

АНВАР ҲОЖИАҲМЕДОВ

МУМТОЗ БАДИИЯТ ЛУҒАТИ

АДАБИЙ ЖАНРЛАР, ШЕЪР САНЪАТЛАРИ,
АРУЗ ВА ҚОФИЯ

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2008 йил

Қўлингиздаги ушбу китоб мумтоз шеърятимиз бадииятининг назарий масалаларига бағишланган. Унда кўп асрли адабиётимизда қўлланган хилма-хил шеърый шакллар ва жанрлар, бадиий ифода усуллари ва шеърый санъатлар, аруз ва қофия илмлари асосларига доир атамаларнинг моҳияти таниқли шоирларимиз ижодидан танланган кўплаб мисоллар билан ёритиб берилган. Асар мактаб, лицей ва коллежларнинг талабалари, филолог ўқитувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
ВАҲОБ РАҲМОНОВ,
филология фанлари номзоди, доцент

Тақризчилар:
АЛИБЕК РУСТАМОВ, академик

ОМОНИЛЛО МАДАЕВ,
фиология фанлари номзоди,
доцент

ISBN 978-9943-08-331-8

© Анвар Ҳожаҳмедов. «Мумтоз бадиият луғати», «Янги аср авлоди» 2008 йил

МУҚАДДИМА

Мамлакатимиз халқлари эришган истиқлол туфайли кўп асрли маданиятимизнинг бебаҳо бойликларидан тўла-тўкис баҳраманд бўлиш бахтига эришдик. Жаҳонга танилган фан ва санъатимиз, адабиётимизнинг бой тарихини, буюк алломаларимиз, шоирларимиз, рассому бастакорларимизнинг бетакрор меросини атрофлича ва теран ўрганиш, янги жамият, янги дунёқараш, янги авлодни камол топтиришда улардан баракали фойдаланиш учун кенг имкониятларга эга бўлдик.

Маънавиятимизнинг катта бир хазинаси бўлмиш мумтоз адабиётимизни янгидан кашф этишни бошлаб юбордик. Эндиликда ушбу хазинанинг безавол обидаларини мукамал ёритиш ва баҳолаш асосий вазифамиз бўлиб қолди. Бу эса даҳо ижодкорларимизнинг бадиий маҳоратлари сирини, ҳаётий муаммоларни ёрқин ва жозибали бадиий тинсоллар воситасида таъсирчан ифодалаш салоҳияти қирраларини ҳар томонлама англаб етишимизни талаб қилади. Мумтоз адабиётимизнинг тараққиёт йўлларини, шоирларимизнинг тасвир усуллари, ҳар бир асарнинг нафосату назокатини тушуниб етиш учун ҳам сўз санъати табиати, бадиий тасвир усуллари, шеърий санъатлар, аруз ва қофияга доир илмлардан ҳар томонлама хабардор бўлиш талаб қилинади. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган ушбу китоб шу хил илмлар билан сизни таништириш мақсадини кўзлайди.

Маълумки, мумтоз шеъриятимиз бадиий тафаккур маҳсули. Гўзал табиат, ижтимоий ҳаёт манзаралари, одамлар қалбида уларнинг таъсири билан мавж урган эҳтиросли туйғулар мавжи, эзгулик ва қабоҳат, ҳалоллик ва нопоклик, вафо ва хиёнат каби кўплаб фазилат ва иллатлар ўртасидаги зид-

диятлар, мураккаб инсоний кечинмаларни ифодалаётган қалам соҳиблари бой ва гўзал тилимизнинг беқиёс имкониятлари, ранго-ранг сўз дурдоналари латиф ва бежирим ифода воситалари, бир-биридан нозик ва таъсирчан, мўъжизавий ва бетакрор шеърий санъатлар, мусиқий оҳанглар жилосини яратувчи шеърий ўлчов тизими ва беқиёс қофиялар хазинасидан унумли фойдаланиб, беҳисоб бадиий лавҳалар, ҳайратомуз манзаралар кашф этганлар.

Китобда аввало мумтоз адабиётимизда фойдаланилган шеърий шакллар, уларнинг хусусиятлари, лирик ва эпик тасвирдаги имкониятлари ёритилади. Сиз, хусусан ғазал, туюқ, мухаммас, мусаддас, таркиббанд ва таржиъбанд каби қатор шеърий жанр ва шакллар моҳияти билан танишасиз, бадиий тасвирнинг баҳория, шитоия, наврўзнама, наът, ҳамд, муножот каби кўринишлари, таъриз, фабрия, каломи жомий, ҳажвия каби усулларидан хабардор бўласиз.

Китобдан адабиётимизда кўп асрлардан бери қўлланиб келинаётган маънавий ва лафзий санъатлар: ташбиҳ, истиора, муболаға, ҳусни таълил, тажнис, иштиқоқ, ийҳом, таносуб каби ўнлаб бадиий ифода усуллари ҳақида маълумотга эга бўласиз.

Маълумки, мумтоз шеъриятимиз ривожини аруз тизимисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шоирларимиз бу илмни чуқур эгаллаб, ўзларининг лирик ва эпик асарларини энг ёқимли, сержозиба ва мусиқий вазнларда яратганлар. Шунинг назарда тутган ҳолда китобда аруз тизимининг ўзига хос фазилатлари, хилма-хил баҳрлар ҳамда вазнларнинг оҳанг яратиш имкониятлари, уларнинг шоирларимиз ижодида қўлланиш кўлами ёритилган. Улар билан танишар экансиз, шеъриятимиз нафосатининг яна бир муҳим қирраси ҳақидаги билимга эга бўласиз.

Китобда мумтоз адабиётимиздаги қофия масалалари ҳам кенг ёритилган. Мумтоз қофия илми асослари, қофиянинг тузилиши ва ранг-баранг кўринишлари, зулқофиятайн ва зулқавофий, тарсий ва мувозана, тажнисли қофия ва мусажжаъ каби хилма-хил санъатлар ҳақида тушунча оласиз.

Назарий билимларнинг чуқурроқ ўзлаштирилишига эришиш мақсадида ҳар қайси масала бўйича мумтоз шеърятимиздан мисоллар келтиришга интилдик.

Ушбу маълумотлар мумтоз адабиётимиз ҳақидаги билимларингизнинг мукамаллашиб боришини таъминлаши шубҳасиз. Китобдаги мумтоз шеъритимизга хос назарий маълумотларни аста-секин ўзлаштириб бориш етук ижодкоримизнинг бебаҳо бадиий салоҳияти, юксак маҳоратлари сирларини кашф этишингизга, адабиётимизнинг безавол гўзалликлари моҳиятини теран англаб етиб, уларга бўлган эҳтиром ва муҳаббатингизнинг камол топиб боришига имкон беради, сизни ушбу ажойиб санъатнинг шайдоларига айлантиради. Шеърятга ихлосингиз, ижодий имкониятларингиз бўлса, сизни бадиият оламига етаклаб, шоирликка меҳр ҳисини қалбингизга жо қилса ҳам ажаб эмас.

Китобда баъзи камчиликларнинг бўлиши ҳам табиий, сизларнинг фикрларингиз ушбу асарни келгусида янада фойдалироқ қилиб нашр этилишига ёрдам беради, деб ишонамиз.

А

Абжад ҳисоби. Араб ёзувидаги ҳарфлардан ёзувда қўлланишидан ташқари турли сонларни ифодалашда ҳам фойдаланиб келинган. 28 араб ҳарфи 1 дан 1000 гача бўлган рақамларни, яъни:

А, О «алиф» (أ) – 1	С «син» (س) – 60
Б «бе» (ب) – 2	Ъ «айн» (ع) – 70
Ж «жим» (ج) – 3	Ф «фе» (ف) – 80
Д «дол» (د) – 4	С «сод» (ص) – 90
Ҳ «ҳо» (ه) – 5	Қ «қоф» (ق) – 100
В, У, Ў «вов» (و) – 6	Р «ре» (ر) – 200
З «зе» (ز) – 7	Ш «шин» (ش) – 300
Ҳ «ҳе» (ح) – 8	Т «те» (ت) – 400
Т «те» (ط) – 9	С «се» (ث) – 500
И «ё» (ي) – 10	Х «хе» (خ) – 600
К «коф» (ك) – 20	З «зол» (ذ) – 700
Л «лом» (ل) – 30	З «зод» (ض) – 800
М «мим» (م) – 40	З «зо» (ظ) – 900
Н «нун» (ن) – 50	Ғ «ғайн» (غ) – 1000

сонларини ифодалаган. Ёдлашга, ўрганишга қулай бўлсин
учун уларни

Абжад ҳавваз ҳутти каламан
Саъфас қарашат саххаз зазағ

тарзидаги саккизта сўзда мужассамлаштирганлар.

Турли муҳим саналар – таниқли шахсларнинг таваллуд ҳамда вафот йиллари, йирик иншоотларнинг қурилган вақти, муҳим тарихий воқеаларнинг юз берган саналари шу ҳарфларни санаш ёки улардан ясалган сўз ёки сўзлар, жумлалар воситасида ҳисобланган. Масалан, номаълум муаллифга нисбат берилаётган «Юсуф ва Зулайхо» достони яратилган йил шу асарда:

«Зод» эди тарих, яна «ҳе» ю «дол»,
Муддати ҳижратдин ўтиб моҳу сол

тарзида кўрсатилган. «Зод» ҳарфи 800, «ҳе» 8, «дол» 4 сонини ифодалайди. Мана шу рақамларни қўшсак, асар ҳижрий ҳисоб билан 812 (милодий 1409) йили ёзилганини аниқлаймиз.

Алишер Навоий ўзининг «Маҳбуб ул-қулуб» асари тарихини

Тарихи чу «хуш» лафзидин ўлди ҳосил,
Ҳар ким ўқиса, илоҳи, ўлғай хушдил.

байтида таъкидлаган эди. «Хуш» сўзи таркибидаги уч ҳарф ифодаланган сонларни («х»-600, «у»-6, «ш»-300) қўшсак, ҳижрий 906 (милодий 1500-1501) йил чиқади.

Тарихлар бир неча сўз воситасида белгиланиши ҳам мумкин. Алишер Навоий вафоти муносабати билан ёзилган тарихлардан бирида бу ҳодиса юз берган санани «Ҳижрат ба расул» жумласидаги ҳарфлар воситасида кўрсатилган эди. Ана шу жумлани араб ёзувида ёзиб, ундаги ҳарфларнинг рақам ифодаларини қўшсак, 906 ҳижрий (1500-1501 милодий) йил келиб чиқади.

Аруз (I) Туркий адабиётлар, жумладан, ўзбек шеърляти-да тахминан IX асрдан бери қўлланиб келинаётган шеърлий ўлчов тизими номи бўлиб, кўпчилик арузшунослар таъкидича, ушбу илм асосчиси Халил ибн Аҳмад яшаган жой яқинидаги воҳа номидан олинган. Алишер Навоий ўзининг «Мезонул авзон» асарида бу ҳақда тўхталар экан: «Халил ибни Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг возиидур, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир водий эрмишки, ани «Аруз» дерлар эрмиш ва ул водийда аъроб уйларини тикиб жилва бериб, баҳога кижурлар эрмиш. Ва уйни араб байт дер. Чун байтларни бу фан била мезон қилиб, мавзунини номавзундин ажурлар, гўёки қиймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била «аруз» дебтурлар», - деб таъкидлаганди.

«Жамъи-мухтасар» асарининг муаллифи Воҳид Табризий эса: «Сўзлашув тилида чодир уйни тутиб туриши учун унинг ўртасига қўйиладиган ёғочни «аруз» дейдилар. Арузийлар (яъни аруз билимдонлари) байтдаги биринчи мисранинг охиригидек «аруз» деб атайдилар. Чодир уйни шу ёғоч ушлаб турганидек, байт ҳам мана шу рукнга таянади, зеро бу рукн ўқилганда, ушбу шеърнинг қандай вазн асосида яратилганлиги, унинг тўғри ёки нотўғрилиги аён бўлади», - деб ёзади.

Аруз тизими қисқа ва чўзиқ ҳижоларнинг шеър мисраларида муайян тарзда гуруҳланиб такрорланишига асосланади. Ҳижоларнинг бу хил такрори шеърда майин ва мусиқий оҳанг яратишни таъминлайди.

Аруз тизимининг энг кичик бўлаклари сокин, яъни мустақил ундош ёки чўзиқ унли, шунингдек, мутаҳаррик, яъни ҳаракатли, ўзидан кейин қисқа унлилар келувчи ундош ҳарфлардир. Уларнинг турлича бирикувидан сабаб, ватад, фосила деб аталувчи йирикроқ бўлақлар, уларнинг ҳам бирикувидан эса аруз асоси бўлган 8 та асосий, асл бўлақлар – рукнлар юзага келади. Фаулун, фонлун, мафонийлун, фонлотун, мустафъилун, мафъулоту, мутафонлун ва мафонлатун деб аталувчи ушбу асл рукнларнинг айнан ёки турлича бирикиб такрорланишидан аруз тизимининг асосий ўлчовлари – баҳрлар ҳосил қилинади. Баҳрларнинг сони 19 та бўлиб, мутақориб, мутадорик, ҳазаж, рамал, ражаз, комил, вофир

баҳрлари бир хил рукнлар такроридан: хафиф, мужтасс, музорий, мунсариҳ, муқтазаб, тавил, мадид, басит, мушокил, ғариб, сариҳ баҳрлари икки хил рукн такроридан ҳосил бўлади. Бу ўн тўққиз баҳрдан 11 таси ўзбек адабиётида фаол қўлланган бўлиб, улар мутақориб, мутадорик, ҳазаж, рамал, ражаз, комил, музорий, мужтасс, ҳафиф, мунсариҳ ва сариҳ баҳрларидир.

Ҳар қайси баҳр бир неча вазн – ўлчовни ўз ичига олади. Ўзбек шеърлятида жами 120 атрофида вазн қўлланган.

Аруз тизими вазнлари асосида яратилган лирик шеърлар ёқимли муסיқий оҳангга эга бўлиб, куйлаш учун қулайдир. Бундай асарлар мумтоз мусиқамиз ва халқ мусиқасининг юзлаб куйларига ниҳоятда мос тушади.

Аруз тизими минг йилдан кўпроқ давр мобайнида шоирларимиз ижодида кенг қўлланиб келди. Юсуф хос Ҳожиб ва Аҳмад Югнакий, Сайфи Саройи ва Ҳофиз Хоразмий, Атойи ва Лутфий, Навоий ва Бобур, Машраб ва Ҳувайдо, Мунис ва Оғаҳий, Муқимий ва Фурқат, Ҳамза ва Авлоний каби ўнлаб, юзлаб ижодкорлар ўзларининг гоаявий ва бадийий жиҳатдан баркамол асарларини ушбу ўлчов тизими асосида яратдилар.

Аруз тизими замонавий шеърлятимизда ҳам қўлланиб келмоқда. Ҳабибий ва Чустий, Собир Абдулла ва Фафур Фулом каби отахон ижодкорлар аруздан замон руҳи билан суғорилган дилбар асарлар яратишда кенг фойдаландилар. Ушбу тизим Эркин Воҳидов, Жамол Камол каби шоирларнинг ҳам кўплаб асарлари учун асосий ўлчов бўлиб хизмат қилди.

Аруз тизими инсон руҳиятини ниҳоятда таъсирчан ифодадалашдаги имкониятлари туфайли бундан кейинги даврда ҳам шеърлятимизда қўлланиши шубҳасиз.

Аруз (II). Аруз ўлчов тизими асосида яратилган шеърлий асар байтларидаги биринчи мисранинг охирги рукни ўрни номи. Мисрадаги шу рукн ўқилгандан сўнггина шеърнинг қайси баҳр ҳамда вазн асосида яратилганлиги, мисранинг танланган ўлчовга мувофиқлиги, шоирнинг вазн танлаш, оҳанг яратиш маҳоратини аниқлаш мумкин бўлади.

Асллар – аруз шеърлий ўлчов тизими асосини ташкил қилувчи саккиз асосий рукн мажмуъи. Асллар **фаулун, фоилун, ма-**

фойилун, фоилотун, мустафьилун, мафъулоту, мутафоилун ва мафоилатун рукнларидан иборат. Арузшунос олимлар ушбу аслларни «афойилу тафойил» деб ҳам атайдилар.

Фаулун (чизмаси: v – –) бириккан ватад (ватади мажмуъ)дан кейин бир энгил сабаб (сабаби хафиф) келишидан;

Фоилун (чизмаси: – v –) энгил сабабдан кейин бириккан ватад (ватади мажмуъ) келишидан;

Мафойилун (чизмаси: v – – –) бириккан ватад (ватади мажмуъ)дан сўнг икки энгил сабаб (сабаби хафиф) келишидан;

Фоилотун (чизмаси: – v – –) икки энгил сабаб (сабаби хафиф) ўртасида бириккан ватад (ватади мажмуъ) келишидан;

Мустафьилун (чизмаси: – – v –) икки энгил сабаб (сабаби хафиф)дан сўнг бириккан ватад (ватади мажмуъ) келишидан;

Мафъулоту (чизмаси: – – – v)икки энгил сабаб (сабаби хафиф)дан сўнг, ажралган ватад (ватади мафруқ) келишидан;

Мутафоилун (чизмаси: vv – v –) кичик фосила (фосилаи суғро)дан кейин бириккан ватад (ватади мажмуъ) келишидан;

Мафоилатун (чизмаси: v – vv –) бириккан ватад (ватади мажмуъ) дан сўнг кичик фосила (фосилаи суғро) келишидан ҳосил бўлади.

Юқоридаги саккиз аслнинг турлича такроридан аруз тизими асоси бўлган 19 баҳр юзага келади (қаранг: «Баҳрлар»).

«Афойилу тафойил» – аруз шеърий ўлчов тизимининг асоси бўлган саккиз асосий рукн. Уларни кўпинча «асллар» деб юритилади (қаранг: «Асллар»).

Б

Бадиҳа – тайёргарликсиз айтилган шеър. Шарқ адабиётида, жумладан, мумтоз шеъриятимизда ижоднинг шу хил тури ҳам кенг қўлланган. Зайниддин Восифий «Бадое улвақоеъ» асарида ёзишича, XVI асрда шеър мажлисларида

бадиҳа усулида ижод қилишга алоҳида аҳамият берилган. «Тўй куни Самарқанднинг Аттормлар бозорида бир тўда шоиру фозиллар Муллозода Мужаллид дўконида ўлтирган эдик. Жилдланган китоб варақлари сингари бир-биримизга иноқлик шерозаси билан боғланиб, бадиҳа ва мушоира суҳбатини ўртага қўйиб, самимий ва хушдил йиғин майдонида мутойиба байроғини баланд қилган эдик... Самарқанднинг машҳур шоирларидан Мавлоно Малоний, Мавлоно Омоний Хуросоний, Мавлоно Нодирий Самарқандий, Мавлоно Шоҳудий Самарқандий, Мавлоно Сафо, Мавлоно Нурий Нишопурий, Мавлоно Абдуали Балхий шеърларини бадиҳа тарзида ўқидилар». Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»да ёзишича, у бир адабий мажлисда:

Аҳбобки, базмида гулистон хастур,
Йўқ, лек алар базмида бизга дастур.
Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,
Юз шукр бу жамъ беҳузур эрмастур

рубойисини бадиҳа тарзида айтган.

Ҳар бир етук шоир ижодида бу хил асарларни кўплаб кузатиш мумкин. Бадиҳа айниқса халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган. Халқ қўшиқлари, латифалар, хусусан, аскиялар кўпинча бадиҳа тарзида яратилади.

Баёз – бир ёки бир неча шоирларнинг турли жанрдаги асарларидан тузилган адабий тўплам. Девонларда айрим бир шоирнинг турли шеърини шакл ва жанрга мансуб асарлари маълум тартиб билан жайлаштирилса, баёзлардаги шеърлар эркин тартибга эга бўлади.

Бу бир хил баёзлар шеърини мухлислари ёқтирган шоирларнинг энг яхши асарларини ёзиб олиши натижасида юзага келган бўлса, бошқалари айрим кишилар таклифига мувофиқ уларга мақбул шоирларнинг у ёки бу жанрдаги асарларини тўплаш тарзида рўёбга чиққан.

Айрим баёзлар фақат ғазаллардан, бошқалари мухаммаслар ёки мусаддаслардан, учинчилари ғазал ва мухам-

маслардан, тўртинчилари мухаммас ва мусаддаслардан тузилган. Баъзан фақат хилма-хил байтлар – фардлардан ташкил топган баёзлар ҳам яратилган. Баъзи баёзлар муайян мавзудаги шеърлардан ташкил топган.

Фақат бир шоир (масалан, Навоий, Табибий ва бошқалар) ғазалларидан тузилган баёзлар ҳам бизгача етиб келган. 1911 йили тузилган «Армуғони Хислат» баёзи эса машҳур ҳофиз Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов ижро этган ашулар матнидан иборат.

Баёзларнинг бир хили фақат форс-тожик тилидаги, бошқаси фақат ўзбек тилидаги, учинчиси ҳам форс-тожик, ҳам ўзбек тилидаги, яна бири форс-тожик, ўзбек, араб, турк, озарбайжон тилларидаги шеърларни ўз ичига олади.

Баёзчилик XV аср ўрталаридан юзага келиб, асрлар давомида кенг ривожланиб борган. Мамлакатимизда Фарғона, Тошкент, Бухоро, Хоразм баёзчилик мактаблари ташкил топган бўлиб, улар мажмуига киритилган шеърларнинг тил хусусиятлари, мундарижаси, ҳуснихат даражаси, баёзларни безаш услуби ва бошқа жиҳатдан ўзаро фарқланади.

Байт араб тилида «уй» маъносини ифодалайди, шеърятда эса бу сўз «шеър уйи» маъносида қўлланиб, тугалланган мазмунга эга бўлган, ўзаро қофияланувчи ёки қофияланмайдиган икки мисра шеърни назарда тутди. Шарқ шеъриятида байтнинг ўзи ҳам фард деб аталувчи шеър шаклини ташкил қилиши мумкин (қаранг: «Фард»). Бундай шаклдаги бадиий асарда бирор исм яширилса, «муаммо» жанри юзага келади (қаранг: «Муаммо»)

Шарқ адабиётидаги ғазал, рубоий, туюқ, қасида, маснавий каби шеърини шакллар байтлардан ташкил топади.

Байтлардаги икки мисра ягона бир фикрни ёки ўзаро боғлиқ бўлган икки фикрни ифодалаш мумкин.

Кичик ҳажмли, масалан, олти рукнли байтларда ҳар икки мисра яхлит бир фикрни мужассамлаштиради. Масалан:

Ул алиф бўйлук ойнинг ишқи
Мени олам аро алам қилди.

(Бобур)

Эмди, эй дўстлар, умид этманг
Мандин осори ҳушу ному нанг.

(Огаҳий)

Кўпинча иккинчи мисрада биринчи мисрадаги фикр да-
вом эттирилади, ривожлантирилади. Масалан:

Фурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.

(Навоий)

Эшигингда бош урармен телбалар янглиғ юруб,
Эй пари, йўл бер висолингдаки, кетмай бош уруб.

(Бобур)

Баъзида иккинчи мисрада ошиқнинг биринчи мисрада
ифодаланган саволига маҳбуба жавоби ўз аксини топади.

Чунончи:

«Хаста кўнгулға қилғасен мунча недин жафо?» – дедим,
«Дема жафо они, сенинг дардингадур даво», - деди.

(Огаҳий)

«Нуқта лаб остида бежодур», - дедим, айди кулиб:
«Саҳв қилмиш котиби қудрат магар таҳрирда».

(Фурқат)

Кўпинча эса байтни ташкил этган иккала мисра ўзаро
алоқадор бўлган икки фикрни ифодалайди. Бундай ҳоллар-
да иккинчи мисра биринчи мисрадаги фикрни тўлдиради,
аниқлайди, ташбеҳ, тамсил, ҳусни таълил, ирсоли масал ёки
талмиҳ усуллари билан далиллайди; биринчи мисрада акс
эттирилган воқеа, ҳолат туйғу сабаби, шарти ёки натижа-
сини, ўша тасвирга лирик қаҳрамон муносабатини, маса-
лан, таажжубланишини билдиради.

Байтнинг биринчи мисраси бошидаги рукн **садр** деб,
охиридаги рукн **аруз** деб, иккинчи мисра бошидаги рукн
ибгидоъ, охиридаги рукн **зарб** деб аталади. Ҳар икки
мисранинг ушбу рукнлари орасидаги барча бўлақлар нечта
бўлишидан қатъий назар, **ҳашв** деб юритилади.

Банд – бандлардан тузилган асарлар таркибидаги икки-тадан ортиқ мисрадан ташкил топган шеъринг бўлак.

Бандлар 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 мисрадан иборат бўлиши мумкин. Таркиббанд ва таржиъбандларда эса бандлар ғазал ҳажмига тенг келади.

Уч мисрали бандлардан мусаллас; тўрт мисрали бандлардан мураббаъ, беш мисрали бандлардан мухаммас, олти мисрали бандлардан мусаддас, етти мисрали бандлардан мусаббаъ, саккиз мисрали бандлардан мусамман, ўн мисрали бандлардан муашшар шакллари тузилади. Уларнинг барчасида биринчи бандлардаги барча мисралар қофияланиб, кейинги бандларнинг охириги бир ёки икки мисраси биринчи банд билан қофиядош бўлиб келади. Таркиббанд бандларининг охиридаги байт мустақил, юқоридаги байтлар эса ғазал каби қофияланади. Таржиъбандларда эса ҳамма бандлар охиридаги бир байт айнан такрорланади.

Ушбу шакллардаги бандлар сони 3, 4 тадан бир неча ўн байтгача бўлиши мумкин. Масалан, Муҳаммадризо Огаҳийнинг «Таъвиз ул-ошиқин» девонидаги 72 мухаммаснинг 9 таси 5 байтли, 1 таси 6 байтли, 14 таси 9 байтли, 4 таси 11 байтли ва 2 таси 13 байтли шеърлардир. Турди Фароғийнинг Субҳонқулихон ҳақидаги ҳажвияси эса 29 байтли мухаммасдир.

Банд байтга қараганда ўз ҳажми туфайли лирик кечинмалар тасвири учун кенгроқ имкониятга эга. Шунинг учун ҳам бундай шеърларни ташкил этувчи ҳар қайси бандда шу асарда қаламга олинган мавзунинг муайян бир қирраси анча кенг очилади.

Баҳория. Шеърятимизда баҳор мадҳига бағишлаб яратилган лирик шеърлар шу атама билан номланади. Адабиётимизда баҳорий гўзаллик акс этган шеърлар жуда қадим замонлардан бери яратилиб келинади. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк», Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» асарларидаги баҳориялар шеърятимизнинг энг яхши намуналаридан саналади.

Шоирларимиз орасида баҳорга бағишлаб шеър битмаган ижодкорлар кам топилади. Бу фаслга хос латофат, олам-

нинг яшариши, кишилар қалбидаги шаффоф орзу-таманноларни юксак

бадиият билан мужассамлантирган асарлар ҳамиша севиб ўқилган, тиллардан тилларга кўчиб эъюзланган.

Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Шермуҳаммад Мунис ва Муҳаммадризо Огаҳий, Мавлоно Муқимий ва Зокиржон Фурқат каби шоирлар кўплаб пурмаъно баҳориялар яратганлар. Масалан, Муҳаммадризо Огаҳий

Уйла еткурди жаҳонга зийнату оро баҳор,
Ким, бори ер юзин этти жаннатул маъво баҳор;

Муждаким, келди бўлуб Ҳақ лутфиға мазҳар баҳор,
Ер юзин қилди биҳиштосо сафопарвар баҳор;

Келди юз файзу тароват бирла айёми баҳор,
Айлади рўйи замин жаннат сафосин ошкор

матлаълари билан бошланувчи уч ғазалини шу мавзуда битиб, баҳор гўзаллигини ғоят таъсирчан ифодалаган эди.

Ҳассос шоир Зокиржон Фурқат эса «Баҳор айёмида...», «Фасли навбаҳор ўлди» каби машҳур асарлар билан қаторда ҳар бири 11 байтли бешта ғазалдан ташкил топган «Ғазали баҳория»сини ёзиб, баҳор мадҳини 55 байтда муфассал ифодалаган эди.

Ушбу бетакрор асардаги барча ғазаллар бир хил қофияли бўлиб, «Боғда» радифи билан тугалланади. Биринчи ғазал қуйидагича:

Ораз очиб сайр қилғач ул суманбар боғда,
Сочди гуллар бошиға зар вардидин зар боғда.
Юзи сарғармиш ғамидин, ул гули аҳмар эрур,
Демангизким, ҳар тараф очилди абҳар боғда.
Ғунчалар ғофил хазондин, ончунон хандон эрур,
Сонди сориг сабзасин гўёки заъфар боғда.
Кўрдингиз чун ул сиҳи қад жилвайи рафторини,
Айламанг наззораи сарву санубар боғда.
Сунбули зулфин анинг боди сабо тарқатгиму,

Бўлди туфроқ накҳатидин мушку азфар боғда.
Шаҳсуворим келди оё, турди савсан саф тузиб,
Ҳар тараф айлаб ясоқ, илгида ханжар боғда.
Лаб такаллумға уюрди, бўлғай ул ширинсухан,
Бўлди сувлар жўй ичинда шаҳду шаккар боғда.
Неча-неча бўлмадим танҳо ҳеч ул гул ҳажридин,
Даста-даста тўкди булбул ҳам қолиб пар боғда.
Жаннат ичра ҳуру кавсар ваъдаси қилди малул,
Соқийё, тут бир раҳиқи руҳпарвар боғда.
Чуғз ор эткан бузуқ кулбамға келмас, айб эмас,
Ноздин сайр этмас ул товуспайкар боғда.
Айлади булбул тараннум Фурқатий гул баргиға,
Ёзиб эрдим матлаъи рангини дигар боғда.

Баҳри тавил. «Узун баҳр» маъносини ифодаловчи ушбу ўлчов қофияли насрда қўлланади. Бундай асарларда арузга хос у ёки бу вазндан кўп рукнли ўлчов сифатида фойдаланилади. Шеъриятдаги кўп рукнлиликдан фарқли ўлароқ, қофияли насрдаги рукнлар сони чекланмаган миқдорда бўлади. Комил Хоразмий қаламига мансуб қофияли насрдан олинган қуйидаги парча баҳри тавил хусусиятини ўзида ёрқин акс эттирган:

«Соқийё, тут манго бир жом тўла бодаи гулфомки, айлаб они ошом, бўлуб маст мудом, айлайин аҳволими эълумки, ман хастайи нокомға бир сарви гуландом, ики наргиси бодом ғами ишқи тушуб субҳ била шом, анинг васли хаёлида уруб гом, не мандин етуруб бир киши бир қатла паём анга, не ондин манға пайғом, ўтуб ҳасрату олом била бир неча айём, баногоҳ ул кабки хиром учраса, кўргач они қолмай дилу жонимда даме сабр ила ором, бера олмайин ул дамда салому ўтуб моҳи тамом, кўзи ғоратгари ислом, неча нозу карашма била саллонаву мастона хиром айлар эрди. Мен қолибон, фурқатидин жонима ўтлар солибон, ул борибон, ақл ила ҳушим олибонки, яна юзиға боқиб, лутф ила қошини қоқиб, шавқи муҳаббат ўтиға жисми низоримни ёқиб, ҳар сори кўз ёшим оқиб, ҳажрида тун-кун улоқиб, билкулл ўлур эрдим анга волаву шайдо...» Ушбу парчага диққат қилсак, асар рамали махбун вазни асосида ёзилгани, парчани рукнларга – оҳанг бўлакларига ажратсак, улар 73 та бўлиб, би-

ринчи бўлак **фоилотун** рукнига, қолганларининг барчаси **фаилотунга** мувофиқлиги аён бўлади. Бу хил ўлчов туфайли насрий асар мусиқий оҳанг, жозиба ва таъсирчанлик касб этиб, ижодкор ифодалаётган ғоявий мазмун, тасвирланаётган лирик қаҳрамоннинг туйғулар оламини ўқувчи теран англаб етади. Кўриниб турганидек, баҳри тавил асосида насрий асар яратиш осон эмас. Шу туфайли ушбу ўлчов йирик ижодкорлар томонидангина қўлланган.

Баҳрлар. «Баҳр» араб тилида «денгиз» маъносини англатади. Баҳрлар 8 асл рукннинг турли тартибда бирикиб такрорланишидан ҳосил бўлади. Уларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин.

1. **Бир** рукннинг айнан такроридан тузилган **баҳрлар**. Бундай баҳрлар 7 та бўлиб, мафъулоту рукнидан бўлак етти аслнинг айнан такроридан ҳосил бўлади. Яъни **фаулун** рукни такроридан **мутақориб** баҳри, **фоилун** рукни такроридан **мутадорик** баҳри, **мафойилун** такроридан **ҳазаж** баҳри, **фоилотун** рукни такроридан **рамал** баҳри, **муштафъилун** рукни такроридан **ражаз** баҳри, **мутафоилун** рукни такроридан **комил** баҳри ҳамда **мафоилатун** рукни такроридан **вофир** баҳри ҳосил бўлади.

У ёки бу шеърий асарнинг қайси баҳр асосида яратилганини аниқлаш учун унинг биринчи байти – матласини ифодали ўқиб туриб оҳанг бўлакларига бўлинади ва ҳар қайси бўлакнинг юқоридаги рукнлардан қайси бирига мувофиқ келиши аниқланади.

Бир байтда бу рукнлар тўрт марта такрорланса, бундай вазни **мураббаъ** (арабча «тўртлик» дегани), олти марта такрорланса, **мусаддас** (арабча «олтилик»), саккиз марта такрорланса, **мусамман** (арабча «саккизлик») деб юритилади. Барча бўлаklar ушбу асл рукнларнинг у ёки бунисига мос тушса, бу хил ўлчов (вазн) **солим**, яъни соғлом, ўзгармаган деб юритилади. Мисоллар:

Замона кулфатидин бу кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди,
Бу чархи бемурувватдан кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.
(Увайсий)

Мазкур байтнинг рукнлари ва чизмаси қуйидагича:

За-мо-на-кул фа-ти-дин-бу кў-нгул-до-ғ ўл ди-до-ғ ўл-ди,
v - - - v - - - v - - - v - - -
мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

Бу-чар-хи-бе му-рув-ват-дин кў-нгил-до-ғ ўл ди-до-ғ ўл-ди.
v - - - v - - - v - - - v - - -

Кўринадики, бу байтда мафойилун саккиз марта такрорланыпти. Демак, ушбу шеър ҳазажи мусаммани солим вазнида ёзилган экан.

II. Икки хил рукнли баҳрлар. Аруз вазнига мансуб бир қатор баҳрлар икки хил рукннинг маълум тартибда такрорланишидан юзага келади. Бундай бирикиб такрорланиш икки турлидир:

Биттадан олинган икки хил рукннинг такрорланишидан ҳосил бўлган баҳрлар. Бундай баҳрлар бизга маълум 8 рукннинг иккита-иккита бўлиб такрорланишидан тузилади.

Мафойилун ва фоилотун рукнларининг кетма-кет такрорланишидан музореъ баҳри юзага келади.

Фоилотун ва мустафъилун рукнларининг бирикиб такрорланишидан хафиф ва мужтасс баҳрлари тузилади. Фоилотун рукни мустафъилундан олдин келиб такрорланса, хафиф баҳри ҳосил бўлади. Уларнинг ўрин алмашилиб такрорланишидан эса мужтасс баҳри юзага келади.

Мустафъилун ва мафъулоту рукнлари такроридан мунсарих ва муқтазаб баҳрлари тузилади. Агар мустафъилун рукни мафъулоту аслидан аввал келиб такрорланса, мунсарих баҳри ҳосил бўлади. Мафъулоту рукни мустафъилун аслидан аввал келиб такрорланганда эса, муқтазаб баҳри тузилади.

Фаулун ҳамда мафойилун рукнларининг бирикиб такрорланишидан тавил баҳри тузилади.

Фоилотун ва фоилун рукнларининг кетма-кет келиб такрорланишидан мадид баҳри, мустафъилун ва фоилун рукнларининг кетма-кет келиб такрорланишидан басит баҳри ҳосил бўлади.

Иккита бир хил ва битта бошқа хил рукнларнинг такрорланишидан тузилган баҳрлар. Бундай баҳрлар ҳар бир мисрада уч рукннинг маълум тартибда такрорланишидан ҳосил бўлади. Улардан иккитаси бир хил, учинчиси бошқа хил рукндан иборат бўлади. Бир мисрада уч, бир байтда эса олтига рукн иштирок этгани учун бундай баҳрлар олти рукнли, яъни мусаддас шаклидагина намоён бўлади, улар мураббаъ ва мусамман кўринишларига эга бўлмайди.

1. Қариб баҳри. Бу баҳр иккита мафойилун ва битта фоилотун рукни такроридан тузилади. Шеър байтларида доимо:

мафойилун мафойилун фоилотун
мафойилун мафойилун фоилотун

тарзида қўлланиб, **қариби мусаддаси солим** вазнини ҳосил қилади.

2. Мушокил баҳри. Бу баҳр иккита мафойилун ва битта фоилотун рукни такроридан тузилади. Солим рукнларнинг ҳар бир байтда:

фоилотун мафойилун мафойилун
фоилотун мафойилун мафойилун

тарзида такрорланишидан мушокил баҳрининг **мушокили мусаддаси солим** вазни ҳосил бўлади.

3. Ғариб баҳри. Бу баҳр иккита фоилотун ва битта мустафъилун рукни такроридан тузилади. Бу рукнлар ҳар қайси байтда солим ҳолда:

фоилотун фоилотун мустафъилун
фоилотун фоилотун мустафъилун

тарзида такрорланишидан **ғариби мусаддаси солим** вазни ҳосил бўлади.

4. Сарий баҳри. Бу баҳр икки мустафъилун ва бир мафъулоту рукни такроридан тузилади. Бу рукнларнинг шеър байтларида:

мустафъилун мустафъилун мафъулоту
мустафъилун мустафъилун мафъулоту

тарзида такрорланишидан сареъи мусаддаси солим вазни ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, арузнинг 19 баҳри билан танишдик. Ҳазаж, ражаз, рамал, мутақориб, мутадорик, мужтасс, сариъ баҳрлари ўзбек шоирлари ижодида кенг қўлланган, мутадорик, комил, мунсариҳ баҳрларида яратилган шеърий асарлар унча кўп эмас. Улардан саккизтаси, хусусан, вофир, мақтазаб, тавил, мадид, басит, қариб, мушокил, ғариб баҳрларидан шеъриятимизда фойдаланилмаган.

В

Васл – (арабча «уланиш») аруз тизими асосида яратилган шеърий асарларни ифодали ўқиш жараёнида вазн талаби билан айрим ёпиқ ҳижолар охиридаги ундошни ундан кейин турган ҳамда унли билан бошланган ҳижога қўшиб талаффуз этиш ҳодисаси. Ана шу қоидага амал қилинмаса, ҳижолар тартиби бузилиб, оҳангга жиддий путур етади. Жумладан, Муқимийнинг

Навбаҳор, очилди гуллар сабза бўлди боғлар,
Суҳбат айлайлик, келинлар, жўраю ўртоғлар

байтини вазнга мувофиқ ўқиш учун «суҳбат» сўзининг «бат» ҳижоси охиридаги «т» ундошини ундан кейин турган сўздаги «ай» ҳижосига улаб «тай» тарзида талаффуз этиш керак бўлади. Алишер Навоий қаламига мансуб

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от.

байтидаги «шан» ва «дат» ҳижолари охиридаги «н» ва «т» ундошлари улардан кейин турган ҳижоларга қўшилган ҳолда «нич», «те» тарзида ўқилиши шарт. Акс ҳолда қисқа ҳижо

ўрнида турган «шан» ва «дат» ҳижолари чўзиқ ҳижо ҳосил қилиб, вазннинг бузилишига сабаб бўлади.

Васли «ҳо». Аруз тизимида яратилган шеърӣ мисралардаги айрим ёпиқ ҳижоларнинг охирги ундошини вазн тақозоси билан ўзидан кейин турган ва «ҳ» ундоши билан бошланувчи ҳижога қўшиб ўқиш ҳодисаси.

Бу жараёнда, одатда «ҳ» ундоши тушиб қолади. Ушбу ҳодиса кам бўлса-да, ўзбек адабиётида, хусусан, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланувчи ва «туркона» деб аталувчи содда услубга риоа қилувчи шоирларнинг асарларида учрайди. Жумладан, Муқимийнинг «Танобчилар» асаридаги

Бўлди таажжуб қизиқ ҳангомалар,
Арз этайин эмди ёзиб номалар

байтидаги «қизиқ» сўзи охирида турган «қ» ундоши кейинги «ҳан» ҳижосига улаб талаффуз қилинади. Бу жараёнда «ҳ» ундоши тушиб қолиб, «қ» «ғ» га айланади ва «ған» (қизи – ғангомалар тарзида) ўқилади.

Машраб қаламига мансуб

Кўзума кўринур мани дилбарим ҳар қаёнада,
Ишқини ёр айладим ўзума бу замонада

байтининг биринчи мисрасидаги «дилбарим» сўзининг охирги «м» ундоши ўзидан кейинги «ҳар» ҳижосига қўшиб ўқилганда, «ҳ» ундоши тушиб қолиб мазкур ҳижо «мар» тарзида талаффуз қилинади.

Д

Дебоча. Йирик шеърӣ тўпламлар, хусусан, девонларнинг муқаддима қисми шундай деб аталади. Дебочаларда мазкур асарнинг майдонга келиш тарихи, унга ҳомийлик қилган давлат арбоблари – шоҳлар, амирлар ёки йирик амалдорлар, адабий асарнинг тузилиши, қисмлари, номланиши ва бошқалар ҳақида маълумотлар берилади. Дебочалар аксар ҳолда бадиий публицистик услубда, сажъ санъатларидан кенг фойдала-

нилган ҳолда ёзилади ва шеърӣй парчалар: рубоӣйлар, қитъалар, фардлар билан безатилади. Жумладан, Алишер Навоӣй ўзининг «Хазоӣйин ул-маонӣй» тўпламига ёзган дебочасида яратган лирик асарлари, Хусайн Бойқаронинг ҳомӣйлиги, тўплам таркиби, ундаги девонларнинг номланиши, қўлланган ижодӣй тамоӣйиллар ҳақида тўхталади. Шундай хусусиятларига кўра дебочалар ижодкор ҳаётӣ ва фаолияти, унинг бадӣй-ижодӣй камолоти хусусиятлари ва бошқа муҳим масалаларни аниқлашда қимматли ҳужжат бўлиб хизмат қилади.

Девон. Мумтоз шеърӣят вакилларининг маълум тартиб билан тузилган лирик шеърлар тўплами шу ном билан аталади. Девонлар тўплагининг кириш қисми – дебоча билан бошланади. Унда шоир мазкур тўплагининг яратилиш тарихи, бу ишда ўзига раҳнамолик қилган, моддий ва маънавий ёрдам кўрсатган шахслар ҳақида маълумот беради, девоннинг тузилиши ва номланишига изоҳлар беради. Шундан сўнг лирик шеърлар шакллари ва жанрларига кўра жойлаштирилади. Одатда девонлар ғазалиёт билан бошланади. Шоир ўзи танлаб олган ғазалларни матлаълар охиридаги ҳарфларга кўра араб алифбосига мувофиқ териб чиқади, яъни олдин алиф – а, о, кейин бе – б, сўнг – т, се – с, жим – ж ва бошқа ҳарфлар билан тугалланувчи ғазаллар берилади.

Ғазаллардан сўнг мустазодлар, мухаммаслар, таржиъбанд ва таркиббандлар, маснавийлар, қасидалар, қитъалар, муаммолар, чистонлар, рубоӣйлар, туюқлар худди ғазаллар каби матлаънинг сўнгги ҳарфлари асосида араб алифбоси тартибида жойлаштирилади.

Айрим йирик ижодкорлар бир неча девондан ташкил топган лирик шеърлар тўплаглари ҳам тузиб, уларни алоҳида номлар билан атаганлар. Масалан, Алишер Навоӣйнинг «Ғароӣйб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадоеъ ул-васат» ва «Фавоӣйд ул-кибар» девонларидан ташкил топган тўплами «Хазоӣйин ул-маонӣй» («Маънолар хазинаси») деб номланган эди.

Достон. Халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётнинг энг йирик лиро-эпик жанри номи. Халқ оғзаки ижодидаги дос-

тонлар ҳам наср, ҳам назмда бўлиб, уларда афсонавий ёки тарихий воқеа-ҳодисалар ёрқин эпик тимсоллар воситасида тасвирланади. «Гўрўғли» туркумидаги дostonлар, «Кунтуғмиш», «Орзигул», «Намоз» каби йирик асарлар, шунингдек, «Бобо Равшан», «Иброҳим Адҳам» каби халқ китоблари шундай дostonлар сирасига киради.

Мумтоз шеърятимиздаги дostonлар лирик ёки лиро-эпик асарлар тарзида яратилган. XIV-XV асрларга мансуб Хоразмий «Муҳаббатнома»си, Хўжандий «Латофатнома»си, Юсуф Амирийнинг «Даҳнома»си, Сайид Аҳмад «Таашуқнома»си ишқий мактублар тўпламлари сифатида битилган лирик дostonлар бўлса, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ», Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» асарлари панднома тарзидаги лирик дostonлар саналади. Навоий «Хамса»сидаги «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» асарлари лиро-эпик дostonлар сирасига киради. Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари фалсафий-мажозий дoston, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асари эса тарихий дostonдир.

3

Зиҳоф. Аруз вазнининг мураккабликларидан бири шундаки, биз юқорида кўриб ўтган саккиз асосий рукн шеър мисраларида, баҳрларда кўпинча турли ўзгаришлар билан қўлланади. Бу ўзгаришлар аруз илмида зиҳоф деб юритилади. Саккиз рукн ҳаммаси бўлиб 45 хилгача зиҳофга учрайди. Бу ўзгаришларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Рукнлар таркибидаги ҳижоларнинг сон жиҳатидан ўзгариши, яъни ҳижоларнинг туширилиши ёки орттирилиши.

2. Рукнлар таркибидаги ҳижоларнинг сифат жиҳатидан ўзгариши; чўзиқ ҳижоларнинг қисқа ёхуд ўта чўзиқ, шунингдек, қисқа ҳижоларнинг чўзиқ ҳижоларга айлантери-лиши.

3. Юқоридаги икки хил ўзгаришнинг бир вақтда қўлла-ниши, яъни рукнлар таркибидаги ҳижоларнинг бир вақтда ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан ўзгартирилиши.

Аруз вазнининг асоси бўлган рукнларнинг турли хил ўзга-ришларга дуч келиши натижасида уларнинг ўзгарган кўриниш-лари, фуруълари, яъни тармоқ рукнлар ҳосил бўлади. Бундай тармоқ рукнлар сони ҳар бир асосий рукнда ҳар хил миқдорга ва ҳар хил кўринишга эга. Масалан, мафойилун асли рукнидан кўрсатилган ўзгартиришлар натижасида унинг қуйидаги ўн икки тармоқ рукни ҳосил қилиниб, алоҳида номлар билан аталади:

1. Мафойилон = мусаббағ (тўлдирилган)
v - - ~
2. Мафойилун = мақбуз (тутиб қолинган)
v - v -
3. Мафойилу = макфуф (этаги қайтарилган)
v - - v
4. Мафъулун = ахрам (бурни кесилган)
- - -
5. Фаулун = маҳзуф (охирги ҳижоси ташланган)
v - -
6. Фоилун = аштар (нуқсонли)
- v -
7. Мафъулу = ахраб (вайрон қилинган)
- - v
8. Мафойил = мақсур (қисқа қилинган)
v - ~
9. Фаал = ажабб (икки ҳижоси туширилган)
v -
10. Фаул = аҳтам (олдинги тиши синдирилган)
v ~
11. Фаъ = абтар (илдизидан ағдарилган)
-
12. Фоъ = азалл (гўшти шилиб олинган)
~

Ана шу 12 тармоқ рукн мафойилун аслининг ўзи билан қўшилиб ҳазаж баҳридаги 40 дан ортиқ вазни белгилашда қўлланилади.

Адабиётимизда мафойилун, фоилотун, фаулун асларининг барча тармоқ рукнларидан, мустафъилун, мафъулоту асларининг эса 2-4 тармоқ рукнларидан фойдаланиб келинган.

Зуллисонайн – икки тилда ижод қила олувчи ёзувчи, шоир. Мумтоз адабиётимизнинг барча вакиллари ўзбек тили билан бир қаторда форс-тожик тилида ҳам ижод қила билганлар. Баъзилари араб тилида ҳам ёза олганлар. Хоразмий «Муҳаббатнома»сидаги 11 номадан учтаси форсий тилда битилганини биласиз. Алишер Навоийнинг «Девони Фоний» тўплами, 10 та қасидаси форсий тилда эканлигидан ҳам хабардорсиз. Нодиранинг форсий тилдаги девони ҳам сизга маълум.

Зулқавофиъ. Байт мисраларида уч ва ундан ортиқ сўзни қофиядош қилиш. **Зулқавофиъ** кўп қофия қўллаш санъати саналади. Етук санъаткор шоирларгина бу санъатга мурожаат қилиб ҳайротомуз қофиялар яратганлар. Чунончи,

Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса Хисрав била Жомий қўлум.
...Урди нафас нафҳаи анбар насим,
Етти варақ сафҳаи абҳар шамим

(Навоий)

Юзинг авжи сабоҳатда маҳи анварға ўхшайдир,
Сўзинг хони малоҳатда тузу шаккарға ўхшайдир.

(Огаҳий)

Эй юзинг буржи сабоҳат ахтари,
Ҳар сўзинг дуржи фасоҳат гавҳари.

(Огаҳий)

Эй меҳри анвар тобиши равшан юзинг сиймосидин,
Юз рўзи маҳшар шўриши зоҳир кўзинг имосидин.

(Огаҳий)

Зулқофиятайн. Байт мисраларида иккитадан сўзни қофиядош қилиб келтириш усули **зулқофиятайн** (қўш қофия келтириш) санъати дейилади. Ҳар қайси байтдаги қофиядош икки сўз мисралар охирида кетма-кет ёхуд мисраларнинг турли ўрнида келтирилиши мумкин.

Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидаги

Кўнглига хаёлидин тафаккур,
Жониға висолидин таҳайюр
...Дардимға хаёлини табиб эт,
Жонимға висолини насиб эт,

Ҳам ҳужраи хилқатим бузулди,
Ҳам риштаи тоқатим узилди.

каби кўплаб байтлардаги қўш қофиялар мутакаррин қофия саналади.

Қофиядош икки сўз мисраларда ёнма-ён эмас, балки икки ўринда келса, улар маҳжуб қофия дейилади. Бу хил қофияларда қофиядош сўзлар мисраларнинг боши ва охирида келиши мумкин. Масалан, Алишер Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидаги

Авж тутуб шуълаи жабборлиқ,
Мавж уруб лужжаи қаҳқорлиқ,
«Сабъаи сайёра» достонидаги

Ҳайратда вуҳуш ваҳшатимдин,
Меҳнатда туюр меҳнатимдин

байтларидаги қофиялар шу хилдадир.

И

Ийҳом араб тилида «шубҳага солиш» деган маънони ифодалайди. Мумтоз адабиётда эса ийҳом икки хил тушунчани ифодаловчи, шунингдек, ҳақиқий ва мажозий маъноларга эга бўлган сўз ёки сўз бирикмасини шеъриятда қўллаган ҳолда бир байтда икки хил маънони ифода этиш санъати саналади. Масалан, Мавлоно Лутфий қаламига мансуб:

Юзунгдин лола ранг элтиб уёлиб шаҳрга кирмас,
Анинг бўйнин киши боғлаб кетурмоғунча саҳродин

байтидаги «бўйнин боғлаб» бирикмаси ўз ва кўчма маъноларида, яъни «лолаларни дасталаб боғлаш» ва «бўйнидан боғлаб» мажбурлаб келтириш тарзида тушунилади. Ушбу шоирнинг

Адамдур ул оғиз фикринда Лутфий,
Халойиқ билмай они бор дерлар

байтидаги «они» сўзи ҳам маҳбуба оғзини, ҳам лирик қаҳрамонни англатади. Шундай экан, ушбу байтни «Лутфий маҳбуба оғзи фикрида тамом бўлди, одамлар бундан беҳабар холда, уни (Лутфийни) бор дейишади» маъносида ҳам, «Лутфий ўша оғизни ўйлайвериш излаб тополмай, охири тамом бўлди, халойиқ эса у оғизни бор деб юришибди», - тарзида ҳам тушуниш мумкин.

Интоқ. «Сўзлатиш», «гапиртириш» маъносидаги интоқ санъати бадиий асарда ҳайвонлар ёки жонсиз нарсаларни одамларга ўхшатиб сўзлатишни назарда тутлади. Жумладан, Алишер Навоийнинг «Лисонут тайр» достонида қушлар одамлар каби сўзлатилган. Масалан, товус:

Мен қушеман қасру гулшан зийнати,
Нақшу рангим аҳли олам ҳайрати.

Суратим гулшанга оройиш дурур,
Ҳайъатим кўрганга осойиш дурур...

деса, Бургут:

Манга ҳолат ўзга қушлардек эмас,
Қумрию булбулдек эл васфим демас.
Савлатим муфритдуру қаҳрим ямон,
Тоғ мулки ичра менмен қаҳрамон

дея фахрланади. Гулханийнинг «Тева билан Бўталоқ», «Маймун билан Нажжор» масалларида ҳам ҳайвонлар одамлардек гапирдилар.

Ирсоли масал «мақол киритиш» маъносини билдириб, шеърият ва насрда ифодаланаётган бирон фикрни исботлаш учун халқ мақолини келтириш санъати саналади. Масалан, Навоийнинг

Ўқларинг кўнглумга тушгач куйди ҳам кўз, ҳам бадан,
Ким куяр ҳўлу қуруғ чун найситонға тушди ўт

байтининг иккинчи мисрасида келтирилган «қамишзор (найистон)га ўт тушса, ҳўлу қуруғ баравар ёнади» мақоли биринчи мисрада айтилаётган фикрни далиллаш воситасида янада чуқурлаштиришга хизмат қилган. Шунингдек, шоирнинг

Чун масал бўлди сочинг зулм ичра ёшурмоқ не суд,
«Мушк исин ёшурса бўлмас», бу масал машҳур эрур

байтининг иккинчи мисрасида қўлланган «мушк исини яшириб бўлмайди» мақоли ҳам аввалги мисрадаги фикр – маъшуқа сочининг хушбўйлиги ҳақидаги фикрни таъкидлашга ёрдам берапти.

Баъзан иккита мақол келтирилган байтлар ҳам учрайди. Масалан, Атойининг

Бўлди бағрим сув ғамингдин «Яхшилик қил, сол суға»,
Охир, эй гул хирмани, албатта, «ҳар эккан ўрар»

байтида иккита мақолга мурожаат қилинган. Бу ҳолда шоир «ирсоли масалайн» (иккита мақол келтириш) санъатига асосланган.

Ўзбек мумтоз шеъриятида баъзан ирсоли масал санъати асосида ҳамма байтларида мақол ишлатилган шеърлар ҳам учраб туради. Масалан, Лутфийнинг мана бу ғазали шундай асарлардандир:

Аёқингға тушар ҳар лаҳза гису,
Масалдурким: «Чароғ туби қоронғу».

Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,
Ки дерлар: «Оққан ориққа оқар сув».
Юзунгни туттум ортуқ ою кундин,
«Кишининг кўзидир, оре, тарозу».
Кўзунг қонимдин ийманмас, ажабтур, -
Ки: «Қўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду».
Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат,
Ки айтурлар: «Тилагани тилагу».

Шеърнинг ҳар қайси байтидаги иккинчи мисрада олдинги мисрадаги фикр билан боғлиқ бўлган, уни таъкидлаш, тасдиқлашга хизмат қилувчи мақол келтирилганини кўриш қийин эмас.

Шеърятда қўлланган мақол ҳамма вақт ҳам айнан, ўзгаришсиз қўлланавермайди. Кўпинча мақоллар айрим таҳрирлар билан шеър мазмунига сингдириб юборилиши ҳам мумкин.

Истиора арабча сўз бўлиб, «бирон нарсани омонатга (вақтинча) олмоқ» деган маънони ифодалаб, адабий асарда сўзни ўз маъносидан бошқа бир маънода, аниқроғи уни ҳақиқий маъносида эмас, балки мажозий бир маънода қўллаш санъати саналади. Кўпинча бу икки маъно ўзаро ўхшашликка асосланади. Шу жиҳатдан истиора ташбиҳ санъатига яқин туради. Истиора аксар ҳолларда ташбиҳи кинояга, яъни мушаббиҳи туширилган ташбиҳга тенг келади. Масалан, Бобурнинг

Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Оёғингга тушуб барги хазондек мунча ёлбордим

байтидаги «гул» сўзи ўз маъносида қўлланаётгани йўқ, яъни шоир ҳақиқий гулга эмас, балки гул каби гўзал маҳбубага мурожаат қилмоқда. Бинобарин, гул сўзи маҳбуба, инсон маъносида ишлатиляпти. Шунинг учун уни истиора деб ҳисоблаш мумкин.

Навий қаламига мансуб

Сен лабинг сўрган сойи мен қон ютармен, эй ҳабиб,
Сен май ичгилким, манга хуни жигар бўлмиш насиб

байтидаги «қон ютарман» ибораси ҳам ўз маъносида қўлланмаган, балки «изтироб чекаман» маъносини англатади. Демак, у ҳам истиора бўла олади.

Адабиётшуносликда истиора ташбиҳдан кучли саналади. Зеро, «Эй гул каби гўзал маҳбуба» ифодасига нисбатан «эй гул» ибораси кучлироқ, таъсирчанроқ жаранглайди.

Тузилишига кўра бир сўздан ёки иборадан ташкил топган истиора («гул», «ой», «қуёш» каби) содда истиора, бирикмали истиоралар эса мураккаб истиора саналади. Масалан: Навоийнинг

Юзинг гулига кўнгул равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил

байтидаги «юзинг гули», «кўнгул равзаси», «қадинг ниҳоли», «жон гулшани» иборалари мураккаб истиорадир.

Огаҳий қаламига мансуб

Зор кўнглум булбулин қилди асиру мубтало,
Юзи гулзорида зулфи сунбулин дом айлагач

байтидаги кўнглум булбули, юзи гулзори, зулфи сунбули бирикмалари ҳам шу хил истиора саналади.

Иштиқоқ («сўздан сўзни ажратмоқ») шеър байтларида ўзакдош сўзларни қўллаш санъатидир. Масалан, Навоийнинг

Қилса зулм ул золим, элни қилмағил, ё Раб, забун,
Чун тазаллумдур ишим, доим мени мазлум қил

байтидаги зулм, золим, тазаллум, мазлум сўзлари;

Дедилар: «Аҳбоб дардиға ҳабиб айлар даво,
Ваҳки, мен куйдим муҳаббаттин, эмас воқиф ҳабиб

байтидаги аҳбоб, муҳаббат, ҳабиб сўзлари;

Толиб улким, топмасанг доғи бу баским айламас
Бир нафас гофил сени матлуб ёдидин талаб

байтидаги толиб, матлуб, талаб сўзлари ўзакдош бўлиб, иштиқоқ санъати асосида қўллангандир.

Иқтибос. «Илм ўзлаштирмоқ» маъносидаги бу сўз Қуръон оятлари ва пайғамбар ҳадисларини шеър ичида келтириш ёки уларнинг мазмунини шеърда ифодалаш санъати номидир. Мусулмон мамлакатларининг шоирлари бу усулга кенг мурожаат қилиб, ўзларининг лирик ва лиро-эпик асарларида оятлар ва ҳадисларни келтирганлар. Масалан, Алишер Навоий «Арбаин»идаги

Оналарнинг оёғи остидадур
Равзаи жаннату жинон боғи,
Равза боғин висолин истар эсанг,
Бўл онанинг оёғи туфроғи

қитъасида Муҳаммад Расулуллоҳнинг «Ал жаннату тахта ақдами уммаҳати», яъни «Жаннат оналар оёғи остидадур» деган ҳадислари келтирилган. Шу туфайли ушбу қитъада иқтибос усули қўлланилгандир.

Иғроқ. «Бирон ишда узоқлашиб кетиш» маъносини ифодаловчи ушбу атама муболағанинг иккинчи даражаси номини англатади. Бу хил муболағада кучайтириб, бўрттириб кўрсатилаётган бирон белги, ҳолатга ақлан ишониш мумкин бўлса ҳам, бу хил тасвир ҳаёт ҳақиқатига мос келмайди. Масалан, Алишер Навоийнинг «Келмади» радифли ғазалида ошиқ тилидан:

Ул париваш ҳажридинким йиғладим девонавор,
Кимса бормуким анга кўрганда кулгу келмади

деб таъкидланади. Севгилиси келмаган ошиқ йигитнинг эл олдида йиғлашига ўқувчи ишонади, лекин бу хил ҳодисанинг юз бериши мушкул.

Навоий қаламига мансуб «Фарҳод ва Ширин» достонида тасвирланган воқеа – тулпорининг оёғи лойга ботиб қол-

ган Шириннинг ошиқ йигит томонидан оти билан бирга ҳавфсиз манзилга олиб келиниши ақлан мумкин бўлса ҳам, ҳаёт ҳақиқатига мос келмаслиги кўзга ташланиб туради.

К

Киноя «бир фикрни яширин ифода этмоқ» маъносидаги сўз бўлиб, баён илмида уни «Ҳам ҳақиқат, ҳам мажоз маъноси англашиладиган сўз», - деб изоҳланади. Чунончи, Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидаги

Кўк гулшани гуллари тўкилди,
Гулларки тўкилди, ғунча кулди.
Кўк боғида гуллар ўлди нобуд,
Ер боғида гуллар ўлди мавжуд

байтларида «гуллар тўкилди» сўзлари ўз маъносида «боғда гулларнинг тўкилиши»ни ифодалайди. Ушбу байтда эса «кўк гулшани гуллари тўкилди» ибораси «юлдузлар йўқолди» маъносини акс эттиради, бинобарин ўз маъносида эмас, кўчма, мажозий маънода қўлланмоқда. Шунга кўра у киноя ҳисобланади.

Китобот (ҳарфий санъат). Шеърятимизда кенг қўлланиб келинган ушбу санъат араб алифбоси ҳарфлари шаклидан лирик ва эпик тимсоллар чизишда фойдаланишни назарда тутаяди. Маълумки, араб алифбоси тўғри ва эгри, ёйсимон ва доирасимон шакллардаги ҳарфлардан ташкил топган. Шарқ шоирлари ана шу шаклларга қиёс усули билан ёндашиб муҳим ижтимоий – сиёсий, маърифий – ахлоқий гояларни ифодалашда маҳорат билан фойдаланганлар. Зокиржон Фурқат ғазалидаги

Ул алифдек қоматининг ҳасрати
Дол янглиғ айлади қаддим дуто

байтидаги «алифдек» ва «дол янглиғ» қиёсларига диққат қилайлик. Шоир ўз маҳбубасининг тик қоматини араб

алифбосидаги «алиф» ҳарфига ўхшатса, ўзининг букилган қаддини «дол» ҳарфига тенглаштиради. Чиндан ҳам, тик тўғри чизиқ кўринишидаги (Ā) алиф ҳарфи шакл жиҳатидан инсон қоматиға, букик (ʾ) «дол» ҳарфи эса эгилган қоматға ўхшайди. Шоир бу хил қиёс туфайли маъшуқа билан ошиқ кўринишини ҳарфлар шакли воситасида аниқроқ ва таъсирчанроқ тасвирлашға эришган.

Комил баҳри – шеърятимизда жуда кам қўлланган ўлчовлардан бўлиб, комили мусаммани солим вазнининг рукналари ва чизмаси бир мисрада

мутафоилун мутафоилун мутафоилун мутафоилун
 v – v – v v – v – v v – v – v v – v –

тарзидадир. Ушбу ўлчовни биринчи марта ўзбек шеърятинда Алишер Навоий қўллаб, ўзининг

Не хаёл эди янаким кўнгул қуши сайдини ҳавас айладинг,
 Баданимға ҳар саридин хаданг отибон анга қафас айладинг

матлаъли ғазалини ёзган эди.

Навоий анъаналарининг давомчиси бўлган Шермуҳаммад Мунис ҳам ушбу вазнда

Санамо, ғамингда ёқиб фалакни фиғону нолау оҳимиз,
 Дили сахтинга асар этмади нечук эрди бахти сиёҳимиз.

матлали ғазалини битган.

Л

Лафф ва нашр. «Йиғиш ва ёйиш» маъносини ифодаловчи ушбу санъат шеър байгининг биринчи мисрасида бир неча нарса ёки тушунча номини кетма-кет келтириб, иккинчи мисрада ҳар бири ҳақидаги ҳукмларни, уларнинг сифатларини баён қилишни назарда тутди. Бундан асосий мақсад эса номлари келтирилган нарса ёки тушунчаларни бўрттириб, кучайтириб тасвирлашдир.

Аввал саналган («йиғилган») номлар тартиби билан улар ҳақидаги ҳукмлар тартиби муносабатига кўра лафф ва нашр «мураттаб» («тартибли») ва «номураттаб» ёки «ғайри мураттаб» турларга бўлинади. Масалан Лутфийнинг

Қошинг, ирнинг, юзунг, эй рашки ризвон,
Ҳилолу кавсару боғи жинондур

байтининг биринчи мисрасида лаффта аввал қош, сўнг ирн (лаб), кейин эса юз саналади, иккинчи мисрадаги «нашр», яъни маҳбуба аъзолари ҳақидаги ҳукмлар тартиби биринчи мисрадаги сўзларга мувофиқ келади, яъни биринчи турган «қош» сўзига иккинчи мисрада биринчи бўлиб турган «ҳилол» ташбиҳи, иккинчи турган ирн (лаб) сўзига иккинчи бўлиб келган кавсар ташбиҳи, учинчи турган «юзунг» сўзига эса учинчи – боғи жинон ташбиҳи мос бўлиб тушади. Бинобарин, ушбу байтда мураттаб, яъни тартибли лафф ва нашр қўлланган.

Атойи қаламига мансуб

Ёд қилмас зулфу рухсору хатингни кўргали,
Лолау насрину сунбул бирла райҳондин кўнгул

байтидаги лафф ва нашр номурааттаб саналади. Зеро, биринчи мисрадаги биринчи бўлиб турган зулф сўзига иккинчи мисрада биринчи бўлиб келган лола ташбиҳи мос келмайди, зулфга учинчи турган сунбул мувофиқдир. Биринчи мисрада иккинчи бўлиб турган рухсор сўзига эса иккинчи мисрада биринчи бўлиб турган «лолау насрин» мувофиқдир. Биринчи мисрадаги учинчи бўлиб турган хат сўзига иккинчи мисрада тўртинчи бўлиб турган райҳон ташбиҳи мос келади. Кўриниб турибдики, лафф билан нашр тартиби мувофиқ эмас. Худди шунингдек, Бобурнинг

Оғзию икки зулфию қади бўлмаса манга
Райҳону сарву ғунча кўрардин малолдур

байтидаги лафф ва нашр ҳам шу каби номурааттабдир.

Марсия. Вафот этган бирон шахсга бағишлаб ёзилган бадий, кўпинча, шеърый асар шундай аталади. Марсия жанридаги асарлар ғазал, мухаммас, мусаддас, таржибанд каби шаклларда битилиши мумкин. Масалан, шоира Нодира девонидан унинг ўз ёстиқдоши Амир Умархон вафоти муносабати билан ёзилган бир қатор ғазаллари, мухаммаслари ўрин олган. Ана шундай мухаммаслардан бирининг уч бандини кўздан кечирайлик:

Алфироқ, аҳбоблар, эй аҳли даврон, алфироқ,
 Ким қилур азми сафар султон Умархон, алфироқ,
 Қолди ҳажридин кўнгулда доғи пинҳон, алфироқ,
 Қонда борди билмадим, ул моҳи даврон, алфироқ,
 Ўтти даврони, кўнгулда қолди армон, алфироқ.

Эмди топмасман сени, эй шаҳриёрим, қандасан?
 Телмуруб қолдим йўлингда, шаҳсуворим, қандасан?
 Гулшани айшим хароб ўлди, баҳорим, қандасан?
 Фурқат ичра қолмади сабру қарорим, қандасан?
 Ҳасратингда куйди бағрим, ўртади жон, алфироқ.

...Қилмас эрди ҳеч ишни Ҳақ ризосидин бўлак,
 Йўқ эди кўнглида уқбо муддаосидин бўлак,
 Тилға келтурмас эди Тангри саносидин бўлак,
 То қиёмат Нодира қилмас дуосидин бўлак,
 Мушфиқ эрди манга ул фархунда султон алфироқ.

Марсияларда марҳумнинг фазилатлари улуғланиб, асар муаллифининг унга бўлган меҳр-муҳаббати, эҳтироми ифодаланади.

Маснавий. Ҳар қайси байтидаги иккала мисра мустақил қофияланувчи шеър шакли **маснавий** («иккилик») деб аталади. Демак, маснавийлар мустақил қофияланувчи байтлардан ташкил топган лиро-эпик шеър шаклидир. Ушбу шаклдан мумтоз шеърятимизда асосан лиро-эпик асарларни яратишда фойдаланилган. Шунинг учун бундай асарлар ҳажми бир неча байтдан мингларча байтгача бўлиши мумкин. Одатда манзума, ҳикоят, ривоят жанридаги асарлар

бир неча ўн байтдан ташкил топса, дostonлар бир неча минг байтни ўз ичига олади. Масалан, Алишер Навоий «Хамса»сидаги «Ҳайрат ул-аброр» дostonи 3990 байтдан, «Лайли ва Мажнун» дostonи 3631 байтдан, «Садди Искандарий» дostonи эса 7110 байтдан ташкил топган.

Ҳажм жиҳатдан катта бўлган бу хил асарларда ҳар қайси байтнинг мустақил қофияланиши шоир учун қулай имкониёт яратади. Чунки у байтларда иккитадан сўзни қофиялашга қийналмайди.

Юсуф Хос Ҳожибнинг XI асрга мансуб «Қутадғу билик» дostonи маснавий шаклида битилган дастлабки йирик асар саналади. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳиббат ул-ҳақойиқ» дostonи ҳам маснавий усулида яратилган. XIV–XV асрларда Хоразмий «Муҳаббатнома»си, номаълум муаллифнинг «Юсуф ва Зулайхо», Ҳайдар Хоразмийнинг «Гул ва Наврўз», Қутбнинг «Хисрав ва Ширин», Сайфи Саройининг «Суҳайл ва Гулдурсун», Алишер Навоийнинг «Хамса»сидан ўрин олган дostonлари ва «Лисон ут-тайр» асари, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» дostonи маснавий усулида яратилган эди.

Мумтоз шеърятимизда XVI – XIX асрларда яратилган барча дostonлар, ҳикоялар, манзумалар маснавий асосида ёзилган.

Маснавий шакли XX аср ўзбек шеърятида ҳам лиро-эпик асарлар битишда кенг қўлланди.

Матлаъ араб тилида «чиқиш, кўриниш жойи» маъносини ифодалайди, шеърятда эса ғазал ва қасиданинг илк байти шу атама билан номланади.

Шарқ адабиётида ғазал ва қасидаларни энг гўзал ва пурмазмун байт билан бошлаш одат бўлган. Шу туфайли шоирлар матлаънинг ғоятда маънодор, нафис ва таъсирчан бўлишига алоҳида диққат қилганлар. Адабиётшунослик асарлари: тазкиралар, илмий тадқиқотларда у ёки бу ижодкорга баҳо берилар экан, у битган энг баркамол матлаъларни таъкидлаб ўтилган. Матлаъдаги фикрнинг теранлиги, ифоданинг янги ва бетакрорлиги, хилма-хил шеърий санъатлар билан музайянлиги каби жиҳатлар матлаънинг асосий фа-

зилатларидан ҳисобланган. Шоирлар матлаъ байтида қофийнинг ҳам бежирим ва жозибадор бўлишига алоҳида эътиборни қаратиб, зулқофиятайн ва зулқавофиъ, тарсий ва мувозана, тажзия ва тажниси қофия санъатларига кенг муурожаат қилганлар.

Мавлоно Лутфий ёш Алишернинг

Оразин ёпқоч кўзимдин сочилаур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлаур юлдуз, ниҳон бўлғач куёш.

байтига юксак баҳо берар экан, матлаъ гўзаллигини назарда тутган эди. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида юзлаб шоирлар ижодини баҳолаётган экан, ўз фикрига далил қилиб уларнинг энг гўзал матлаъларини келтиради. Шоир Мавлоно Лутфий ҳақидаги сўз юритар экан, Навоий: «... туркча девони ҳам машҳурдир ва мутааззирул жавоб матлаълари бор, ул жумладан бири будурким:

Нозиклук ичра белича йўқ тори гисуйи,
Ўз ҳаддини билиб, белидин ўлтурур қуйи...

...охир умрида радифи «Офтоб» шеъри айттиким, замон шуриси барча татаббуъ қилдилар, ҳеч қайсиси матлаъни онча айта олмадилар...», деб таъкидлайди.

Шу асарнинг саккизинчи мажлисида Ҳусайн Бойқаро девонига тўхталар экан, Навоий ундаги энг яхши матлаъларни таҳлил қилиб, шоир истеъдодининг юксаклигини тасдиқлайди. Жумладан: «Кўнглум ҳар неча ёр дарду ғамидин озор топар, аммо анинг моҳ рухсорин кўргач, меҳри фузунроқ ва муҳаббати сарриштаси узунроқ бўлаур мазмунида бу матлаъ беназир тушубтур:

Нечаким, тортар кўнгул дарду ғаму озорини,
Меҳрим ортар ҳар неча кўрсам маҳи рухсорини».

«...Юз даврида қирон таърифида, бу матлаъ воқеаъ бўлубтур, тажнис риоят қилибдурким, бу навъ ширин ва рангин ва хуш тартиб оз воқеъ бўлмиш бўлғай:

Ул қуёшким ой юзининг даврида қилмиш қирон,
Барча маҳвашлар аросида эрур соҳибқирон»

каби таъкидлар шулар жумласидандир.

Меърожнома. Муҳаммад пайғамбарнинг осмонга кўтарилиб, Оллоҳ билан учрашиши меърож (кўтарилиш) деб, шу ҳодисага бағишлаб ёзилган бадий асарлар меърожнома деб аталади. Бу хил асарлар Шарқ адабиётида VII асрдан яратила бошлаган. Шеърятимизда меърожномалар қачондан ёзила бошлаганини айтиш қийинроқ. Бу жанрдаги шеърят намуналари дастлаб Алишер Навоий ижодида яратилган. «Хазойин ул-маоний» девонларининг ҳар бирида ғазал тарзидаги меърожномалар ўрин олган бўлиб, уларда шоирнинг ана шу буюк воқеадан олган таассуротлари лирик кечинмалар сифатида ифодаланган. «Хамса» дostonларининг ҳар қайсисидаги меърожга бағишланган боб 53 байтдан 122 байтгача бўлиб, мазкур ҳодиса лиро-эпик тасвир асосида анча батафсил ёритилган. Уларда айниқса меърож тунни, сайёралар, юлдузлар ғоят гўзал таърифланади, осмондаги саёҳат, Оллоҳ таоло билан учрашув манзаралари ёрқин бадий бўёқларда акс эттирилади, пайғамбарнинг ўз умматлари ҳақидаги ғамхўрлиги, Парвардигордан уларнинг гуноҳини сўраб олиши таъсирчан ифодаланади.

Алишер Навоийнинг кўпгина издошлари ҳам ўз девонларида меърожга бағишланган нафис ғазаллар битганлар. Жумладан, мутафаккир шоир Муҳаммадризо Огаҳий қуйидаги ғазални меърожнома тарзида яратган эди:

Эй, қилиб тангри карам рутбаи меърож санго,
Ёрубон нури нубувват била минҳож санго.
Сансан ул шаҳки, сипоҳинг бўлубон хайли Расул
Шоҳу дарвеш ики олам аро муҳтож санго.
Чун фалак сори азимат ўқин отдинг, бўлди
«Қоба қавсайн» ҳадафхонаси омож санго.
Лимаъоллоҳ сарири бўлуб оромғаҳинг
Келди ул тахт уза ҳиддат кулаҳи тож санго.
Бергали зебу зиё саҳни шабистонингга,

Зоти ҳақ нури бўлуб машъали даҳҳож санго.
Ташна лабларға не ғам ҳашр биёбони аро,
Ки, эрур лутфу карам Қулзуми маввож санго.
Меҳри лутфидин онинг заррача партав басдур;
Огаҳий, дуди гунаҳ бўлса шаби дож санго.

Диний адабиётда меърж воқеасини наср ва назм билан тасвирловчи лирик асарлар кўплаб битилган.

Муаммо. Фард шаклида ёзилган, яъни ўзаро қофияланувчи бир байтдангина иборат бўлган ва бирон исм яширилган лирик шеър жанри шу ном билан аталади. Айниқса, XV аср шеърятидан кенг ўрин олган бу жанр адабий ўйин кўринишида бўлиб, муайян ишоралар асосида бирон исмини келтириб чиқаришни назарда тутлади. Масалан, Алишер Навоий қаламига мансуб

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулиға сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от

муаммосида Саъд исмини келтириб чиқариш талаб қилинади. Диққат қилинса, бу исмини «саодат» сўздан ҳосил қилиш мумкинлигини аён бўлади. Бу сўзни «Саъд»га айлантириш йўли эса «чиқса от» бирикмасидан кўриниб турибди. Зеро, уни «ном чиқарса» маъносидан ташқари «о», «т» чиқиб кетса» деган мазмунда ҳам тушунса бўлади. «Саодат» сўзидаги бу икки ҳарф туширилса, «Саъд» исми ҳосил бўлади.

Кўнглум ҳалок бўлди, чу ишқингни бошлади,
Охир бошида ҳар неким бор эрди тошлади

муаммоси «Ҳилол» исмига ёзилган. Бу исмга шаклан «ҳалок» сўзи яқин туради. Иккинчи мисрадаги ишора асосида «ҳалок» сўзи охиридаги «к») () ҳарфи устига қўйилган чизиқчани олиб ташласак, «Ҳилол» сўзи ҳосил бўлади.

Муаммоларда исм ҳосил қилишнинг анча мураккаб усуллари ҳам мурожаат қилинган.

Шеърятимизда муаммо жанридаги шеърларни асосан Алишер Навоий ижодида учратамиз. Унинг «Ҳазойин ул-маоний» китобидан ўзбек тилидаги 52 та муаммо ўрин олган. Улуғ шоир форс-тожик тилида ҳам анчагина муаммолар яратган.

Муассас (таъсисли) қофия. Ҳозирги ёзувимизда 4 ҳарфдан (араб ёзувида 3 ҳарфдан) ташкил топган қофия. Чўзиқ «о» унлиси (фақат чўзиқ «о» унлиси) билан равий орасида бир ундош ва ундан кейин бир қисқа унли келадиган қофия ушбу муассас (таъсисли) қофия дейилади. Чўзиқ «о» унлиси таъсис деб, ундан кейинги ундош дахил деб, равий олдидаги қисқа унли эса ишбоъ деб аталади. Масалан, Алишер Навоий қаламига мансуб ғазалнинг

Гар етар агёрдин юз минг жароҳат, эй кўнгул,
Чунки бордур ёр учун бор айшу роҳат, эй кўнгул

байтида жароҳат-роҳат қофиялари муассас бўлиб, чўзиқ «о» унлиси -таъсис, «ҳ» ундоши – дахил, «а» қисқа унлиси ишбоъ, «т» ундоши эса равийдир.

Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидаги баъзи муассас қофияларни кўздан кечирайлик:

...Табъида қуёш каби ҳарорат,
Айшиға солиб эди марорат.
Ул дамки ароға кирса ҳойил.
Бўлур эди дашт сори мойил.
...Чун жазм қилиб бу ишни тожир,
Суд истаю мулкидин муҳожир.
Теграмда ҳужум қилиб халойиқ,
Мен кимса тилаб ул ишга лойиқ.
Шарҳ эттики фитнаи ҳаводис,
Оқшом не иш этмиш эрди ҳодис.

Таъкидланган қофияларнинг барчасида чўзиқ «о» унлиси иштирок этиб, ундан кейин дахил, ишбоъ, сўнг равий келган.

Муашшар. Мумтоз адабиётимизда кам бўлса-да, ҳар банди ўн байтдан ташкил топувчи лирик шеър – муашшар-

лар ҳам яратилган. Бундай асарларда биринчи банддаги ўнта мисра қофияланиб, кейинги бандларнинг олдинги 8 мисраси мустақил қофияга эга бўлади, охирги, 9-10- мисралар эса биринчи банд билан қофиядош бўлади.

Баъзан муашшарларнинг бошдан оёқ барча бандларида аввалги саккиз мисра мустақил қофияланиб, бандлар охирида бир байт айнан такрорланиб келади. Жумладан, Нодиранинг «Фироқнома» муашшари шу тарзда битилган. Шеърнинг дастлабки икки бандини келтирамиз:

Оҳким беҳад менго жавру жафо айлар фалак,
Фурқат ичра қисматим дарду бало айлар фалак,
Ёрдин айру манго кўп можаро айлар фалак,
Ғам била гулдек юзумни қаҳрабо айлар фалак,
Бевафодур, оқибат кимға вафо айлар фалак,
Ҳасрату дарду аламга мубтало айлар фалак,
Ёрни албатта ёридин жудо айлар фалак,
Гул била булбулни бебаргу наво айлар фалак.
**Ҳеч ким, ё Раб, жаҳонда ёридин айрилмасун,
Жондин ортиқ меҳрибон дилдоридин айрилмасун.**

Сабр қилсам ишқ дарди беқарор айлар мени,
Касби хуш этсам жунун беихтиёр айлар мени,
Дам-бадам фарёдим элдин шармсор айлар мени,
Ҳажр доғи дардманду дилфигор айлар мени,
Ўйлаким жаври фалак зору низор айлар мени,
Ёрсиз ҳижрон балосиға дучор айлар мени,
Чархи дун токай фироқ илгида зор айлар мени,
Оқибат бу дарду ғам Мажнуншиор айлар мени.
**Ҳеч ким, ё раб, жаҳонда ёридин айрилмасун,
Жондин ортиқ меҳрибон дилдоридин айрилмасун.**

Муболаға араб тилида «катталаштириш», «кучайтириш» маъносини билдириб, адабий асарда тасвирланаётган бадий тимсол ҳолати ёки ҳаракатини бўрттириб, кучайтириб ифодалаш санъати демакдир. Бу хил тасвирда бадий тимсол хусусиятлари яққолроқ намоён бўлади, ўқувчининг кўзи олдида ёрқинроқ гавдаланади. Алишер Навоийнинг

Меҳр эмас, оҳим ўтидин кўкка етмиш бир шарар,
Айб эмастур гар десам: «Дам урсам афлок ўртанур»

байтида ошиқнинг севгилиси ҳажрида чеккан изтироблари ғоятда кучайтириб тасвирланган: кўкдаги қуёш ошиқ ерда чеккан оҳ ўтининг бир учқуни эмиш. Бу хил бўрттирилган тасвир туфайли ошиқ қиёфаси, руҳий ҳолати, ички олами, қалбида мавж урган эҳтирослари таъсирчан, жозибали ифодаланган. Ўқувчи албатта бу хил тасвирнинг шартли эканини ҳис этади, унинг воситасида ёридан айрилган инсон кечинмаларининг энг юқори даражасини ақлан англайди ҳамда ошиқ қалбининг изтироблари ҳақиқатан ниҳоят даражада кучли эканига ишонч ҳосил қилади.

Муболаға таблиғ, иғроқ, ғулувв деб аталган уч турга бўлинади. (Шу атамаларга қаранг).

Мувашшаҳ – бирон киши номи яширинча ифодаланган шеърий асар. Мунис, Увайсий, Огаҳий, Фурқат, Муқимий каби бир қатор шоирларимиз қаламига мансуб баъзи ғазалларнинг тоқ мисралари бошидаги ҳарфларни жамласак, улардан араб ёзувидаги киши номлари келиб чиқади. Масалан, Огаҳийнинг

Қоматинг сарви хиромоним менинг,
Лабларинг гулбарги хандоним менинг.
Дардмандингман, назар қил ҳолима,
Ким тўкар қон чашми гирёним менинг.
Меҳрибонлиғ юз очиб базмимға кел,
Равшан ўлсун шоми ҳижроним менинг.
Жавҳари жоним нисоринг қилғамен,
Бўлсанг ушбу кеча меҳмоним менинг.
Истасам шаҳди лабинг, айб этмаким,
Ул эрур дардимға дармоним менинг.
Нетти кирсанг жон киби оғушима,
Ким будур кўнглумда армоним менинг.
Огаҳийдек етгуси мақсудиға
Кўйига қўйгач қадам жоним менинг.

ғазалидаги тоқ мисралар бошидаги ҳарфларни жамласак, «Қдмжон» сўзи ҳосил бўлади. Араб тили қоидаларига кўра бу сўздаги қисқа «а» унлилари тушириб қолдирилган. Ушбу икки ҳарфни ўз ўрнига қўйсак, «Қадамжон» номи келиб чиқади.

Увайсий қаламига мансуб ғазалнинг:

Ҳокими ҳусн айлади зулм ила бизни беватан,
Хизр лаълин шавқи ташлабдур яна чоҳи зақан.
Сабр тоғига чиқар ишқ офатидин қочқон эл,
Меҳнати ҳижрон ила охир бўлур гулгун кафан.
Ёр рухсат қилди хат иршоди зоҳир айлабон,
Қайда борғай бу кўнгул зулфин хаёлидин расан
Ҳажрдин кўз йўли бирлан бағрим оққай, эй рафиқ,
Шомдин то субҳға ҳамроҳ эрур бил пираҳан

байтларидаги мавашшаҳ эса бошқача хусусиятга эга бўлиб. биринчи мисрадан биринчи, иккинчи мисрадан иккинчи..., еттинчи мисрадан еттинчи ҳарфларни олиб жамланса, араб ёзувида «Ҳазратхон» жумласи келиб чиқади.

Шеърятимизда мувашшаҳнинг бу каби мураккаб турларидан ҳам фойдаланиб келинган. Масалан, шоир Уйғуннинг «Тарк этма назокатни...» деб бошланувчи ғазалидан «Турсуной» номини ўқиш мумкин.

Ушбу усулга XX аср ўзбек шеърятисида ҳам мурожаат қилингани маълум.

Мувозана. «Вазн (ўлчов) жиҳатидан тенгдошлик» маъносини ифодаловчи мувозана сўзи билан аталувчи ушбу санъат байт мисраларидаги барча сўзларнинг вазн (ўлчов) жиҳатидан ўзаро тенг бўлишини назарда тутди. Масалан, Атоийнинг

Менгиз ё равзаи ризвонмудур бу?

Оғиз ё гунчаи хандонмудур бу?

байтидаги биринчи мисрадан ўрин олган менгиз сўзи иккинчи мисрадаги оғиз сўзи билан, равзаи – гунчаи сўзи билан, ризвонмудур – хандонмудур сўзи билан вазн (ўлчов)

ва оҳангда тенглиги кўзга ташланиб туради. Огаҳий қаламига мансуб

Ишқинг ғамида дийдаи гирёнима раҳм эт,
Ҳажринг тунида нолаи афғонима раҳм эт

байтини кўздан кечирсак, мисралардаги ишқинг – ҳажринг, ғамида – тунида, дийдаи – нолаи, гирёнима – афғонима, раҳм эт – раҳм эт сўзлари ўлчов ва оҳанг жиҳатидан ўзаро тенг эканини кўрамиз.

Мисралардаги барча сўзларнинг бу хил мувофиқлиги байт оҳангдорлигини, мусиқийликни кучайтиришга хизмат қилади. Шу туфайли ҳам шоирларимиз ўз асарларида мувозана санъатидан кенг фойдаланганлар.

Мувозана қофия. Қофия санъатларидан бири ғазал, рубоий, мусамматларда ўлчов жиҳатидан тенг бўлган сўзларни қофияда келтиришдир. Ушбу санъат мувозана қофия дейилади. Шеърятимизда ундан кенг фойдаланиб келинган. Масалан, Муҳаммадризо Огаҳий қаламига мансуб қуйидаги ғазалда ана шу санъатга мурожаат қилинган:

Соқийё, қиш мавсумидир, тут тўло рангин қадаҳ,
Ким, совуққа оташин майдин берур таскин қадаҳ.
Етти табъимға бурудатдин баса афсурдалиғ,
Лаългун май лаб-балаб айлаб кетур заррин қадаҳ.
Қаррилиғ бирла совуқ заҳридин ўлдим талхком,
Еткуруб шаҳди лабингға тут манга ширин қадаҳ.
То қўлингдин олибон нўш айлабон беҳуд бўлуб,
Ёзу қиш не эрканин билмай мени мискин қадаҳ.
Коҳ баргидек учургай пайкарим дай сарсари,
Гар онга еткурмасанг тамкин тутуб сангин қадаҳ.
Сардрўлиғ чархдин ул хайл кўрмаским, ичар,
Жамъ ўлуб ўт бошиға, ул навъким Парвин қадаҳ.
Истасанг кўнглунгни равшан қил тўло Ҳақ ёдидин,
Ким, шароби ноб ила тўлса топар тазийн қадаҳ.
Ужбу нахват аҳли Кавсардин эрурлар бенасиб,
Айб эмастур ичмаса гар зоҳиди худбин қадаҳ.
Огаҳий бечорани қилғайму ёд ичкан чоғи,
Бодаи ишрат тўло султони Жам оийн қадаҳ.

Барча байтлардаги қофиядош сўзлар ўлчов жиҳатдан ҳам тенг эканлиги кўзга ташланиб турибди. Мазкур санъат қофияларнинг янада оҳангдорроқ, мусиқийроқ чиқишини таъминлайди.

Мувозана қофияларда қўлланган сўзлар ўзаро тажнисий муносабатда бўлса, ҳамоҳанглик янада кучаяди.

Мужаррад қофия. Ўзбек шеъриятида кенг қўлланган қофия турларидан бири мужаррад қофия ҳисобланади. Бу хил қофиянинг бир тури равий чўзиқ унлидан иборат бўлган қофия бўлиб, унда шу чўзиқ унлидан бошқа бирон ҳарф иштирок этмайди. Равий ўрнида эса чўзиқ унлидан исталгани кела олади. Масалан, Хоразмий «Муҳаббатнома»сидаги

Чечаксиз булбулинг иши наводур,
Ошиқлар ҳар неким қилса раводур

байтида наво – раво қофиялари мужаррад бўлиб, равийси чўзиқ «о» унлисидир.

Мужаррад қофиянинг иккинчи тури ундош билан тугалланиб, шу ундош равий бўлиб ҳисобланади, ундан олдин эса истаган қисқа унли келиши мумкин. Бу унли тавжиҳ деб юритилади. Демак, мужаррад қофиянинг бу тури бир қисқа унли билан ундошдан ташкил топади. Алишер Навоийнинг

Ёр ҳолидин менга, ваҳким, хабар йўқтур букун,
Бу жиҳатдин ақлу ҳушумдин асар йўқтур букун

байтида «хабар» ва «асар» сўзлари қофиядош бўлиб, «р» ундоши равий, ундан олдинги «а» қисқа унлиси тавжиҳ бўлиб ҳисобланади.

Бобурнинг

Шукрлиллоҳ, айш юзланди-ю меҳнат қолмади,
Етти айёми висоли, шони фурқат қолмади

байтидаги «меҳнат», «фурқат» қофиядош сўзлари таркибидаги «т» ундоши равий, улардан олдинги «а» унлиси тавжиҳ бўлиб, мужаррад қофияни ҳосил қилган.

Мужтасс баҳри арузнинг шеъриятимизда кенг қўлланилган турларидан бўлиб, унинг асосини мустафъилун ва фоилотун аслларининг кетма-кет такрори ташкил қилади. Бинобарин, ушбу баҳрнинг мусаммани солим вазни рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мустафъилун фоилотун мустафъилун фоилотун
--V-- -V-- --V-- -V--

тарзидадир.

Алишер Навоий «Мезонул авзон» асарида мужтасс баҳрига тўхталар экан, унинг тўққиз вазнини санаб, ҳар бирига мисоллар келтиради. Бобур эса «Муфассал» (арзу рисоласи)да «мужтасс баҳри йигирма вазн, ўн бир мустаъмал, тўққиз мухтараъ, олти мустаъмали матбуъ» дея таъкидлайди ва барча вазнларга мисоллар келтиради.

Шеъриятимизда мужтасс баҳрининг 5 вазнидан фойдаланилган. Мазкур ўлчовларнинг ўзбек адабиётида XIV асрдан бошлаб ўрин олганлигини таъкидлаш мумкин. Зеро, Атойи, Саккокий, Гадоий, Лутфий каби шоирлар ижодида мужтасс баҳрининг 2 – 3 вазни асосида ёзилган ғазаллар учрайди. Алишер Навоий ушбу баҳр имкониётларини атрофлича ўргангани ҳолда унинг беш ўлчовидан кенг фойдаланди. «Ҳазойин ул-маоний» даги 3132 шеърдан 348 тасининг (11 фоиз) шу баҳр вазнларида битилганлигининг ўзиёқ бундан далолат бериб турибди.

Мазкур баҳрдан Навоийдан сўнгги ўзбек шеъриятида ҳам кенг фойдаланилди. Хусусан, Мунис, Огаҳий, Нодири каби шоирлар ижодида ушбу баҳрнинг тўрт вазнига кенг мурожаат қилинди.

Мужтасс баҳрига хос муҳим хусусиятлардан бири кўп вазнлиқдир. Яъни ушбу баҳрга мансуб бўлган ва шеъриятимизда кенг қўлланган тўрт вазн ўзаро яқин бўлиб, улар бир шеърнинг ўзида биргалиқда қўлланаверади. Натижада шоирнинг хилма-хил оҳанглари алмаштириб бориш воситасида шеър ўйноқилиги, жозибасини кучайтиришига имкониёт яратилади.

Мужтасс баҳри вазнларида битилган ғазаллар «Шашмақом»нинг «Ироқ», «Сарахбори Ироқ» куйлари, шунингдек

«Баёти Шеърозий» ва бошқа кўплаб халқ куйлари билан ижро этилган.

Мужтасс баҳри вазлари.

Шеъриятимизда мужтасс баҳрининг қуйидаги ўлчовларидан кенг фойдаланилган:

Мужтасси мусаммани махбун шеъриятимизда унча кенг қўлланмаган вазнлардан ҳисобланади. Унинг рукнлари ва чизмаси ҳар мисрада

мафоилун	фаилотун	мафоилун	фаилотун
v – v –	v v – –	v – v –	v v – –

тарзидадир.

Мисоллар:

Кўзунг хаёлида йўқтур балодин ўзга мусоҳиб,
Висолинг орзусида ҳам дуодин ўзга мусоҳиб.
(Атойи)

Қадинг ниҳолики боғи ҳаёт тарфини тутмиш,
Магарки Хизру Масиҳо суву ҳавосида бутмиш.
(Навоий)

Мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф шеъриятимизда кенг қўлланган ўлчовлардан бири бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафоилун	фаилотун	мафоилун	фаилун
v – v –	v v – –	v – v –	v v –

тарзидадир.

Мазкур вазн ўзбек шеъриятида XIV асрдан қўллана бошлаган, деб айтиш мумкин. Чунки Атойи, Гадоний, Саккокий, Лутфийлар ижодида шу ўлчов асосида ёзилган бир қатор ғазалларни кўриш мумкин. Ушбу вазндан Навоий лирикасида ҳам кенг фойдаланилган. Шоирнинг жами 98 шеъри, жумладан, 81 ғазали шу ўлчов асосида яратилганлиги аниқланган.

Мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф вазни XVI – XX асрлар шеъриятида ҳам кенг қўлланган. Жумладан, Мунис,

Нодира, Машраб, Огаҳий каби шоирлар ижодида яратилган кўпгина шеърлар шу вазн асосидадир.

Мисоллар:

Нигори гулбаданимни тушумда кўрсам эдим,
Лаби шакаршиканимни тушумда кўрсам эдим.
(Нодира)

Зиҳи ситамки менга мунча, дилрабо, қиласиз,
Библиб туриб куяримни яна жафо қиласиз.
(Фурқат)

Мужтасси мусаммани махбуни мақсур вазни шеърятимизда анча кенг қўлланган ўлчовлардан бири бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафоилун фаилотун мафоилун фаилон
v - v - v v - - v - v - v v ~

тарзидадир.

Мазкур вазн Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий ижодида ҳам фойдаланилган. Алишер Навоийнинг жами 41 шеъри, жумладан, 34 ғазали, 4 қитъаси ва 3 муаммоси шу ўлчов асосида яратилган эди. Огаҳий, Нодира каби шоирлар ижодида ҳам шу вазнда битилган ғазаллар учраб туради.

Мисоллар:

Бошим чу гарду кўзум кўр сенсиз ўлмади бот,
Қошингда бош кўтариб кўз очарга қўймас уёт.
(Навоий)

Риёу ҳирсу тамаъ савтидур таронаи шайх,
Эшитмаким, ҳама афсун эрур фасонаи шайх.
(Нодира)

Мужтасси мусаммани махбуни мақтуъ шеърятимизда анча кенг қўлланиб келинган вазнлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафоилун файлотун мафоилун фаълун
 v - v - v v - - v - v - - -

тарзидадир.

Ўз таркибига кўра ёқимли, куйга мос тушадиган жозиба-ли оҳангга эга бўлган ушбу ўлчов шоирларимиз ижодидан кенг ўрин олган. Атойи, Сакккокий, Гадоий, Лутфийлар ижодида фойдаланилган мазкур ўлчов унинг XIV асрда шеъриятимизга кириб келганидан далолат беради. Алишер Навоий ушбу вазннинг оҳанг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда ўзининг жами 142 шеърини, жумладан, 119 ғазали, 16 қитъаси, 5 фарди ва 2 чистонини унинг асосида яратган эди. Мужтасси мусаммани махбуни мақтуъ вазни кейинги давр шеъриятида ҳам шоирларимизнинг сеvimли ўлчовларидан бири бўлиб қолди.

Мисоллар:

Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
 Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.

(Навоий)

Менинг жунунима Мажнунни бермангиз нисбат,
 Қилурму хору хашак тоби шуълаи ғайрат.

(Нодира)

Азизим, арзим эшит, Лайливаш нигоримсен,
 Муҳаббат аҳли учун марҳамат шиоримсен.

(Ҳабибий)

Мужтасси мусаммани махбуни мақтуъи мусаббағ шеъриятимизда унча кўп қўлланмаган вазнлардан ҳисобланади. Унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафоилун файлотун мафоилун фаълон
 v - v - v v - - v - v - - ~

тарзидадир.

Мазкур вазн шеъриятимизга дастлаб Алишер Навоий томонидан киритилган дейиш мумкин. Чунки унгача бўлган шеъриятда ушбу ўлчов учрамайди. Алишер Навоий «Ҳазой-

инул маоний»даги 50 ғазали ва 6 қитъасини шу ўлчов асосида яратган эди. Кейинги асрларда ушбу ўлчов бошқа шоирлар томонидан ҳам қўлланди.

Мисоллар:

Ғамингда бузди кўнгул хонумонини ҳижрон,
Тараҳҳум айламадинг хонумонинг ободон.

(Навоий)

Ҳануз васлинг аро ком топмайин даврон,
Ичурди кўнгулма хунобаи ғами ҳижрон.

(Мунис)

Музориъ баҳри шеърятимизда кенг қўлланган ўлчов турларидан бўлиб, унинг асосини мафойилун ва фоилотун асларининг алмашилиб такрорланиши ташкил қилади. Адабиётимизда унинг фақат саккиз рукнли вазнларидан фойдаланилган. Музориъи мусаммани солим ўлчовининг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафойилун фоилотун мафойилун фоилотун
v - - - - v - - - v - - - - v - - -

тарзидадир.

Музориъ баҳри вазнлари шеърятимизда XIV аср бошлариданоқ фойдаланиб келингани маълум. Чунончи, «Қиссаси Рабғузий»да музориъ баҳрининг тўрт рукнли ва саккиз рукнли ўлчовларига мурожаат қилинган эди. Атойи, Саккокий, Гадоий, Лутфийлар ҳам мазкур баҳрнинг ёқимли ўлчовларини анча кенг қўллаганлар. Музориъ баҳри Алишер Навоийга мақбул бўлган ўлчовлардан саналади. Унинг «Хазойин ул-маоний»сидаги жами 105 шеърнинг, жумладан, 81 ғазали, 11 қитъаси, 6 муаммоси ва 7 фардининг ушбу ўлчов турларида битилганлиги фикримизга далил бўла олади.

Музориъ баҳри XVI – XIX асрларда ҳам шоирларимизнинг сеvimли ўлчовларидан бири бўлиб хизмат қилди.

Музориъ баҳри вазнлари. Адабиётимизда музориъ баҳрининг қуйидаги 4 вазнидан кенг фойдаланиб келинган:

Музориъи мусаммани ахраб шоирларимиз диққатини ўзига жалб этган вазнлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун
— — v — v — — — — v — v — —

тарзидадир.

Шеърятимизда ушбу вазнда ёзилган дастлабки ғазаллар Лутфий ва Ҳофиз Хоразмийлар ижодида учрайди, Атойи, Гадоий, Саккокийлар ушбу ўлчовга мурожаат қилишмаган кўринади. Навоийнинг 5 ғазали ва бир фарди шу ўлчовда ёзилган.

Музориъ мусаммани ахраб вазни XV – XIX асрлар шеърятида ҳам сеvimли ўлчовлардан бўлиб хизмат қилди. Ушбу вазндан ҳозирги замон шеърятида, хусусан, Ҳабибий, Эркин Воҳидов каби ижодкорлар кенг фойдаланганлар.

Мисоллар:

Бўлди баҳору сенсиз йўқтур чаманда нури,
Фирдавс бўлди гулшан йўқтур дариг ҳури.
(Лутфий)

Барг остидан мулойим боққан иболи гунча,
Не сирни сақлагайсан, бағринг нечун тугунча?
(Э. Воҳидов)

Музориъи мусаммани ахраби мусаббағ шеърятимизда унча кенг қўлланмаган вазнлардан саналади. Унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулу фоилотун мафъулу фоилиён
— — v — v — — — — v — v — ~

Мазкур вазни туркий шеърятда илк бор Алишер Навоий қўллаган, деб айтиш мумкин. Унгача бу ўлчов ўзбек шоирлари, хусусан, Атойи, Саккокий, Гадоий, Ҳофиз Хоразмий ва Лутфийлар ижодида учрамайди.

Мисоллар:

Рухсори жонибинда ул холи анбар олуд,
Ўт гўшасида гўё анбар тушуб қилур дуд.
(Навоий)

Музориъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзүф шеъриятимизда кенг қўлланган вазнлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулу фоилоту мафойилу фоилун
- - v - v - v v - - v - v -

тарзидадир.

Қисқа ва чўзиқ ҳижолаарнинг шу хил алмашиниб такрорланиши мумтоз мусиқа, хусусан, «Шашмақом» куйлари: «Сегоҳ», «Чоргоҳ» кабилар учун қулай оҳанг яратади. Шу туфайли шоирларимиз XIV асрдан XX бошларига қадар ушбу ўлчовда жуда кўп ғазаллар ёзганлар. Атоий ўзининг 13 ғазалини, Саккокий 6 ғазалини, Ҳофиз Хоразмий 115 ғазалини, Гадоий 12, Лутфий 44 ғазалини, Алишер Навоий 42 ғазалини, Огаҳий 15 ғазалини шу ўлчовда яратган эдилар.

Мисоллар:

Мулку жаҳоним, эй шаҳи даврон тасаддуқинг,
Мулки жаҳон на бўлғусидир, жон тасаддуқинг.
(Нодира)

Излаб висолинг, эй маҳи тобон, қачонғача,
Тортай фироқ кечаси афғон қачонғача?
(Фурқат)

Музориъи мусаммани ахраби макфуфи мақсур ҳам шеъриятимиздаги ёқимли ва севимли ўлчовлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси ҳар мисрада

мафъулу фоилоту мафойилу фоилон
- - v - v - v v - - v - v ~

тарзидадир.

Ёқимли оҳангга эга бўлган ва шарқ куйларига мос бўлиб тушадиган ушбу ўлчов Атоий, Ҳофиз Хоразмий, Гадоий,

Лутфий ижодида қўлланган эди. Алишер Навоий 16 ғазали ва бир қитъасини шу ўлчовда битди. Мазкур вазндан XVI-XIX аср шоирлари Мунис, Огаҳий, Мужрим Обид каби ижодкорлар ҳам фойдаланганлар. Кекса шоир Ҳабибий ўз қаламини ушбу ўлчовда ҳам синаб кўрган.

Мисоллар:

Наргис кўзингнинг ўхшаши қайси чаманда бор?
Юзунг таровати қачон, эй гул, суманда бор?
(Лутфий)

Келди баҳору бўлди ёқимли ҳаво латиф,
Бўлмас ҳаво бунинг каби роҳатфизо латиф.
(Ҳабибий)

Муқаррар сўзи «қайта-қайта, уст-устига» маъноларини ифодалайди. Шу ном билан аталувчи лафзий санъат эса байтнинг ҳар икки мисрасида жуфт сўз қўллашни назарда тутди.

Алишер Навоий ушбу санъатнинг шеърдаги аҳамиятига алоҳида эътибор бергани туфайли ўз ғазалларида ҳам, дostonларида ҳам жуфт сўзларни кўп қўллайди. Шоир ғазалларини кузатар эканмиз, жуфт сўзлар:

Дам-бадам кўнглум бериб жон нақди истар васлини,
Оллоҳ-оллоҳ, телба кўнглумнинг ажаб савдоси бор

байти мисралари бошида,

Тифл авроқ ичра бир-бир барги гул терган каби,
Номаи ҳижрон аро тим-тим сиришким қонидур

байтидаги иккала мисра ўртасида,

Айшу ишрат жомидан бўлсун юзи гул-гул, валек
Кўнглига ғам гулбунидин хор-хоре бўлмасун

байти мисралари охирида,

Тола-тола най ўқунг кўксумда гўё синдиким,
Тевралуптур нотавон кўнглумда **бир-бир** толалар

байтидаги биринчи мисра боши ва иккинчи мисра охирида,

Ўтарсен ўйнай-ўйнай мен гадойи хаста йўл узра,
Қолурмен бир қиё боқмоқ учун ёлбора-ёлбора

байтидаги биринчи мисра ўртаси ва иккинчи мисра охирида,

Бодадин гул-гул кўруб гул юзни, онинг ҳажридин
Чок-чок ўлган кўнгулдек таҳ-батаҳ қон бўлди гул

байти мисраларининг уч рукнида,

Етишса ишқ аро юз меҳнату бало, қадаҳ ич,
Нафас-нафас қуюбон май тўла-тўла қадаҳ ич

байтида эса иккинчи мисранинг икки рукнида моҳирона қўллаганини кўрамиз.

Мумтоз қофия. Мумтоз шеърятимизда қофия бадииятнинг асосий қирраларидан бири саналиб келган. Ижодкорнинг салоҳияти шеърларда қўлланган қофияларнинг ғоялар моҳиятини, тимсоллар қиёфасини очишдаги аҳамияти, қофия учун танланган сўзларнинг маънавий теранлиги, оҳангдорлиги, жило ва жозибаси билан ҳам белгиланган. Қофиянинг хилма-хил турлари ва санъатларидан, вазн ва қофия муносабатларидан ўринли фойдаланиш шоир маҳоратининг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ҳар қайси ижодкор қофия илмини диққат-эътибор билан ўрганган, маликул калом шоирларнинг бу соҳадаги санъаткорликларидан таълим олиб камол топган.

Маълумки, қофия шеърий асарларда ифодаланаётган ижтимоий-ахлоқий ғоялар, теран фалсафий мушоҳадаларни бадиий сўз воситасида жозибали ва таъсирчан акс эттиришнинг муҳим воситаларидан биридир. Ҳар қайси мисра, байт, банддаги қофияларда, қофиядош сўзларда шоирнинг ғоявий-бадиий нияти ўз тажассумини топади. Ижодкор

қофия воситасида ўз ўқувчиси диққатини шеърдаги энг муҳим фикрларга жалб қилади. Қофиядош сўзлар асарда гавдалантирилаётган лирик ёки эпик тимсолнинг маънавий қиёфасини чизишга, уларнинг ахлоқий тамойиллари: тафаккур олами, туйғулари, орзу-армонларини ёрқин акс эттиришга хизмат қилади.

Қофиялар шеърий асар мусиқийлиги, жозибадорлигини таъминлашнинг асосий омилларидан саналади. Қофиядош сўзлар таркибидаги ҳар қайси товуш мисра, байт, бандга алоҳида жило, таъсирчанлик бағишлайди.

Қофиянинг шеърий асарда тутган ўрни ва аҳамиятини тўлароқ, муфассалроқ англаб етиш учун қофия илми асослари: қофиянинг тузилиши ва турлари, шеърий жанрларнинг қофия хусусиятлари, қофия санъатлари ва хатолари, вазн ва қофия муносабатлари мазмуни ва моҳиятини атрофлича билиш зарур.

(«Равий», «Мужаррад қофия», «Муассас қофия», «Мурдаф қофия», «Муқайяд қофия», «Зулқофиятайн», «Зулқавофиъ», «Тарсиъ», «Мувозана қофия», «Мусажжаъ», «Тажнисли қофия», «Ҳожиб», «Радиф» атамаларига қаранг).

Муножот. «Ялиниш, ёлбориш» маъносини ифодаловчи ушбу сўз мумтоз шеъриятимиз ва насримизда Оллоҳга илтижо қилиб ёзилган асарларнинг умумий номи, жанр атамаси саналади.

Маълумки, ислом дини барқарор барча мамлакатларда бундай асарларни битиш азалий анъана бўлиб келган. Йирик бадий асарлар: девонлар, мажмуалар, дostonлар, илмий тадқиқотлар ва бошқалар ҳамд ҳамда муножотлар билан бошланган. Ҳамдларда Оллоҳнинг сифатлари мадҳ этилган бўлса, муножот қисмларида муаллифнинг соҳиби оламга бўлган илтижолари ўз аксини топган. Чунончи, Алишер Навоий «Хамса»сидаги «Ҳайрат ул-аброр» дostonи ҳамд бобидан кейин тўрт муножот боби билан бошланган, айни вақтда «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» дostonларининг барчасида ҳам ҳамд ва муножот боблари мавжуд. Жумладан, «Сабъаи сайёр» дostonида шоир Яратганга илтижо қилар экан, шундай байтларни битади:

Гарчи бордур жаҳон-жаҳон гуноҳим,
Ҳам сен-ўқсен ниҳон-ниҳон паноҳим.
Юз жаҳон журмум ўлса, не бок,
Баҳри афвинг қошиндадур хошок.
...Нафасим мояи ҳаёт айла,
Рақамимни хати нажот айла.
Ушбу жаннатки, айладим маъмур,
Ҳам қусур анда, ҳам қусур аро ҳур.
Етти қаср онда барчаси дилкаш,
Етти ҳур ул қусур аро маҳваш.
Қасрларни назарда марғуб эт
Ҳурларни кўнгулга маҳбуб эт.
Шуҳратин олам ичра пайдо қил,
Олам аҳлин аларга шайдо қил.
Ўқур эл кўнглига сафо еткур,
Ўқуғондин манга дуо еткур.

Мумтоз шеърятимизда яратилган деярли барча дostonда мана шундай муножот қисмлари мавжуд бўлиб, уларда муаллифлар юқорида кўрган миздек, ўз асарларининг элга марғуб бўлиб шуҳрат топишини Оллоҳдан илтижо қилганлар.

Адабиётимизда анчагина насрий муножотлар ҳам битилган бўлиб, улардан энг машҳури Алишер Навоий «Муножот»идир. Алоҳида асар сифатида рўёбга чиққан ушбу «Муножот»да шоир ўз дилидаги бор эзгу тилакларни изҳор айлаб, Яратгандан уларни ижобат этишини сўрайди. Йирик бадий асарлардаги «муножот»ларда кўпинча ижодкорнинг фалсафий, ижтимоий-ахлоқий, маърифий-таълимий қарашлари ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, улар ижодкор шахси, ушбу асарда илгари сурилаётган ғоялар моҳиятини теран англаб етишга ёрдам беради.

Мунозара. «Тортишув, баҳслашиш» маъносини ифодаловчи ушбу атама икки томон ўртасида бирон муҳим масала бўйича баҳсни баён қилувчи бадий асарларнинг умумий номини билдиради. Адабиётимизда бундай асарлар кўпинча мажоз шаклида, яъни ўзаро зид моҳиятга эга бўлган қушлар, ҳайвонлар, нарсалар, буюмлар ўртасидаги баҳслашувни акс эттиради. Мунозара жанридаги дастлабки асар «Де-

вону луғатит турк» китобидаги «Қиш билан Ёз мунозараси» саналади.

Мунозара жанридаги бадий асарларни шеърий ва нарий асарлар тарзида яратиш анъана бўлиб келган.

XV аср машҳур жанр энг ривожланган босқичлардан бири бўлди. Бу даврда Юсуф Амирийнинг «Чоғир ва Банг» асарида инсон саломатлиги, обрў ва эътиборига ўта салбий таъсир кўрсатувчи икки офат ўзини мақтаб, шеригини фош қилиши давомида ҳар иккисининг зарарли оқибатлари ошкор қилинса, «Ўқ ва Ёй» асарида тўғрилиқ билан эгрилик ўртасидаги зиддият юксак бадиият билан очиб берилган.

Кейинчалик ушбу жанрда Аҳмадийнинг «Созлар мунозараси», Нишотийнинг «Боз ва Булбул», «Даф ва Гул», «Косаи Чин ва Наргис», «Бинафша ва Чанг», «Қушлар мунозараси» каби шеърий асарлар яратилиб, мунозара жанри ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

XХ аср бошларида ҳам мунозара жанрида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Мевалар можароси» шеърий асари майдонга келди.

Мунсариҳ баҳри арузнинг асосий ўлчов турларидан бўлиб, унинг асосини **мустафълун** ва **мафъулоту** аслларининг кетма-кет такрори ташкил этади. Мунсариҳи мусаммани солим вазнининг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мустафълун мафъулоту мустафълун мафъулоту
- - v - - - - v - - - v - - - - v

тарзидадир.

Алишер Навоий ўзининг «Мезон ул-авзон» асарида мунсариҳ баҳрининг 11 вазнини санаб, уларнинг ҳар бирига ўзбек тилидаги байтларни мисол қилиб келтиради. Бобурнинг «Мухтасар» асарида мунсариҳ баҳри 34 вазнини ўз ичига олишини таъкидлайди.

Мунсариҳ баҳри Алишер Навоийга қадар ўзбек шеъриятида қўлланмаган. Бу ўлчов асосидаги дастлабки асарлар Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний»сидан ўрин олган ғазаллар саналади. Шоир ушбу баҳрга мансуб уч вазнда жами 12

шеър, жумладан, 9 ғазал, 2 муаммо ва бир фард яратган эди. Навоидан сўнг бошқа шоирлар ҳам оз бўлса-да ушбу баҳр вазнларига мурожаат қилиб турдилар.

Мунсариҳ баҳри вазнлари. Шеърятимизда мунсариҳ баҳрининг асосан икки вазнидангина фойдаланилган бўлиб, улар мустафъилун аслининг матвий тармоғи – муфтаилун, мафъулоту аслининг матвийи макшуф тармоғи – фоилун ҳамда матвийи мавқуф тармоғи – фоилонларга асосланади.

Мунсариҳи мусаммани матвийи макшуф вазнининг чизмаси ва рукнлари

муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун
- v v - - v - - v v - - v -

тарзидадир.

Ушбу вазн шеърятимиздан XV асрда ўрин олган бўлиб, унинг асосидаги дастлабки лирик шеърлар Алишер Навоий қаламига мансубдир. «Хазойин ул-маоний»дан ўрин олган 5 ғазал шу ўлчовда яратилган эди. Навоидан сўнг ушбу вазн бошқа шоирлар ижодида ҳам кам бўлса-да қўллана бошлади.

Мисоллар:

Сурма биланму ул ой кўзни қаро айламиш,
Йўқса Хўтан жайрани мушк ичида ағнамиш
(Навоий)

Кўзни ёритгач манга шамъи жамолинг ёриб,
Айлади парвоналиғ бошинга жон айлониб.
(Муънис)

Жону жаҳоним ўзинг, ному нишоним ўзинг,
Ному нишоним ўзинг, жону жаҳоним ўзинг.
(Ҳабибий)

Мунсариҳи мусаммани матвийи мавқуф шеърятимизда кам қўлланган вазнлардан бўлиб, унинг рукнлари ва таркиби бир мисрада

муфтаилун фоилун муфтаилун фоилон
- v v - - v - - v v - - v -

тарзидадир. Масалан: Навойнинг

Бода мени айлади зуҳду риёдин халос,
Зуҳду риё йўқки, минг ранжу анодин халос

деб бошланувчи асари шу вазнда битилган эди.

Муншаот «хатлар тўплами» маъносини ифодалаб, бирон шахс ёки бир неча кишиларнинг энг яхши ёзишмаларидан ташкил топган мажмуанинг номи, жанр атамасидир. Бундай асарларнинг энг яхши намунаси сифатида Алишер Навоий «Муншаот»ини кўрсатиш мумкин. Мазкур тўпланда шоир ўзининг кўпгина устозлари, дўстлари, шогирдлари ва бошқа яқинларига ёзилган энг яхши мактубларини тўплаган.

Муншаотлар аввало ўзаро ёзишмаларнинг услубий ўзига хослиги, фикрларни изчил, аниқ ва ишонарли тарзда баён қилиш усуллари, мактубларда ўзаро муносабатлар, баъзи мунозарали, баҳсли масалалар ифодасида маданият, одобга риоя қилиш, жумлалар, гапларни саводхонлик билан тузиш, бадий иборалардан ўрни билан меъёрида фойдаланиш маҳорати намуналари бўлиб хизмат қилади, бинобарин, ёзма нутқ маданиятини шакллантириш ва ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Муншаотлар айрим эътиборли шахслар ҳаёти лавҳалари, турли ижтимоий-ахлоқий муаммоларга муносабатини ўзида акс эттириши туфайли маърифий жиҳатдан ҳам эътиборга лойиқдир. Масалан, Алишер Навоий мактубларида шоирнинг бир қатор тарихий шахслар билан, хусусан, Ҳусайн Бойқаро, Бадиуззамон ва бошқалар билан муносабатлари, давлат арбоби сифатидаги қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Мураббаъ (арабча «тўртлик» дегани) ҳар банди тўрт мисрадан ташкил топган шеърий шаклнинг номи саналади.

Аксарият мураббаъларнинг биринчи бандидаги барча мисралар қофияланиб, кейинги бандларда олдинги уч мис-

ра мустақил қофияга эга бўлади, тўртинчи мисралар эса биринчи банд билан қофиядош бўлиб келади. Бандларнинг бу хил қофияланиши хусусиятини *а а а а, б б б а, в в в а* ва ҳ.к. тарзида ифодалаш мумкин.

Масалан, Огаҳийнинг бир мураббаъси шундай бандлар билан бошланади:

Жамолинг шавқида ёқти фалакни ўтлуғ афғоним,
Бори ер юзини тўфонга берди чашми гирёним,
Эшит додимни эмди, дардинг ўлди қосиди жоним,
Нигорим, меҳрибоним, макрамат тахтида султоним.

Ўтубдур илтифотинг орзуси бирла ою йил,
Кўзим гирён, таним ларзон, кўнгул нолону алкан тил,
Боқиб айни карамдин ушбу ҳолимга тараҳҳум қил,
Нигорим, меҳрибоним, макрамат тахтида султоним

Баъзи шоирлар барча бандларнинг олдинги уч мисраси мустақил қофияланиб, тўртинчи мисралар ягона қофияга эга бўлган мураббаълар ёзганлар. Масалан, Машраб қаламига мансуб

Булбулдаинким фарёд этарман,
Ишқ дафтарини бунёд этарман,
Кўнгилларимни мен шод этарман,
Ёрға етар кун борму, ёронлар.

Гам баҳри қилди мавжини бунёд,
Ишқинда қилдим юз оҳу фарёд,
Ўтти нигорим чун сарви озод,
Ёрға етар кун борму, ёронлар.

бандлари билан бошланувчи мураббаъ шу хилда қофияланган.

Мурдаф (ридфли) қофия. Ундош равийдан олдин чўзиқ унлилардан бири келган қофия мурдаф (ридфли) қофия деб номланади. Чўзиқ унлининг ўзи эса ридф деб аталади.

Шеърятимизда равийдан олдин «о» чўзиқ унлиси келган мурдаф қофия жуда кўп қўлланган.

Мисоллар:

Жамолинг равзаи боғи жинондур,
Лабинг сарчашмаи руҳи равондур.
(*Анонӣ*)

Келгин, эй дилбарки, асру ҳаддин ошти иштиёқ,
Дарду ғам ўтина бағримни кабоб этти фироқ.
(*Ғадоий*)

Баъзан чўзиқ унли билан равий орасида яна бир ундош такрорланиб келиши мумкин. Бу хил ундош **ридфи зойид** деб, шу тарздаги қофия эса **ридфи зойидли мурдаф қофия** деб юритилади. Масалан, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида қўлланган шундай қофиялардан баъзиларини кўздан кечирайлик:

Чекиб бошига бу андозалиқ гурз,
Ки гар ул текса туфроғ ўлғай Албурз
... Чиқорғач пардаларнинг кейнидин чеҳр,
Нечукким тўрт бурқаъ остидин меҳр.
... Бировким хилқатин қилди қазо рост,
Қилур бовар агар сўз бўлса норост.
Бўлуб бир бурж ичинда меҳрдек гирд,
Ҳакими чарх анинг олдинда шогирд.

Гурз-албурз қофияларидаги «у» чўзиқ унлиси ридфи аслий, «р» ундоши ридфи зойид, «з» ундоши равийдир. **Чеҳр-меҳр** қофияларида е (э) чўзиқ унлиси ридфи аслий, «ҳ» – ридфи зойид, «р»-равий; **рост-норост** қофияларида «о» чўзиқ унлиси ридфи аслий, «с» – ридфи зойид, «т» – равий; **гирд-шогирд** қофияларида «и» чўзиқ унлиси – ридфи аслий, «р» – ридфи зойид, «д» – равийдир.

Мусаббаъ. Араб тилида «еттилик» маъносини ифодаловчи ушбу атама ҳар банди етти мисрадан ташкил топган лирик шеър шакли номини билдиради. Бундай асарларда биринчи банддаги барча мисралар қофияланиб, кейинги бандларнинг беш мисраси мустақил қофияга эга бўлади, бандлар охиридаги 2 мисра биринчи банд билан қофиядош бўлиб

келади. Бошқача қилиб айтганда, мусаббаълар *а а а а а а*,
б б б б б а а, *в в в в в а а* ва ҳ.к. тарзида қофияланади.
Бандлар охиридаги 2 мисра фақат қофиядош бўлса, музда-
виж мусаббаъ, айнан такрорланса, мутакаррир мусаббаъ
саналади.

Шеърятимизда мусаббаъ шаклидаги лирик шеърлар
жуда кам яратилган. Унинг дастлабки намунасини Машраб
ижодида учратамиз. Шоир ўзининг ягона асари билан маз-
кур шаклда ҳам ғоят ёқимли, мусиқабоп асарлар ижод қилиш
мумкинлигини исботлаб берганди. Мана ўша мутакаррир
мусаббаънинг биринчи ва учинчи бандлари:

Эй, гунчай навхези гулистони малоҳат,
Эй, тоза ниҳоли чаманоройи назокат,
Зулфи сияҳинг фитнаю, холу хатинг – офат
Йўлингда тегар бошима минг санги маломат,
Мақбулсан, эй дилбари хуш лаҳжа бағоят,
Ваҳ-ваҳ, на гўзалсан, на ажойиб, на қиёмат,
Ҳай-ҳай, на санам қилса жафо жонима роҳат.

Гулгунчай нозик баданим, лола узорим,
Шамшод қадим, сийм таним, чашми хуморим,
Хусн мулкида жонона бўлан шаҳсуворим,
Кел олдима, жон садқа қилай сенга, нигорим,
Ҳам сабру қарор қолмади, кўнглумда мадорим,
Ваҳ-ваҳ, на гўзалсан, на ажойиб, на қиёмат,
Ҳай-ҳай, на санам қилса жафо жонима роҳат.

Истеъдодли шоир Комил Хоразмий ҳам ўз қаламини
мусаббаъ битишда синаб кўриш учун «Эй кўрмаган ишқ
достонин» деб бошланувчи 7 бандли шеър яратган эди.

Мусаддас араб тилида «олтилик» деган маънони ифода-
лайди, адабиётшуносликда эса ҳар бири олти мисрали бир
неча банддан ташкил топган шеъринг шакл шу ном билан
аталади. Бу хил асарларнинг биринчи бандидаги барча мис-
ралар қофияланади. Кейинги бандларнинг 4 ёки 5 мисраси
муस्ताқил қофияланиб, олтинчи ёки бешинчи, олтинчи мис-
ралар биринчи банд билан қофиядош бўлиб келади. Маса-

лан, Огаҳий қаламига мансуб мусаддаснинг қофияланиши-
ни аввалги уч банд мисолида кузатайлик:

Эй, авжи адолат узра хуршид,
В-эй, тахти жалолат узра Жамшид,
Сандин қилиб илтифот уммид,
Мадҳингни бу зор қилди тақлид.
**Шоҳо, карамингдин этма навмид,
Инъом ила хуррам айла жовид.**

Эй мулки жаҳон сарири шоҳи,
Рухсори сипеҳри қудс моҳи,
Сандурсан улус боши, паноҳи,
Мақсудинга етгасен, илоҳи.
**Шоҳо, карамингдин этма навмид,
Инъом ила хуррам айла жовид.**

Эй, банда сенга мулуки олам,
Айёминг эрур улусға байрам,
Оламаро шоҳ сен киби кам,
Мен зор киби шикаста қул ҳам.
**Шоҳо, карамингдин этма навмид,
Инъом ила хуррам айла жовид.**

Кўриниб турибдики, биринчи банд *а а а а а* тарзида қофия-
ланган. Кейинги бандларнинг тўрттадан мисраси мустақил
қофияланиб, бандлар охиридаги айнан такрорланаётган –
мутакаррир икки мисра биринчи банд билан қофиядош.

Мусажжаъ «саъжли, қофияли» маъносида бўлиб, байт-
лари ички қофияли бўлган шеъринг асарлар шундай атала-
ди. Уларда матлаъдан кейинги байтлар тўрт бўлакка бўли-
ниб олдинги уч бўлак мустақил ҳолда қофияланиб, тўртин-
чи бўлак эса шеърдаги асосий қофияга оҳангдош сўз билан
тугалланади. Бу хил қофия усули тўртта тенг бўлакка бўли-
ниши мумкин бўлган саккиз рукнли (мусамман) байтларда-
гина қўлланиши мумкин.

Мусажжаъ усулини туркий шеърятда илк бор Алишер На-
войий қўллаганини таъкидлаш тўғрироқ бўлар. Буюк мутафак-

кир шоир «Ҳазойин ул-маоний» асаридаги қатор ғазалларни шу усулни қўллаган ҳолда яратган эди. Чунончи, унинг «Тун оқшом бўлди-ю...» деб бошланувчи ғазали ушбу усулдадир.

Тун оқшом бўлдию келмас мени шамъи шабистоним,
Бу андуҳ ўтидин ҳар дам куяр парвонадек жоним.
Ғамидин дурри макнундек, сиришким оқти **Жайҳундек**,
Музайян қилди гардундек жаҳонни ашки ғалтоним.
Фалак ҳам тўлди кавкабдин, қуёш ҳам тушти **ашҳабдин**,
Келиб тушмасму **маркабдин** менинг хуршиди рахшоним?

байтлари билан бошланувчи ушбу ғазалда қўлланган мусажжаъ усули ғазал оҳангдорлигини ғоятда кучайтириб, унга айрича жозиба ва латофат бағишлаган.

Мусалсал «занжирли» маъносидаги бу сўз барча мисралари қофияланган лирик шеърни ифодалайди. Форсий ва туркий адабиётларда барча мисралари қофияланган шеърлар кам бўлса-да яратилган. Масалан, Увайсийнинг ушбу ғазали ана шундай асарлардан.

Деди бир кун менга ул маҳвашим: Эй шўҳи **бепарво**»,
Мен айдим сен дема, мен дейки солдинг бошима **савдо**.
Ато қилди Худо менга сенингдек дилбари **барно**,
Висолинг қатраидир, мавж урар ҳажринг бўлиб **дарё**.
Қаноатда дегил кўнглим қушин то ул қуши **анқо**,
Нечунким сен эурсен баҳри дилда гавҳари **якто**.
Табассум айлагил, нолам насимиға гули **раъно**,
Ки гулзори фироқ ичра мен эрдим булбули **гўё**.
Баногоҳ етса васлинг қилмағайсен нозу истиғно,
Дегайсен мен гадо мазмуниға, эй шоҳ, **салламно**.
Замонингда агар мавжуд бўлса Вомиқу **Узро**,
Муҳаббатдин дам урмас эрди, ишқдин айламас **даъво**.
Ажаб маъшуқлик расмин билурсен, кўзлари **шаҳло**,
Топилмас икки оламда сенингдек шўҳи **базмор**о.

Мусамман. Араб тилида «саккизлик» деган маънони ифодаловчи бу атама ҳар банди саккиз мисрадан ташкил топувчи лирик шеър шаклининг номини англатади.

Мусамманларда биринчи банддаги барча мисралар қофияланади, кейинги бандларнинг олти мисраси мустақил қофияга эга бўлиб, 7 – 8 – мисралари биринчи банд билан қофиядош бўлиб келади. Бу хил қофияланишни *а а а а а а а а, а а а а а а б б, в в в в в в а а* тарзида кўрсатиш ҳам мумкин. Ҳамма бандлар охиридаги икки мисра биринчи банд билан қофиядошгина бўлиб келса, **муздавиж мусамман**, шу икки мисра бандлар охирида айнан такрорланиб келса, **мутакаррир мусамман** деб юритилади.

Таниқли маърифатпарвар Абдулла Авлоний «Қилур токай жафосин, бизга ҳам дилдор ўлур олам» деб бошлаган 8 бандли мутакаррир мусамманида Ватанимиз порлоқ истиқболлини жўшқин мисраларда тараннум қилган эди. Мана ўша асарнинг дастлабки икки банди:

Қилур токай жафосин, бизга ҳам дилдор ўлур олам,
Тўлиб меҳру вафоси, қўзғолуб, ғамхўр ўлур олам.
Ташаб оғуши нисённи, туруб ҳушёр ўлур олам,
Муруватсизлигиндин жиркануб, безор ўлур олам.
Баҳори маърифат уйғотса, хушгўфтор ўлур олам,
Ўсуб райҳони шафқат, мушк ила тотор ўлур олам.
Дилим, ғам чекма кўп, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ қилур, гулзор ўлур олам.
Келур улфат адоват ўртадин қолқур, кетар бир кун,
Қаро кунлар кетуб, ўрнига равшанлик етар бир кун,
Адолат боғида гулҳойи тарбият битар бир кун,
Очиб ғунча даҳонин шодлик изҳор этар бир кун,
Ўлур олам гулистон, қайғу-кулфатлар йитар бир кун,
Гулоби ҳуррият атри мусаффосин отар бир кун,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ қилур, гулзор ўлур олам.

Мусаммат «марварид тизмаси» маъносини ифодалайди, шеъриятда эса бандлардан ташкил топадиган мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, муашшар каби шеърий шакллар жами шу атама билан юритилади.

Мусаммат гуруҳидаги шаклларга хос хусусиятлар уларнинг барчасида биринчи банддаги барча мисраларнинг қофияла-

ниши, кейинги барча бандлардаги охирги бир ёки икки мисра-нинг биринчи банд билан қофиядош бўлиши ёки айнан такрорланишидир. Асарнинг барча бандларидаги бир ёки икки мисра айнан такрорланса «мутакаррин» (такрорланувчи) деб, қофиядошгина бўлса, «муздавиж» деб юритилади.

Баъзан бандлар сўнгидаги энг охирги мисра айнан такрорланадию, ундан олдингиси биринчи банд билан қофиядош бўлади. Бу хил асарлар ҳам мутакаррин, ҳам муздавиж бандли, деб юритилади.

Мусаммат гуруҳига мансуб шеърий шаклларда бандлар сони уларнинг таркибидаги мисралар қанча кўп бўлса, хилма-хил лирик кечирмаларни кенг кўламда ифодалаш имконияти шунчалик катта бўлади.

Шеъриятимизда мусаммат гуруҳидаги шакллардан турлича фойдаланилган. Улардан энг кўп қўллангани мухаммасдир (қаранг: «Мухаммас»). Мураббаъ ва мусаддас шаклларида ҳам анчагина шеърлар яратилган. Мусаллас, мусаббаъ, мусамман, муашшар шаклларидаги асарлар эса кам ёзилган.

Мусовият тарафайн – «икки томонлама тенг» маъносини ифодаловчи бу шеърий шакл тўрт мисра (икки байт)ни ёнламасига ва юқоридан пастга қараб ўқиганда бир хилдаги жумлалар ҳосил бўлишини назарда тутди. Масалан, Огаҳий қаламига мансуб

Ул шўхки	очилди	хатту	рухсори
Очилди	раёҳинда	юзи	гулнори
Хатту	юзи	бесабуру қарори	манман
Рухсори	гулнори	манман	зори

рубойисини кўздан кечирсак, ёнламасига (чапдан ўнгга) ўқилган мисралар юқоридан пастга қараб ўқилганда ҳам айнан бир хил эканлигини кузатамиз. Яъни ҳар тўрт мисрадаги биринчи сўзларни юқоридан пастга қараб ўқисак, ёнламаси ўқилгандаги: «Ул шўхки очилди хату рухсори» жумласи, иккинчи турган сўзларни юқоридан пастга қараб ўқисак, ёнламаси ўқилгандаги каби: «Очилди раёҳинда юзи гулнори» жумласи, учинчи бўлақлардаги сўзларни юқоридан пастга қараб ўқисак, ёнламасига ўқилгандаги: «Хатту юзи бе-

сабру қарори манман» жумласи, ниҳоят, охирги бўлақдаги сўзларни юқоридан пастга қараб ўқисак, ёнламаси ўқилгандаги «Рухсори гулнори манман зори» жумласи келиб чиқади. Рубойларни шу усулда ёзиш жуда мураккаб. Шунинг учун ҳам бу шаклдаги асарларни баъзи иқтидорли шоирларгина битганлар.

Мустазод «орттирилган» деган маънони ифодалаб, шеърларда ҳар қайси мисрадан сўнг яна ярим мисра, аниқроғи, мисранинг биринчи ва тўртинчи рукнларига тенг бўлган ярим мисраси орттирилган лирик шеър шаклининг номини билдиради. Масалан, Машрабнинг

Ногоҳ кўрунуб, жилва қилиб ўтти паризод,
 Бағримни қилиб қон,
 Фурқат ила ғам даштида дил айлади ношод,
 Ул ваъдаси ёлғон

матлаъси билан бошланувчи шеъри ана шу шакл асосида яратилган. Асоси ғазал бўлган ушбу асарнинг ҳар бир мисрасидан сўнг асосий қофиядан фарқли мустақил қофияланувчи ярим мисра орттирилган. Юқоридаги байтдаги «Бағримни қилиб қон», «Ул ваъдаси ёлғон» орттирмаларининг биринчи рукни тўлиқ мисралардаги биринчи – мафъулу рукнига, иккинчи рукни эса тўлиқ мисранинг охирги рукни бўлган мафойил рукнига мос келади.

Кўриниб турибдики, мустазодларда иккитадан қофия қўлланади. Келтирилган байтда паризод – ношод, қон – ёлғон сўзлари ўзаро қофиялангани кўзга ташланиб турибди.

Шеърятимизда яратилган мустазодларнинг аксарияти, хусусан, Ҳофиз Хоразмий, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб каби шоирларнинг шу шаклга мансуб асарлари рукнлар таркиби

Мафъулу	мафойилу	мафойилу	фаулун
– – v	v – – v	v – – v	v – –
		мафъулу	фаулун
		– – v	v – –

тарзида бўлган ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзу-
фи мустазод ҳамда рукнлари

Мафъулу	мафоййлу	мафоййлу	мафоил
- - v	v - - v	v - - v	v - ~
		мафъулу	мафоййл
		- - v	v - ~

тарзида бўлган ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсу-
ри мустазод вазнларида ёзилган.

Маликул калом шоир Муҳаммадризо Огаҳий мустазодлар
вазнини янада мураккаблаштириб, ҳар қайси асосий мисрадан
сўнг иккитадан орттирма келтириш мумкинлигини ўзининг

Эй ёр, санго ушбу жаҳон боғи аро гул
Бир ошиқи ҳайрон,
Дийдоринга шайдо.
Бир шефтадур кокули мушкинига сунбул
Ҳам ҳоли паришон,
Ҳам бошида савдо

матлаъси билан бошланувчи асарини битган эди. Бу хил
шеърларнинг орттирмали ҳар бир мисраси учтадан муста-
қил қофияга эга бўлади.

Шермуҳаммад Мунис ҳамда Муҳаммадризо Огаҳийлар
мустазодларни ноанъанавий ўлчовларда ҳам яратиш мум-
кинлигини исботлагандилар.

Мутақориб баҳри («мутақориб» арабча сўз бўлиб, «бир-
бирига яқинлашувчи» деган маънони ифодалайди) ўзбек
шеърлятида анча кенг қўлланиб келган ўлчов турларидан
бўлиб, фаулун аслининг айнан такрорига асосланади. Шеъ-
риятимизда ушбу баҳрнинг саккиз рукнли вазнларидангина
фойдаланиб келинган. Мутақориб баҳрининг саккиз рукн-
ли солим вазни рукнлари ва чизмаси бир мисрада

фаулун	фаулун	фаулун	фаулун
v - -	v - -	v - -	v - -

кўринишидадир.

Алишер Навоий «Мезон ул-авзон» асарида мутақориб баҳрининг 11 вазнини санаб, уларга мисоллар келтиради. Бобур «Муфассал» асарида эса ушбу баҳрнинг 42 вазни келтирилиб, улардан ҳар бирининг оҳанг хусусиятлари байтлар билан кўрсатилган.

Мутақориб баҳри шеърятимизда қўлланган энг қадимий ўлчовлардан бўлиб, унинг бизга қадар етиб келган дастлабки намунаси Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достони саналади. Асар мутақориб баҳрига мансуб мутақориб мусаммани солим, мутақориб мусаммани маҳзуф ҳамда мутақориб мусаммани мақсур вазнлари асосида яратилган эди.

Кейинчалик мутақориб баҳри лирик шеърятда ҳам, достончиликда ҳам кенг қўлланилиб келди. Жумладан, Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони, жами 75 лирик шеъри, хусусан, 51 ғазали шу баҳр ўлчовлари асосида битилган.

Мутақориб баҳри вазнларида ёзилган шеърлар «Шашмақом»нинг «Бузрук», «Рост», «Дугоҳ», «Сегоҳ», «Ироқ» шахобчаларидаги 19 куйга, шунингдек, «Баёти Шерозий», «Дугоҳ Ҳусайн» каби куйларга мос тушади.

Мутақориб баҳри вазнлари. Шеърятимизда мутақориб баҳрининг қуйидаги вазнларидан кенг фойдаланиб келинган:

Мутақориб мусаммани солим шеърятимизда анча кенг қўлланган ўлчовлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси

фаулун	фаулун	фаулун	фаулун
v — —	v — —	v — —	v — —

тарзидадир. Ушбу вазн дастлаб Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достонида қўлланган эди. Мазкур асар сўнгидаги икки қасида ушбу ўлчов билан ёзилган.

Алишер Навоий лирикасида мазкур ўлчов асосида яратилган ғазаллар учрайди. Чунончи, шоирнинг

Қад эрмаски, сарви хиромон эрур бу,
Лаб эрмаски, гулбарги хандон эрур бу.

Лабингким ўлук тиргизур жонму эркин,
Агар жон эмас оби ҳайвонму эркин.
Сочинг ранги анбармудур, мушки Чинму?
Лабинг таъми шаккармудур, ангубинму?

матлали ғазаллари ушбу вазндадир. Шоир ўзининг жами 38 шеърини, жумладан, 29 ғазал, 7 қитъа, бир муаммо ва бир фардини ушбу ўлчов заминада битган эди.

Навоийдан сўнг ушбу вазн ўзбек шеърлятида деярли қўлланмади. Кекса арузшунос шоир Ҳабибий ўзининг

Жанобингга аҳди вафо қилмадимму?
Вафо расмини жон-бажо қилмадимму?

матлаъли ғазалида ушбу ўлчов имкониятларини синаб кўрган эди.

Мутақориби мусаммани маҳзуф – шеърлятимизда кенг қўлланган ўлчовлардан бири бўлиб, рукнлари ва чизмаси

фаулун фаулун фаулун фаул
v – – v – – v – – v –

тарзидадир.

Мисоллар:

Лабинг сори токим назардур манго,
Ёш ўрнида хуни жигардур манго.
(Навоий)

Сенингдек буте йўқтурур Чин аро,
Бути Чин сенинг банданг ойин аро.
(Навоий)

Мутақориби мусаммани мақсур вазнининг рукнлари ва чизмаси

фаулун фаулун фаулун фаул
v – – v – – v – – v ~

тарзидадир.

Мисоллар:

Баҳор элга айшу манга изтироб,
Кулуб ҳолима барқу йиглаб саҳоб.
(Навоий)

Мени ишқдин манъ этар сода шайх,
Дема сода шайх, айтким лода шайх
(Навоий)

Кўриниб турибдики, ушбу ўлчов юқоридаги вазндан фақат охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланади. Шунга кўра иккала вазн бир шеърий асарда қўлланаверади. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Навоийнинг «Садди Искандарий», Огаҳийнинг «Қасидаи насиҳат», Фурқатнинг «Шоир аҳволи» маснавийси мана шу икки ўлчов асосида яратилган эди.

Низомий, Хисрав Деҳлавий, Алишер Навоийлар қаламига мансуб «Хамса»ларнинг охирги дostonлари: «Искандарнома», «Хирадномаи Искандар», «Садди Искандарий»лар юқоридаги икки вазн асосида яратилган.

Мутақориб мусаммани аслам форс-тожик ва туркий шеъриятда анча кенг қўлланган ўйноқи, сержилва вазнлардан саналади. Унинг рукнлари ва чизмаси

фаълун фаулун фаълун фаулун
- - v - - - - v - -

тарзидадир.

Мазкур вазн дастлаб Навоий, кейинчалик Машраб, Ҳувайдо, Фурқат, Ҳамза каби шоирлар ижодида ҳам анча кенг қўлланди.

Мисоллар:

Кўрсат жамолинг мастоналарға,
Ишқингда куйган парвоналарға.
(Машраб)

Жоно, будурким рози ниҳоним,
Етмаклик эрди санга гумоним,
Ногаҳ рамаққа етганда жоним,
Кўрдим юзингни алҳамдиллиллоҳ.
(Муқимий)

Гул-гул очилган бўстонларим бор,
Ширин, ғазалхон хушхонларим бор.
(Ҳабибий)

Мушокил баҳри арузнинг асосий ўлчовларидан бири бўлиб, асосан араб шеъриятидагина қўлланган. Унинг асосини фоилотун аслининг бир марта, мафойилун аслининг икки марта такрори ташкил қилиб, олти рукнли солим вазни рукнлари ва чизмаси бир мисрада

фоилотун мафойилун мафойилун
- v - - v - - - v - - -

тарзидадир. Навоий ўз «Мезон ул-авзон»ида ушбу ўлчовга мисол қилиб

Неча сансиз фироқингда фиғон айлай,
Нола бирла улус бағрини қон айлай

байтини келтиради. Бобур «Муфассал»да ушбу вазнга айтилган Навоий байтини такрорлаб, ушбу баҳрнинг яна 17 вазни қўлланиши мумкинлигини таъкидлаб, уларнинг ҳар бирига ўз байтларини мисол қилиб келтиради.

Мушокил баҳри шеъриятимизда қўлланмаган.

Муқтазаб баҳри – («муқтазаб» арабча сўз бўлиб, «кесиб олинган» деган маънони ифодалайди) арузнинг асосий ўлчовларидан бўлиб, фақат араб шеъриятида қўлланган. Унинг асосини мафъулоту ҳамда мустафъилун асларининг кетма-кет такрорланиши ташкил қилиб, жумладан, саккиз рукнли солим вазнининг рукнлари ҳамда чизмаси бир мисрада

мафъулоту мустафъилун мафъулоту мустафъилун
- - - v - - v - - - v - - v -

тарзидадир. Алишер Навоий ушбу вазнга мисол келтирмаган, Бобур ўзининг «Мухтасар» асарида мазкур ўлчовда

Эй бемаҳр, келгил бери, бу фурқатга бир чора қил,
Ё йўқ эрса кўксумни ёр, бу кўнглумни овора қил

байтини мисол қилиб келтиради. Навоий «Мезон ул-авзон»да муқтазаб баҳрининг олти рукли (мусаддас) солим вазнига мисол тариқасида

Келмас бизга ул кофири қотил даме,
Ваҳки, бизни ўлтурғуси онинг ғами

байтини келтиради. Бобурнинг «Муфассал» асарида муқтазаб баҳрининг яна ўн тўрт вазнига мисоллар берилган.

Муқтазаб баҳри вазнларидан ўзбек адабиётида фойдаланилмаган.

Мутлақ қофия. Қофиялар равий ҳарфи билан тугалланиши ёки ундан кейин ҳам ҳарфлар келиши мумкин. Равий билан тугалланган қофияларни **муқайяд** деб, ундан кейин ҳарфлар келган қофияларни эса **мутлақ қофия** деб аташ қабул қилинган.

Мутлақ қофия таркибида равийдан кейин келувчи ҳарфлар турлича аталади. Чунончи, равийдан кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли **васл** деб, иккинчи, яъни васлдан кейин келувчи ундош ёки чўзиқ унли **ҳуруж** деб, учинчи, яъни ҳуруждан кейин келувчи чўзиқ унли ёки ундош **мазид** деб, тўртинчи, яъни мазиддан кейинги ундош ёки чўзиқ унли **ноира** деб юритилади. Ҳарфлар ноирадан кейин давом этса, ҳар қайси ундош ёки чўзиқ унли шу ном билан, яъни ноира деб аталаверади. Васл, ҳуруж, ноира эски ёзув бўйича ёзиладиган ҳарфлардир. Маълумки, эски ўзбек ёзувида қисқа унлилар (ҳаракатлар) ёзилмайди.

Равийдан сўнг қисқа унлилар келса (улар ҳозирги ёзувимизда қисқа унли бўлиб ёзилади, албатта), улар ҳам турли-

ча аталади. Жумладан, равийдан кейинги қисқа унли (равийнинг ҳаракатини ифодаловчи ҳарф) **мажро** деб, васл, ҳуруж, мазид, нойирадан кейин турувчи қисқа унлилар (уларнинг ҳаракатини ифодаловчи ҳарфлар) **нафоз** деб юритилади. Масалан, Навоийнинг

Неча йилда қилмади кўнглимга ишқи шиддати,
Улча қилди хаста жонга неча кунлук фурқати

байтидаги «шиддати», «фурқати» қофиялари мужаррад бўлиб, «т» – равий, ундан олдинги «а» – тавжиҳ, охирги «и» чўзиқ унлиси эса (у эски ёзувимизда ҳам ёзилади) васлдир. Бу хил қофия **васлли мутлақ** қофия ҳисобланади.

Алишер Навоийнинг

Ошиқ ўлдум неча жавр аҳли замондин тортайин,
Улки ошуби замондур, бори ондин тортайин

байтида замондин – ондин қофияларидаги «н» ундоши – равий, ундан кейинги «д» ундоши – васл, қисқа «и» унлиси (у эски ёзувда ёзилмайди) – нафоз, охирги «н» ундоши – ҳуруж ҳисобланади. Бу хил қофия **ҳуружли мутлақ** қофия саналади.

Бир паривашким кўнгул девонадур савдосидин,
Гар эрур бандангки, озод ўлмон истиғносидин

байти қофияларида «о» унлиси – равий, «с» ундоши васл, ундан кейинги «и» унлиси (эски ёзувда ёзилади) ҳуруж, «д» ундоши мазид, кейинги «и» унлиси (у эски ёзувда ёзилмайди) нафоз, охирги «н» ундоши эса нойирадир. Бу хил қофия **нойирали мутлақ** қофия саналади.

Мухаммас араб тилида «бешлик» маъносини билдириб, шеъриятда ҳар банди беш мисрадан ташкил топган лирик шеър шакли номини ифодалайди. Бундай асарларнинг биринчи бандидаги барча мисралар қофияланади.

Ақсар мухаммасларнинг кейинги бандларида дастлабки тўрт мисра мустақил қофияланиб, бешинчи мисра бешинчи

банд билан қофиядош бўлади. Мухаммасларнинг қофия хусусиятларини Алишер Навоий асарининг дастлабки икки банди мисолида кузатайлик:

Бўлмағай эрди жамолинг мунча зебо, кошки,
Бўлса ҳам қилғай эдинг кўзлардин ихфо, кошки,
Қилмағай эрдинг улус қатлин таманно, кошки,
Очмағай эрдинг жамоли оламоро, кошки,
Солмағай эрдинг бори оламға ғавғо, кошки.

Эмдиким очтинг жамолу халқ ила қилдинг ситез,
Кўргач они хайли ишқинг тортибон юз тийғи тез,
Қилдилар кўнглумни ҳижрон ханжаридин рез-рез,
Чун жамолинг жилваси оламға солди рустахез,
Қилмағай эрди кўзум они тамошо, кошки.

Ушбу шаклдаги асарларда кейинги бандларнинг бешинчи мисралари биринчи банд билан қофияланибгина келса, бундай шеърларни муздавиж мухаммас деб аталади. Алишер Навоийнинг бандлари юқори келтирилган мухаммаси шундай асарлар сирасига киради. Шеъриятимизда яратилган мухаммасларнинг аксарияти муздавиж кўринишидадир. Кўпчилик шоирлар, жумладан, Навоий, Мунис, Оғаҳий, Нодира, Амирий, Аваз каби ижодкорлар фақат муздавиж мухаммаслар ёзганлар.

Охирги мисралар биринчи банд билан қофияланган ҳолда барча бандларда айнан такрорланиб келса, **мутакаррир мухаммас** саналади. Бундай асарларни Машраб, Комил Хоразмий каби шоирлар ижодида учратиш мумкин. Жумладан, Комил Хоразмийнинг шундай мухаммасларидан бири қуйидаги бандлар билан бошланади:

Қайси фалак буржининг меҳри пур анворисан,
Қайси садаф дуржининг гавҳари шаҳворисан?
Қайси Хўтан оҳуси нофай тоторисан?
Қайси чаманзорнинг лолаву гулнорисан?
Сўйла манго, эй санам, кимни севар ёрисан?

Қоматинга бандадур боғ аро сарви равон,
Лаъли лабинг рашкидин ғунча эрур бағри қон,
Чунки чаман саҳнида бўлса юзинг гулфишон,
Ноласин айлар фузун булбули бехонумон,
Сўйла манго, эй санам, кимни севар ёрисан?

Мушоира – шеърӣ мусобақа демақдир. Шарқ мамлакатларида кўп асрлардан бери хилма-хил ижодий йиғинларда шу хил мусобақалар ўтказиб келинган. Албатта, мушоиралар муайян шартлар асосида уюштирилган. Унда қатнашувчи шоирлар кўпинча маълум бир мавзу доирасида беллашганлар, баъзан вазн, қофия ҳам белгилаб қўйилган. Мушоирада иштирок этувчи шоир бирон мавзуда ғоявий ва бадиий жиҳатдан юксак асар яратиш соҳасидаги ўз маҳоратини намойиш қилишга интилган. Мушоиралар мазмуни Фурқатнинг ушбу қайдларида ёрқин ифодаланган: «...аср шуаролариким, чунончи Мавлоно Муҳйи ва Мавлоно Муқимий ва Мавлоно Завқий ва Мавлоно Нисбатдурлар, ҳамиша мажлис бунёд айлаб, зодаи таъбаримиздан мушоира қилур эрдик ва бир ғазалда татаббуъ кўргузуб бир мазмун ҳар навъ ифода топар эрди. Гоҳо ҳамд гулшанидан гул узуб, гоҳи наът нахлистонидан самарчин бўлур эрдик ва баъзи вақт ишқ тавсифи ва ҳусн таърифида ғазал машқ айлаб ва гоҳи қадимий шухролар девонларидан бир шўх ғазални топиб, анга ҳар қайсимиз алоҳида мухаммас боғлар эрдук. Дигар шеър арбоблари бизлар суҳбатимизни орзу айлаб келур эдилар».

Муқайяд қофия. Ундош равий билан қисқа унли орасида яна бир ундош такрорланиб келувчи қофиялар муқайяд (қайдли) қофия дейилади. Қисқа унли ҳазв, равийдан олдинги ундош «қайд» деб аталади. Масалан,

Гаҳе Ҳотам уёлур базм ичинда,
Гаҳе Рустам юпонур разм ичинда.
(Хоразмий)

Кел, эй соқий, мени мажнунни маст эт,
Сочинг занжири бирла пойбаст эт.
(Навоий)

Наврўзнома – Наврўзни мадҳ этиб ёзилган асарлар шу ном билан аталган. Маълумки, Наврўз байрами кўплаб шоирларимиз ижодида тараннум қилиниб, хилма-хил жанрлардаги асарларни майдонга келтирган. Бу хил шеърларда Наврўз тантаналари, одамларнинг шодиёна кайфиятлари, айни вақтда ижтимоий тенгсизлик муаммолари ўз аксини топган. Масалан, Муҳаммадризо Огаҳий қаламига мансуб «Наврўзнома» билан танишайлик:

Баланд айлаб қуёшга поя Наврўз,
 Кўтарди ер юзидан соя Наврўз.
 Келиб файзу нишоту айш бирла,
 Муҳайё қилди элга воя Наврўз.
 Тараб тифлин туғурди даҳр золи,
 Анго бўлди магарким доя Наврўз.
 Қилибдур маҳлиқоларнинг юзини
 Латофат мусҳафига оя Наврўз.
 Кийиб аҳли ғино юз ранг хилъат,
 Тўло бошдин оёқ пероя Наврўз.
 Ҳама ўйнаб олиб қўлга юмурта,
 Менинг илгимда йўқтур хоя Наврўз.
 Дирамдир мояи ишрат улусга,
 Вале мен бўлмишам бемоя Наврўз.
 Жаноби шаҳға келдим бу жиҳатдин,
 Кўзим ёшиға тоя-тоя Наврўз.
 Ки, шояд ўзгалардек Огаҳийни
 Тарабнок айлагай беғоя Наврўз.

Наът. Араб тилида «мақтов, таъриф, яхши хислатлар васфи» маъноларини ифодаловчи ушбу атама шеъриятимизда пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом, баъзан саҳобалари Абубакри Сиддиқ, Ҳазрати Умар, Ҳазрати Усмон, Ҳазрат Алилар мадҳига бағишланган асарларга нисбатан қўлланади. Мумтоз адабиётимизда яратилган шеърый девонлар, дostonлар, илмий асарларда ҳамд, муножот қисmlаридан сўнг наътлар ўрин олади. Муҳаммад Расулulloҳга бағиш-

ланган наътларда у муборак зотнинг бебаҳо инсоний фази-латлари улуғланади, ислом оламининг у кишига бўлган чек-сиз эҳтироми ранг-баранг бадий буюқлар билан таърифла-нади.

Наътларни деярли барча девонлар, дostonлар, шеърий тўпламлар муқаддимасида учратиш мумкин. Масалан, Али-шер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» тўпламидаги ҳар қайси девоннинг бошланиш қисмида наътлар келтирилади. Девонлар ичидан ҳам анчагина наътлар ўрин олган. «Ғарой-иб ус-сиғар» девони бошланишидаги наътлардан бири қуй-идагича:

Эй нубувват хайлиға хотам бани Одам аро,
Гар улар хотам, сен ул отким, эрур хотам аро.
Юз эшигинг туфроғиға сурта олғайменму деб,
Чарх қасридин қуёш ҳар кун тушар олам аро.
Анжум ичра оразинг меърож шоми уйлаким,
Тушса дурри шабчароғе ҳар тараф шабнам аро.
Не учун киймиш қаро ҳарён солиб жайбиға чок,
Фурқатингдин Каъба гар қолмайдурур мотам аро.
Соф кўнглида юзунг меҳрини гўё асрамиш,
Туш чоғи ҳар кун қуёш акси эмас Замзам аро.
Машъале бўлмиш малак илгида равзанг бошиға,
Ой чароғи кечалар бу нилгун торам аро.
Қум эмас Батҳодаким, меҳри жамолинг ҳажридин
Зарра-зарра жисми бир-бирдин тўкулди ғам аро.
Йўл эмас Ясрибда, йиртибдур юзин тирноғ ила
Мақдаминг то етмади ул водийи хуррам аро.
Итларинг махсусу маҳзундур Навоий, кошки,
Кирса бу маҳрум ҳам ул зумраи хуррам аро.

Навоий «Хамса»сидаги ҳар қайси дoston муқаддимаси бобларидан бири ҳам пайғамбар мадҳига бағишланган. Наътлар бошқа шоирларимизнинг девонлари, дostonлари муқаддима қисмларидан ҳам жой олган.

Нома. «Хат», «мактуб» маъноларини ифодаловчи ушбу атама шеъриятимизда ошиқнинг ўз маҳбубасига мактуб шаклида ёзилган асарлар жанрини англатади.

XIV асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярмида яратилган бир қатор лирик дostonлар: Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Хўжандийнинг «Латофатнома»си, Сайид Аҳмаднинг «Таашшуқнома»си, Юсуф Амирийнинг «Даҳнома»си ва бошқалар ана шундай номалардан ташиқил топган. Уларда маҳбуба гўзаллиги, ахлоқий фазилатлари хилма-хил бадиий санъатлар воситасида таърифланади, ошиқнинг ўз севгилисига чексиз севгиси, беадад садоқати, ишқ дардидан чеккан изтиробу аламлари, дилидаги мусаффо орзулари, ёрга илтижолари баён қилинади. Масалан, Хоразмий «Муҳаббатнома»сидаги биринчи нома шундай бошланади:

Аё кўрк ичра олам подшоҳи,
Жаҳон тутти сенинг ҳуснунг сипоҳи.
Пари рухсораларнинг кўрка бойи,
Юзунг наврўзу қошинг байрам ойи.
Кўнгул Ширин сўзунгга бўлди Фарҳод,
Кўзунг Кашмир жодусига устод.
Қаро менг ол янгоқингга ярошур,
Бошим дойим адоқингга ярошур.
Бўйунг сарви санубартек, белинг – қил,
Вафо қилгон кишиларга вафо қил.

Юқоридаги асарларнинг номлари эса «Муҳаббат номалари», «Ўн нома», «Ишқий номалар» маъноларини ифодалайди. Шунини ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, асарларнинг номлари таркибидаги «нома» сўзи аксар ҳолларда «ҳақидаги асар» деган мазмунда, масалан: «Бобурнома» – «Бобур ҳақидаги асар», «Шайбонийнома» – «Шайбоний ҳақидаги асар», «Жангнома» – «Жанг, уруш ҳақидаги асар» каби маъноларни англатади.

Р

Равий. Мумтоз қофия илмига кўра, равий сўзи арабча «риво» сўзидан олинган бўлиб, юкни туяга боғлайдиган арғамчи маъносини билдиради. Арғамчи туя устига ортилган юкларни маҳ-

кам бирлаштириб турганидек, равий ҳам шеърнинг қофияланувчи барча мисраларини бириктириб, ўзаро боғлаб туради.

Равий ҳарфи қофияланувчи сўзлар таркибида айнан такрорланиб келиши шарт. Равий туб сўзларда ўзак охирида, ясама сўзларда эса негиз сўнгида келувчи чўзиқ унли ёхуд ундош ҳарфдир. Атойининг

Мени оғзинг учун шайдо қилибсан,
Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсан.

Сенинг ёйингни ҳеч ким торта олмас,
Мунингдекким қошингни ё қилибсан

мисраларидаги қофиядош «шайдо», «пайдо», «ё» сўзлари охиридаги чўзиқ «о» унлиси равийдир.

Шеърятимиздаги аксарият асарларда ундошлар равий бўлиб келади. Масалан, Огаҳий газалидаги

Келди юз файзу тароват бирла айёми баҳор,
Айлади рўйи замин жаннат сафосин ошкор

байтидаги «баҳор», «ошкор» сўзлари охиридаги «р» ундоши равий бўлиб келяпти. Лутфийнинг

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма

байтидаги севарим, жигарим қофияларидаги «р» ундоши равийдир.

Аваз Ўтар ўғлининг

Мани ишқ ичра шайдо айлаган ороми жонимсан,
Нигори гулжабину маҳваши ширин забонимсан

байтидаги «жонимсан», «забонимсан» сўзларидаги олдинги «н» ундоши равий ҳисобланади.

Радди матлаъ асосан «матлаъни такрорлаш» деган маънони ифодалайди. Лекин ушбу санъат газалнинг биринчи

мисрасини асар охирида такрорлашни назарда тутади. Жумладан, Навоийнинг

Соқие, ҳижрон тунидур, бода тут,
Ул қуёш бирла бу шомимни ёрут

дея бошланувчи ғазалининг биринчи мисраси асар мақтаъси – охирги байтида

Бўлди фурқатдин Навоий тийрарўз,
Соқие, ҳижрон тунидур, бода тут

тарзида қайтарилади. Огаҳийнинг

Бизки букун жаҳон аро кишвари фақр шоҳимиз,
ёки
Ашкима гар канора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай

деб бошланувчи ғазалларида ҳам дастлабки мисралар асарлар охирида такрорланиб, шоир ифодалаётган ғояни яна бир бор таъкидлашга хизмат қилади. Шу тарзда шеърнинг охирги байти биринчи байт билан узвий боғланади. Бу усул шеърятимизда анча кенг қўлланган.

Радди қофия. Шеъринг асарларда бирон қофияни такрорлаш санъати шу ном билан аталади. Қофиялар:

- бирон сўзнинг моҳиятини назарда тутган ҳолда кейинги мисраларда ўз маъносидан такрорлаш;
- бирон сўзни аввал ўз маъносидан, кейин эса кўчма маънода қўллаш;
- аввал қўлланган бирон сўзнинг шаклдошини кейинги мисраларда тажнис тарзида келтириш кўринишида такрорланади.

Шеърятимиз тарихини кузатсак, ғазалнинг матласидаги қофия иккинчи байтда айнан ўз маъносидан такрорланиб шу сўз, ана шу ғояни таъкидлашга хизмат қилишини кўра-миз. Масалан, Алишер Навоий ғазалиётида шу хилдаги қофия такрорини

Не лутф эдики, мени нома бирла, ёд этдинг,
Не нома эрдик, ғамгин кўнгулни шод этдинг.
Тилим қалам тилидек шукрдин эрур ожиз,
Бу нома бирлаки бу нотавонни ёд этдинг.

ёки

Эй висол аҳли, ул ой кўнглини хушҳол тутунг,
Гар ҳалоким хабаридин овунурким, овутунг.
Юз туман мендек анинг кўнгли ризосиға фидо,
Мен агар ўлсам ўлай, сиз ани хушҳол тутунг

каби ўнлаб байтларда учратиш мумкин.

Шеърятимизда матланинг биринчи мисрасидаги қофиянинг айни ўз маъносида мақтада такрорланиш ҳодисаси ҳам анъана бўлиб келган. Жумладан, Огаҳийнинг

Шукриллоҳким, бу кун юз лутф ила жонон келиб,
Берди васлидин тани беморим ичра жон келиб.
...Огаҳийдек топсам эмди тонг эмас умри абад,
Ким танимға берди жон васли била жонон келиб

Кўнгул бир баҳри заххор ондадур покиза гавҳар сўз,
Вале шарт улки маъни шоҳидиға бўлса зевар сўз.
...Дебон ҳар сангдилға, Огаҳий, синдурмағил сўзни,
Ки, инсон обрўи афсариға келди гавҳар сўз

байтларидаги каби қофия такрорлари кўплаб учрайди.

Баъзан матланинг биринчи мисрасидаги қофияни ғазалнинг иккинчи байтида, матланинг иккинчи мисрасидаги қофияни эса мақтада ўз маъносида қўллаш ҳодисасини ҳам кузатишимиз мумкинки, бу жиҳатдан Огаҳийнинг қуйидаги байтлари аҳамиятлидир:

Қилиб бир жилва ақлим олдинг, эй шўх
Дилу жонимға яғмо солдинг, эй шўх.
Не тонг султонлиғ этсанг хўбларға,
Ки, яқсар ҳусн мулкин олдинг, эй шўх.
...Аён бир жилва айлаб Огаҳийнинг
Бошинға не балолар солдинг, эй шўх.

Шеърятимизда матланинг биринчи мисрасидаги қофиянинг ўз маъносида учинчи, тўртинчи байтларида такрорланиши ҳам анчагина учрайди.

Қофиянинг тажнис сифатида такрорланиши ҳам шоирларимиз ижодида кенг қўлланган адабий усуллардан саналади. Тажнисдош сўзларнинг матлада қўлланиши шеърятимизга хос анъаналардан биридир. Лутфийнинг

Улким кўнгул олди зулфу холи,
Кўнглумдин эмас хаёли холи

Атойининг

Боқар оҳулайин ҳар ён ўшал икки қаро кўзлар
Хаданги ғамзасин отмоғ учун гўё қаро кўзлар.

каби байтларидаги қофиялар такрори шу тарздадир. (қаранг: «Тажнисли қофия»).

Шеърятимиздаги қофия такрори шеърларнинг ўз ва кўчма маъноларига ҳам асосланади. Яъни қофияланувчи сўз аввалига ўз маъносида қўлланган бўлса, такрорланганда кўчма маъноси назарда тутилади ёки, аксинча, қофияланган сўз олдин кўчма маънода, кейин эса, ўз маъносида ишлатилади. Жумладан, Алишер Навоийнинг

Бошимга гоҳ-гоҳе етса рахшин сектириб моҳе,
Су берсам кўзларимга хайфишон рухсоридин гоҳе.
Малоҳат авжи бирла ҳусн бўстонида йўқ равнақ,
Қани бу боғ аро сарве, қани ул авж уза моҳе.

байтларидаги қофия ўрнида келган моҳе сўзининг биринчиси маҳбубани, иккинчиси эса ўз маъносини – ойни ифодалайди.

Фурқат қаламига мансуб

Ғубори тавсанингдин топти ором,
Чиқарди йўқ эса жоним йўлингда.

...Гар ўлсам интизоринг бирла Фурқат,
Етар жисмим мени, жоним, йўлингда.

байтларида қофия бўлиб келган жоним сўзларининг биринчиси ўз маъносида, иккинчиси эса ундалма тарзида кўчма маънода қўлланган.

Шу хилдаги қофия такрорида сўзнинг халқ иборалари, мақолларидаги маъноси ҳам кўзда тутилиши мумкин. Масалан, Огаҳий ғазалларидан биридаги матлада

Ул навъ тамаввуж яна кўз ёшима етти,
Ким, ошти бошимдин дема сув бошима етти.

«бошима етти» ибораси «сув бошимгача етти» маъносини ифодаласа, охирги

Кўб сўз демак ўлтурди мени, Огаҳий, охир,
Фарёдки, тил тийғи менинг бошима етти

байтида ушбу бирикма «тилим бошимга етти» маъносида қўлланади.

Шундай қилиб, қофия такрори шеърда муайян ғояни таъкидлашга ёхуд сўзнинг тажнисий ёки кўчма маъноларини қўллаб, асарнинг бадиий нафосати, мусиқийлигини кучайтиришга имкон беради. Шу туфайли шоирларимиз бу санъатнинг ранг-баранг кўринишларидан кенг фойдаланиб келганлар.

Радиф. Мумтоз шеърятимиздаги қофия анчагина ҳолатларда радиф билан биргаликда қўлланиб келган. **Радиф** «изма-из келувчи» маъносини ифодаловчи сўз бўлиб, адабиётшуносликда қофиядан сўнг келиб айнан такрорланувчи сўз ёки сўзлар бирикмасини англатади. Радифлар шеърда ифодаланаётган етакчи фикрни таъкидлаш, ўқувчи эътиборини асосий ғояга жалб этиб шоир ғоявий ниятини ўқувчи қалбига тўлароқ, чуқурроқ етказиш мақсадига хизмат қилади. Жумладан, Бобурнинг

Ким кўрибдур, эй кўнгил, аҳли жаҳондин яхшилиғ,
Кимки андин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиғ.

деб бошланувчи ғазалидаги «яхшилиғ» радифи матлаъ ва ҳар қайси байт охирида такрорланар экан, диққатимизни қайта-қайта асардаги яхшилиқни улуғлаш ғоясига жалб қилиб бо-ради ва ушбу фикрнинг дилимиздан мустаҳкам ўрин олиши-га ёрдам беради.

Радифлар бир неча сўздан ҳам ташкил топиши мумкин.
Алишер Навоийнинг

Ёрдин келмиш манга бир турфа мактуб, эй кўнгул,
Ким, эрур ҳар сатри, бал ҳар лафзи марғуб, эй кўнгул

матлали ғазалида икки сўзли радиф қўлланган бўлса,
Увайсийнинг

Ки булбул нола, афгон айламакни мандин ўрганди,
Вужудин шамъ сўзон айламакни мандин ўрганди

матлали ғазалида учтадан сўз радиф ўрнида келган.
Огаҳий қаламига мансуб

Эй шўх, кўзу қошинга олам гадо, ман ҳам гадо,
Лаъли лаби дурпошинга олам гадо, ман ҳам гадо

Лутфийнинг

Мени шайдо қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул,
Хору расво қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул

матлали ғазалларидаги радифлар 5 сўзlidir.

Ражаз баҳри арузнинг асосий ўлчов турларидан бири бўлиб, унинг асосини мустафъилун аслининг айнан такро-ри ташкил этади. Чунончи, унинг мусаммани солим вазни рукнлари ва чизмаси бир мисрада

Мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун
- - v - - - v - - - v - - - v -

тарзидадир.

Ражаз баҳри вазнлари. Шеъриятимизда ражаз баҳрининг саккиз рукнли 5 вазнидангина фойдаланиб келинган. Улар ражази мураббаи солим, ражази мусаммани солим, ражази мусаммани музол, ражази мусаммани матвийи махбун ва ражази мусаммани матвийи махбуни музол ўлчовларидир.

Ражази мураббаи солим шеъриятимизда қўлланиб келган ўлчовлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мустафъилун мустафъилун
- - v - - - v -

тарзидадир. Муқимий ва Завқий «Саёҳатнома»лари ушбу ўлчов асосида яратилган эди.

Мисоллар:

Қолмай шаҳарда тоқатим,
Қишлоқ чиқардим одатим,

Хоҳи яёв, бўлсун отим,
Гоҳ сайр ҳам даркор экан.

(Муқимий)

Олдим қўлимга хомани,
Ёздим ажойиб номани,
Тингланг қизиқ ҳангомани,
Жанжоли то алҳол экан.

(Завқий)

Ражази мусаммани солим шеъриятимизда анча кенг қўлланган вазнлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси ҳар мисрада

мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун
- - v - - - v - - - v - - - v -

тарзидадир.

Мисоллар:

Бир кун мени ул қотили мажнуншиор ўлтурғуси,
Усрук чиқиб жавлон уриб девонавор ўлтурғуси.
(Навоий)

Мушкин қошининг ҳайъати ул чашми жаллод устина,
Қатлим учун нас келтурур нун элтибон сод устина.
(Огаҳий)

Меҳнаткаш элни шод этар аввал баҳорини кўринг,
Аввал баҳор иш бошлаган кенг пахтазорини кўринг.
(Ҳабибий)

Ражази мусаммани музол вазни шеърятимизда кам қўлланган ўлчовлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилон
- - v - - - v - - - v - - - v ~

тарзидадир. Яъни бу ўлчовда ёзилган шеърый асарлар садр, ибтидоъ, ҳашвлари мустафъилун аслига, аруз ва зарб рукнлари эса мустафъилун аслининг музол тармоғи мустафъилон рукнига тенг бўлади.

Мазкур вазн ражази мусаммани солим ўлчовидан охириги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фарқ қилади. Шунга кўра ҳар икки вазн бир шеърда қўлланаверади.

Мисоллар:

Лутф айлаб, эй пайки сабо, ҳолимни султонимга айт,
Яъники жоним дардини ишқида жононимга айт.
(Огаҳий)

Гар истар эрсанг, эй кўнгил, қилмоқ сани масрур ганж,
Тутғил қаноат кунжиниким, ул эрур мавфур ганж.
(Огаҳий)

То қилмаса ўзни киши ботил тасаввурдин халос,
Бўлмоқ анга мумкин эмас ҳаргиз тақаббурдин халос.
(Оғаҳий)

Ражази мусаммани матвийи махбун шеърятимизда анча кенг қўлланилган вазнлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун
- v v - v - v - - v v - v - v -

тарзидадир.

Мисоллар:

Эй бегим, ушбу юз дегул, шамс била қамармудур?
Эй бегим, ушбу сўз дегул, шаҳд била шакармудур?
(Атойи)

Сувда юзингму акси ё чашма аро паримудур,
Чашмаи меҳр ичинда ё ламъаи Муштаримудур?
(Навоий)

Илму ҳунарга интилуру бир неча она қизларим,
Чин онаю сингил каби балки дугона қизларим.
(Ҳабибий)

Ражази мусаммани матвийи махбун музол вазни шеърятимизда кам қўлланган ўлчовлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

Муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун
- v v - v - v - - v v - v - v ~

тарзидадир. Мазкур ўлчовнинг юқоридаги ражази мусаммани матвийи махбун вазнидан охириги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланиши кўзга ташланиб турибди. Шу хусусиятига кўра ҳар икки вазн бир шеъринг асарнинг ўзида қўлланаверади.

Мисоллар:

Гарчи юзунг қуёшидин топти ғамим туни чароғ,
Лек юз узра менгларинг ўртади кўнглум ичра доғ
(*Мунис*)

Шукрки, айш базмидин еткурубон навид ийд,
Аҳли жаҳонни айлади маст майи умид ийд.
(*Огаҳий*)

Рамал баҳри шеъриятимизда жуда кенг қўлланган ўлчов тури бўлиб, унинг асосини фоилотун аслининг айнан такрори ташкил қилади. Адабиётимизда рамал баҳрининг мусамман ва мусаддас вазнларидан фойдаланиб келинган. Рамали мусаммани солим ўлчовининг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун
- v - - - v - - - v - - - v - -

тарзидадир.

Шеъриятимизда рамал баҳрининг 24 вазнидан кенг фойдаланилган.

Рамал баҳри вазилари

Рамали мусаммани маҳзуф вазни шеъриятимизда жуда кенг қўлланган ўлчов саналади. Унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
- v - - - v - - - v - - - v - -

тарзидадир. Чўзиқ ва қисқа ҳижоларнинг бу хил такрори жуда ёқимли ва жозибатор оҳанг яратади.

Мисоллар:

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.
(*Навоий*)

Кўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.

(Навоий)

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин?

(Навоий)

Ёр васли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.

(Бобур)

Сурмадин кўзлар қаро, қўллар ҳинодин лоларанг,
Ғазадин юзларда тобу ўсмадин қошлар таранг.

(Фурқат)

Навоийнинг «Жонға чун дермен...», «Ёрдин айру кўнгул...» деб бошланувчи ғазаллари, Турдининг «Тор кўнгуллик беклар», «Турдиман» ғазаллари, «Ёд мендин ким берур» мухаммаси, Машрабнинг «Руҳи жоним аршға етти» ғазали, Нодиранинг «Фироқнома»си, Увайсийнинг «Анор», «Ёнғоқ», «Тун ва кун» чистонлари, Огаҳийнинг «Соқиё, май-хоралар...» ғазали, «Даҳр уйи бунёдиким...» таржиъбанди, Фурқатнинг «Мунча золим бўлмиш...», «Бир қамар сиймони кўрдим...», «Ҳасрато, келгил бери...» ғазаллари, Ҳамзанинг «Дардига дармон истамас» ғазали ҳам ушбу вазн асоида яратилган.

Рамали мусаммани мақсур вазни шеърятимизда кенг қўлланган ўлчовлардан бири бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
- v - - - v - - - v - - - v ~

тарзидадир. Кўриниб турганидек, ушбу ўлчов юқоридаги рамали мусаммани маҳзуф вазнидан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланади. Ана шу хусусиятига кўра у билан бирга бир шеърда қўлланаверади.

Мисоллар:

Нокасу ножинс авлодин киши бўлсун дебон,
Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат алами.
Ким, кучук бирла хўдукка неча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одами.

(Навоий)

Ўйла еткурди жаҳонга зийнату оро баҳор,
Ким, бори ер юзин этти жаннатул маъво баҳор.

(Огаҳий)

Рамали мусаммани махбуни маҳзуф. Шеърятимизда анча кенг қўлланган ушбу вазнининг рукнлари ва чизмаси ҳар мисрада

Фоилотун фаилотун фаилотун файлун
- v - - v v - - v v - - v v -

тарзидадир. Унинг охириги рукни файлон (v v ~) тарзида бўлса, рамали мусаммани махбуни мақсур вазни, охириги рукни фаълун (- -) тарзида бўлса, рамали мусаммани махбуни мақтуъ вазни, охириги рукни фаълон (- ~) тарзида бўлса, рамали мусаммани махбуни мақтуъи мусаббағ вазни ҳосил бўлади. Бу тўрт ўлчов ўзаро яқин, яъни олдинги уч рукни бир хил бўлиб, охириги рукнида бироз фарқ бўлгани учун бир шеърини асарда биргаликда қўлланаверади, натижада уч-тўрт вазни шеърини асарлар майдонга келади. Масалан, Махмур қаламига мансуб «Ҳапалак» шеъри ушбу вазнлардан учтаси асосида ёзилган.

Мисоллар:

Мани шайдо қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул,
Хору расво қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.

(Лутфий)

Гарчи ҳажрингдин агар юз ғаму озор манга,
Ғам эмас васлинг уммид агар бор манга.

(Навоий)

Эй жаҳондори фалак, кавкабаи даври фалак,
Гӯш қил қиссаи қишлоғи хароби Ҳапалак.

(Махмур)

Рамали мусаддаси маҳзуф вази шеърятимиздаги мақбул ўлчовлардан бири ҳисобланади. Унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

фоилотун фоилотун фоилун

— v — — — v — — — v —

тарзидадир.

Мазкур ўлчовни даставвал туюқ ёзувчи шоирларимиз ижодида учратамиз, зеро ушбу ўлчов туюқ вазнидан бири ҳисобланади. Бинобарин, Лутфий, Навоий, Бобур, Оғаҳий каби шоирлар яратган туюқларнинг аксарияти шу ўлчовдадир.

Мисоллар:

Чархи кажрафтор элидин ёзамен,
Чиқмадим ҳижрон қишиндин ёза мен.
Бир мени ёрлиқ била ёд этмас ул,
Ҳар неча ул шаҳға қуллуқ ёзамен.

(Лутфий)

Мен сенинг илгингдин, эй дил, бандамен,
Ваҳ, қачон еткаймен, ул дилбанда мен.
Бевафоларға мени қилдинг асир,
Сен менга султонсан, эй дил, бандамен.

(Лутфий)

Чун ғараз сўздин эрур маъни анга,
Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр.
Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолини,
Кўрма ким дер они, кўргулким не дер.

(Навоий)

Васлидин сўз дерга йўқ ёро манга,
Ҳажр аро раҳм айла, кел, ёро манга.
Ўқунг этти кўп ёмон ёро манга,
Марҳами лутфунг била ёро манга.

(Бобур)

Огаҳий туюқлари, Фурқатнинг «Тошканд шаҳарида бўлгон нағма базми хусусида» шеърлари ҳам ушбу вазн асосида яратилган.

Рамали мусаддаси мақсур вазни ҳам шеърятимиздаги фаол ўлчовлардан бўлиб, олдинги, рамали мусаддаси маҳзуф ўлчовидан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билан фарқланади. Ушбу ўлчовнинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

фоилотун фоилотун фоилон
- v - - - v - - - v ~

тарзидадир.

Мисоллар:

Кўнглума ҳар ёнки боқсам, доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам, доғи бор.
Қилча танга бори ишқинг ёр эди,
Бир сори бўлди фироқинг доғи бор.

(Лутфий)

Бўлди чун умринг кунининг вақти туш,
Нафси саркаш отини кўп чопма, туш.
Хобгоҳ этгил қаноат манзилин,
Йўқса ҳаргиз кўрмагунг роҳатни туш.

(Огаҳий)

Рубоий. Араб тилида «тўртлик» маъносини ифодаловчи бу атама лирик шеърятнинг тўрт мисра, яъни икки байтдангина иборат бўлган ва ҳазаж баҳрига мансуб 24 рубоий вазнида ёзиладиган шакли номини англатади. Рубоийга хос кичик ҳажм хилма-хил мавзулардаги лирик кечинмаларни ғоят ихчам тарзда, айни вақтда таъсирчан ва жозибали акс

эттиришни тақозо этади. Шу туфайли бу шаклда битилган шеърӣ асарлар аксар ҳолларда фалсафӣ теранлик касб этиб, ниҳоятда пурмазмун маъноларни мужассамлаштиради. Алишер Навоӣ қаламига мансуб машҳур

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикондек ошён бўлмас эмиш

ёки Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг

Ёд этмас эмиш кишини гурбатга киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатта киши.
Кўнглум бу ғариблиқда шод ўлмади, оҳ,
Гурбатда севунмас эмиш албатта киши.

каби рубоийларида бу хусусият яққол кўзга ташланиб туради.

Рубоийлар икки хил қофияланишга эга. Биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралари *a a b a* тарзида қофияланувчи рубоийлар **хасий** деб, тўртала мисраси қофияланувчи рубоийлар эса **тарона** деб аталади. Юқорида келтирилган биринчи рубоий хасий, иккинчиси таронадир.

Рубоийлар ижтимоӣ-сиёсий, маърифий-ахлоқий ва ишқий мавзуларда ёзилади. Шеърятимизда ҳасби ҳол рубоийлар ҳам анчагина яратилган. Рубоийлар ҳазаж баҳрига мансуб 24 вазн асосида ёзилади. Бинобарин, ушбу вазнларда ёзилмаган тўртликларни рубоий деб атаб бўлмайди.

Рубоий вазнлари. Рубоийлар ҳазаж баҳрига мансуб 24 вазн асосида яратилади. Улар ахраб тармоғи ва аҳрам тармоғи деб аталган икки гуруҳга тенг ажралиб, ҳар бири 12 тадан вазнни ўз ичига олади.

Шеърятимизда жуда кенг қўлланган ахраб тармоғи мафойилун аслининг ахраб тармоқ рукни мафъулу билан бошланувчи 12 вазндан ташкил топади. Улар ўз навбатида 3 гуруҳчага бўлиниб, ҳар қайсиси 4 тадан вазндан тузилади. Биринчи гуруҳчага мансуб 4 вазннинг барчасида иккинчи рукн мафо-

ийлун аслининг мақбуз тармоғи мафоилунга тенг бўлади ва шу туфайли мақбуз гуруҳчаси деб аталади. Ушбу тўрт ўлчовнинг номлари, рукнлар таркиби ва чизмалари қуйидагича:

1. Ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи солими абтар.
Мафъулу мафоилун мафойилун фаъ
- - v v - v - v - - - -
2. Ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи солими азалл.
Мафъулу мафоилун мафойилун фоъ
- - v v - v - v - - - ~
3. Ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи макфуфи ажабб.
Мафъулу мафоилун мафойилу фаал
- - v v - v - v - - v v -
4. Ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи солими аҳтам
Мафъулу мафоилун мафойилу фаул
- - v v - v - v - - v v ~

Иккинчи гуруҳчанинг иккинчи рукни мафойилун аслининг макфуф тармоғи мафойилу рукнига тенг бўлади ва шу сабабли макфуф гуруҳчаси деб аталади. Унга мансуб 4 ўлчовнинг номлари, рукнлари ва чизмалари қуйидагича:

5. Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи солими абтар.
Мафъулу мафойилу мафойилун фаъ
- - v v - - v v - - - -
6. Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи солими азалл.
Мафъулу мафойилу мафойилун фоъ
- - v v - - v v - - - ~
7. Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи ажабб.
Мафъулу мафойилу мафойилу фаал
- - v v - - v v - - v v -
8. Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи аҳтам.
Мафъулу мафойилу мафойилу фаул
- - v v - - v v - - v v ~

Шеърятимизда яратилган рубоийларнинг 95 фоизи юқоридаги 8 ўлчов асосида ёзилганлиги аниқланган. Масалан, Алишер Навоий қаламига мансуб:

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олгун қафас ичра гар гул бутса,
Булбулга тикондек ошён бўлмас эмиш.

рубойсининг 1,2,4-мисралари юқоридаги 3-вазн асосида,
3- мисраси эса 1-вазн асосида ёзилган.

Зоҳид, сенга ҳуру менга жонона керак,
Жаннат санга бўлсун, манга майхона керак.
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла ёна керак.

рубойсининг биринчи мисраси 3-вазн. 2,3,4-мисралари эса
7-вазн асосида яратилган.

Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз.
Ҳар неники севмак ондин ортуқ бўлмас,
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз.

рубойсининг 1,2,4-мисралари 4-вазн, учинчи мисраси эса 1-
вазндадир.

Жонимдаги «жим» икки долингға фидо,
Андин сўнг «алиф» тоза ниҳолингға фидо.
«Нун»и доғи анбарин ҳилолингға фидо,
Қолғон икки нуқта икки холингға фидо.

рубойсининг 1,3,4-мисраларида 3-вазнга, иккинчи мисра-
сида эса 7-вазнга асосланилган.

Ўлсам ясаманг мунда мазоримни менинг,
Юклаб элитинг жисми фиғоримни менинг.
Ўтру чиқориб аҳли диёримни менинг,
Кўйида кўюнг тани низоримни менинг

рубойсининг 1,2,3-мисралари 7-вазн, охирги мисраси эса
3-вазнга мувофиқдир.

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар нечаки ағёр дурур ёр айлар.
Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар,
Юмшоғи кўнгулларни гирифтор айлар.

рубойсидаги биринчи мисра 1-вазн, 2,3,4-мисралар эса 5-вазнга тўғри келади.

Юқоридаги рубойларнинг барчаси 2 вазнга асосланиб ёзилганини кўрдик. Шеърятимиздаги рубойларнинг 20 фоизга яқини бир хил вазнда, 60 фоизга яқини икки хил вазнда, 20 фоиздан кўпроғи 3 вазнда, 10 та рубой эса 4 хил вазнда ёзилганлиги аниқланган.

Рубойи вазнларига доир мукамалроқ маълумотни аруз илмига оид илмий асарлардан олишингиз мумкин.

Ружуъ – арабча «қайтиш» маъносини билдириб, шеърятда шоирнинг олдинги мисра ёки байтда ифодаланган фикри, қўллаган бадий тасвирий воситасидан қайтгандек бўлиб, кейинги мисра ёки байтда унга қараганда кучлироқ ифода, шеърини санъатни келтириш ёки олдинги фикрни аниқлаштириш, тўлдириш усулидир. Мумтоз шеърятимизда ружуъ усули айниқса ташбиҳ қўлланган мисраларда кўпроқ учрайди. Масалан: «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Вале ёдиға бу келдиким ул ой,
Демай ой, офтоби оламорой

байтида ҳам биринчи мисрада Ширин ойга ўхшатиш билан бўлса, сўнг шоир бу тасвирдан чекиниб, янада кучлироқ ташбиҳга мурожаат этади: энди қизни оламга безак бўлган офтобга қиёс қилади. Ҳар иккала ташбиҳга назар ташласак, уларнинг кетма-кет қўлланишида муайян изчиллик сақланганини кузатамиз. Мисоллар:

Шажар яфроғи бўлди қаҳрабодек,
Демаким қаҳрабо, меҳри самодек.

(«Фарҳод ва Ширин»)

Кишига ўхшамас, гўё паридур,
Пари йўқ, офтоби ховаридур.
(«Фарҳод ва Ширин»)

С

Саволу жавоб – шеър мисраларида икки шахс, кўпинча ошиқ билан маҳбуба ўртасидаги савол ва жавобни акс эттириш усули. Масалан, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Хисрав ва Фарҳод мунозарасини эсланг:

Деди: «Қайдин сен, эй мажнунни гумраҳ?»

Деди: «Мажнун ватандин қайда қайда огаҳ?»

Деди: «Недур санга оламда пеша?»

Деди: «Ишқ ичра мажнунлиқ ҳамеша».

...Дедиким: «Ишқ ўтидин де фасона?»

Деди: «Куймай киши топмас нишона».

...Деди: «Бу ишқдин инкор қилғил»,

Деди: «Бу сўздин истиғфор қилғил»

каби байтлар саволу жавоб усулида ёзилгандир.

Фурқатнинг машҳур «Кашмирда» деб аталмиш ғазалидаги

Айдим: «Эй жон офати, зулфингга бўлмишман асир!»

Айди: «Бу савдони қўй, умринг ўтар занжирда!»

«Нуқта лаб устида бежодур», - дедим, айди кулиб:

«Саҳв қилмиш котиби қудрат магар таҳрирда».

Айди: «Эй бечора, қилдинг на учун тарки ватан?»

Мен дедим: «Фурбатда Фурқат бор экан тақдирда!»

байтлари ҳам «саволу жавоб» усулида яратилган.

Сажъ – насрий асардаги қофия. Ундан халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётимизда кенг фойдаланилган. Шоирларимиз томонидан тузилган девонларнинг дебочалари кўпинча қофияли наср тарзида битилган. Сажъ айрим йирик насрий асарлар, хусусан, Алишер Навоий қаламига мансуб «Маҳбуб ул-қулуб» китобида кенг қўлланган. Масалан, «Са-

ховат инсоният боғининг борвар шажаридур, балки ул шажарнинг муфид самаридур. Одамийлиқ кишварининг баҳри мавжвари, балки ул мавж баҳрининг самин гавҳари. Саховатсиз киши ёғинсиз абри баҳор ва ройиҳасиз мушки тотор. Мевасиз йиғоч ҳамону ўтун ҳамон ва ёғинсиз булут ҳамону тутун ҳамон. Сахосиз киши бирла гавҳарсиз садафнинг бир ҳукми бор. Дурсиз садаф билан ўлуб қуруғон кашафга не эътибор.»

Насрий асардаги қофиялар ўлчовда тенг, унлилари ўзаро мувофиқ, бир хил бўлса, улар сажи мутавозий «тенг ўлчовли сажъ», ўлчовда турлича бўлса, сажи мутарраф, «бир тарафлама сажъ» деб юритилган. Юқоридаги парчада келтирилган шажари – самари, баҳор – тотор, ўтун – тутун сажълари - мутавозий, мавжлари – гавҳари, бор – эътибор сажълари эса мутаррафдир.

Сакти малиҳ. Ушбу атама «Чиройли сакталиқ» маъносини ифодалаб, бирон шеърий асарда асосий вазнларнинг атайлаб бошқа вазнлар билан алмаштирилишини назарда тутуди. Масалан, Алишер Навоий ўзининг «Лайли ва Мажнун» достонини ёзар экан, асардаги 130 мисрани асосий ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф (рукнлари: мафъулу мафоилун фаулун, чизмаси: - - v v - v - v - -) ва ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи мақсур (рукнлари: мафъулу мафоилун мафойил, чизмаси эса - - v v - v - v - ~) вазнларидан бироз фарқланувчи ҳазажи мусаддаси ахрами аштари маҳзуф (рукнлари: мафъулун фоилун фаулун, чизмаси: - - - - v - v - -) ва ҳазажи мусаддаси ахрами аштари мақсур (рукнлари: мафъулун фоилун мафойил, чизмаси: - - - - v - v - ~) ўлчовларида битеди. Бу туфайли шоир зарур ўринларда оҳангни ўзгартириш билан ўз қаҳрамонларининг руҳий ҳолатини ёрқинроқ, таъсирчанроқ ифодалаш, энг муҳим сўзларни қўллаб, мусиқийликни кучайтиришга эришади. Масалан:

Эл дебки етишса ул жигархун,
«Келди Мажнуну, келди Мажнун».

«Лайли!», «Лайли!» – дебон чекиб ун,
Эл деб: «Мажнундур ушбу, Мажнун».

Ушбу икки байтнинг биринчи мисраси асосий вазнларнинг бирида ёзилган бўлса, кейинги уч мисра ҳазажи мусаддаси ахрами аштари мақсур ўлчовидадир. Кейинги вазн олдингисидан учинчи ва тўртинчи қисқа ҳижола ўрнида бир чўзиқ ҳижо келиши билангина фарқланади. Шу туфайли оҳангдаги ўзгариш ҳам сезилар-сезилмасдир. Алишер Навоий қаламига мансуб «Ҳайрат ул-аброр», «Садди Искандарий» дostonларида ҳам шу тарздаги сакталиклар учраб туради.

Муҳаммад Солиҳ (XVI аср) ўзининг «Шайбонийнома» асарини 17 вазн асосида битган бўлиб, уларнинг 9 таси қўшимча ўлчовлар эди.

Юқоридаги каби сакталиклар асар вазнидаги нуқсон бўлмай, ўзига хос нафосат, санъаткорлик саналади.

Сарий баҳри. Маълумки, сарий мустафъилун ва мафъулоту рукнларининг бирикиб такрорланишидан тузилади. У, одатда, мусаддас шаклида, яъни олти рукнлик кўринишида қўлланади. Унинг солим ҳолдаги тўлиқ чизмаси қуйидагича эди (бир мисрада):

мустафъилун мустафъилун мафъулоту
– – v – – – v – – – – v

Сарий баҳри вазнлари.

Ўзбек адабиётида сарий баҳрининг қуйидаги вазнларидан кўпроқ фойдаланилган:

Сарийи мусаддаси матвийи макшуф. Бу вазнда мустафъилун рукнининг матвий тармоғи – муфтаилун рукни ҳамда мафъулоту рукнининг матвийи макшуф тармоғи – фоилун рукни иштирок этади. Муфтаилун биринчи ва иккинчи рукнлар ўрнида, фоилун эса учинчи рукн ўрнида келади.

Масалан:

Оҳки ишқ айлади шайдо мени,
Солди жунун кўйига савдо мени.

(Навоий)

Бу байтнинг чизмаси қуйидагича бўлади:

О – ҳ – ки – иш	қай – ла – ди – шай	до – ме – ни,
– v v –	– v v –	– v –
Муфтаилун	муфтаилун	фоилун

Сол – ди – жу – нун	кў – йи – га – сав	до – ме – ни.
– v v –	– v v –	– v –
Муфтаилун	муфтаилун	фоилун

Сариъ мусаддаси мавқуф.

Бу вазн юқоридаги ўлчовдан охирги рукннинг фоилон (мафъулоту рукнининг матвийи тармоғи) тарзида қўлланиши билангина фарқланади. Шу туфайли иккала вазндан бир шеъринг асарни ёзишда фойдаланилаверади.

Масалан:

Ўн ики ойда келадур бир таноб,
Ўзгалара роҳату менга азоб.

(Муқимий)

Байт рукнлари ва чизмаси қуйидагича:

Ўн – и – ки – ой	да – ке – ла – дур	бир – та – nob
муфтаилун	муфтаилун	фоилон
Ўз – га – ла – ра	ро – ҳа – ту – мен	га – а – зоб
муфтаилун	муфтаилун	фоилон

Ушбу икки вазнда шеърятимизнинг кўплаб нодир намуналари битилган. Хусусан, Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр», Муқимийнинг «Танобчилар» асарлари шу ўлчовлар асосида яратилган.

Соқийнома – бир неча банддан ташкил топган ва маснавий усулида ёзилган катта ҳажмли лирик жанр номи. Унда шоир ўз кечинмалари, ишқий, ижтимоий – сиёсий ёки маънавий – ахлоқий қарашларини ифодалайди. 3 байтдан бир неча ўн байтгача бўлган ҳар қайси банд соқийга мурожаат билан бошланади. Масалан, Навоийнинг «Фавойид ул-ки-

бар» девонидан ўрин олган соқийнома 32 банддан ташкил топган бўлиб, жами 460 байтдир. Асар

Соқийе, тут қадаҳи шоҳона,
Қатраси лаъл, вале якдона

байти билан бошланади. Шоир унда ҳаётнинг ўткинчилигини таъкидлаб, оламдан ўтган кўплаб дўстларини хотирлайди, уларга ўз эҳтиромини ифодалайди. Соқийнома Султон Ҳусайн Бойқарога узоқ умр тилаш билан тугалланади.

Аваз Ўтарнинг бир «Соқийнома»си эса 11 банддан иборат бўлиб, ҳар бир банд 4-5 байтдан ташкил топган. Жами 45 байт.

Соқий, кетур ул шароби гулгун,
Қилгуси нишоти айшим афзун

деб бошланган бу асарда шоир ўзининг маҳзун аҳволи, дарду аламларини изҳор қилади. Охирги банд қуйидагича:

Соқий, кетур ичмайин пиёла,
Тушдум бу нафас ажиб ҳола.
Алқисса мани ғарибу маҳзун,
Бир Лайли ғамида бўлди Мажнун.
Шом ила саҳар тилаб висолин,
Чеккум ғами ҳажрини малолин.
Соқий, кетур ул майи мусаффо,
Ким айлар эди Авазни доно.
Кел, бўлғоли май ичиб базе шод,
Маъмури жаҳон харобу обод.

Соқийномалар кўпинча маснавий усулида ёзилган.

Т

Таажжуб. Бадий тасвир усулининг ушбу тури шоир ўзи тасвирлаётган тимсол, ҳолат, туйғу, манзара, лавҳадан ҳайратланиш, таажжубланишини назарда тутаети. Масалан, Алишер Навоийнинг

Сени кўргач, дер эдим, бир меҳрибоним бор эмиш,
Оллоҳ-оллоҳ, не бало ботил гумоним бор эмиш

байтида ошиқнинг ўз хатосидан, гумонидан таажжубланиши ифодаланса,

Не юздур, оллоҳ-оллоҳ, бода тобинки, ҳар соат
Очар насринлар узра гул, сочар гул узра насринлар

байтида маҳбуба юзининг тобланишидан ҳайратланиш ҳисси ўз аксини топган.

Муҳаммадризо Огаҳий қаламига мансуб

Одат этмишдур емоқ ул лаъли шаққарханд қанд,
Оллоҳ-оллоҳ, кўрди ким қилмоқ тановул қанд қанд

байтида шоир аввал маҳбуба лабини қандга қиёслар экан, қанд қандни тановул қилаётганидан ҳайратланганини изҳор қилади. Бу хил ифодаларни бошқа шоирларнинг асарларида ҳам кўп учратамиз. Юқоридаги мисоллардан кўришиб турганидек, таажжуб санъати «оллоҳ-оллоҳ», «ваҳ-ваҳ», «оё» каби сўзлар воситасида ифодаланади.

Таблиғ ақлан ишониш мумкин бўлган, ҳаётда ҳам юз бериши мумкин бўлган муболағадир. Алишер Навоийнинг «Келмади» радифли ғазалидаги

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади

байтининг иккинчи мисрасида шу хилдаги муболаға қўлланган. Зеро, висол ваъдасини берган гўзалнинг келмагани оқибатида ошиқнинг кечаси билан ухламай чиқиши оддий ҳаётий воқеа бўлмай, муболағали тасвирдир, чунки шундай ҳолларда ҳамма ошиқлар ҳам ухламай чиқадилар, дейиш хато бўлурди. Лекин бу муболағали тасвирни, яъни ошиқнинг туни билан ухламай чиқишини ақлан тасаввур ҳам қилиш мумкин, бундай ҳодисалар ҳаётда юз бериб туради. Ҳаёт воқелигини шу тарзда биров бўрттириб тасвирлаш

муболағанинг таблиғ деб аталмиш биринчи даражаси ҳисобланади.

Таворуд – икки шоирнинг бир-биридан хабарсиз ҳолда айнан бир мисра ёки байтни яратишидир. Тарихчи Хондамир ўзининг «Мақоримул ахлоқ» номли асаридида шундай воқеани ҳикоя қилади: шайх Аҳмад Суҳайлий Султон Аҳмад мирзо мадҳида қасида ёзиб таҳрир учун Алишер Навоий ҳузурига олиб келади.

Навоий:

– Мақталувчининг исми билан безалган байтдан кейин, сўзни бир-бирига улаш учун яна бир байт керак, - деб айтади.

«Шу онда ҳар икковлари давот, қалам ва бир парчадан қоғозни олдиларига қўйиб, тафаккур денгизига чўмдилар. Бирданига бош кўтариб, ҳар қайсиси бир байтдан ёзишди ва бир-бирининг қўлига беришди. Иттифоқо, таворуд воқеъ бўлиб, ҳар икковлари ҳам бир хилда байт айтишган, бир ҳарфинда фарқ қилмас эди. У байт мана шу:

Баҳори боғи жавоний, ниҳоли гулшани адл,
Гули риёзи карам, сарви жўйбори виқор.

(Йигитлик боғининг баҳори–адолат чаманининг ниҳолидир. Карам сахийлик боғининг, улуғворлик анҳорининг сарвидир).

Таворуд фақат замондош шоирлар назмида эмас, балки бошқа-бошқа аср фозиллари бўлган қалам соҳиблари ижодида ҳам вужудга келиши мумкин. Ўхшаш мавзу, вазн ва қофияда ижод қилиш ана шу ҳодисани юзага чиқариши мумкин.

Тажнис (ёки жинос) шеър байтида маъно жиҳатидан ҳар хил, аммо шакли бир хил ёки шаклан бир-бирига яқин икки сўзни келтириб, улар воситасида муайян фикр, лавҳа ёки тимсолни таъсирчан ифодалаш санъатидир.

Масалан, Хоразмий «Муҳаббатнома»сидаги

Бўюнг сарви сановбардек, белинг қил,
Вафо қилгон кишиларға вафо қил

байтидаги аввалги «қил» сўзи «қилдек» маъносини, кейингиси эса «қилгин» феълини ифодалайди.

Лутфий қаламига мансуб

Улким кўнгул олди зулфу холи,
Кўнгулдин эмас хаёли холи

байтидаги қофиядош холи сўзлари шаклан бир хил бўлса-да, лекин икки хил маънони ифодалайди: биринчи мисрада маҳбуба юзидаги холни билдирса, иккинчи мисрада «холи эмас» иборасидаги маънони англатади.

Шеърятимизда тажниснинг ўндан ортиқ туридан кенг фойдаланиб келинган.

Тажниси акс. «Тескари тажнис» маъносини англатувчи бу хил санъат бир байтда икки шаклдош сўзнинг бирини ёки унинг бир қисмини тескари қилиб келтиришга асосланади. Масалан, Бобурнинг

Қаддинг алифу, қошинг эрур ё,
Десам не ажаб агар сени ой

байтидаги «ё» ва «ой» сўзлари бир-бирига нисбатан тескари шаклдошдир, яъни улардан бирини тескари қилса, икки сўз ўртасида тўла шаклдошлик юзага келади.

Роз айтиб зор қилсам айламас ёр эътибор,
Илтижо қилсам висол истаб этар ул интизор

байтидаги «роз» ва «зор» сўзлари ҳам шу хил шаклдошликка эга. Улардан исталган бирини тескари қилиб ёзсак, икки сўз тажниси томм ҳосил қилади. Ана шундай шаклдошлик тажниси акс деб юритилади.

Ушбу санъат икки сўздан бирини бутунлай эмас, балки бир қисмини тескари қилишни ҳам назарда тутаяди. Аниқроғи, келтирилган икки сўзнинг бир қисми бир-бирига нисбатан тескари бўлади. Масалан, Лутфийнинг

Гул қошинда хўб эмас, гарчи жамоли бор дурур,
Шаҳ қошинда хоркашнинг не мажоли бор дурур

байтидаги қофиядош «жамоли» ва «мажоли» сўзларининг олдинги уч ҳарфи бошқасига нисбатан тескаридир. «Жам»-ни «маж»га ёки «маж»ни «жам»га айлантирсак, иккала сўз бир-бирига тўла мос тушади. Бу хил шаклдошлик ҳам тажниси акс саналади.

Алишер Навоий қитъасидан олинган

Айни рифқ айла гумон фақрни, анинг бирдур
Ҳарф ҳам иккисига яхши гар этсанг таҳқиқ.
Жамъи ҳам бирдурур инак фуқарову руфақо,
Сийғаи муфради ҳам айни фақир ўлди рафиқ

мисраларида рифқ ва фақр, фуқаро ва руфақо, фақир ва рафиқ сўзларидан тажниси акс сифатида фойдаланилган. Уларнинг барчасида ҳам «р» ундошини сўз бошига ё охирига кўчириб, қисман тескари қилсак, ўзаро ҳамшакллик юзага келади.

Тажниси зойид «орттирилган тажнис» маъносини билдиради. Бу хил тажнисларда шаклан ўзаро яқин сўзларнинг бирида бир-икки ҳарф ортиқча бўлади, шу ҳарфлар тушириб қолдирилса, сўзнинг қолган қисми иккинчи сўзга ҳар жиҳатдан мос тушиб тажниси томм ҳосил қилиши мумкин. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Топиб ул нуктадин озор йиғлаб,
Ўзин туфроққа солди зор йиғлаб

байтидаги «озор» ва «зор» сўзлари тажниси зойидни юзага келтирган. «Озор» сўзи бошида «зор» сўзига нисбатан бир алиф («о» унлиси) ортиқчалиги кўриниб турибди, уни туширилса, ҳар икки сўз тўла шаклдошлик касб этади.

Тажниси зойидларда бир сўздаги ортиқча ҳарф ёки икки ҳарф сўз бошида, ўртасида ёхуд охирида келиши мумкин. Юқоридаги мисолда бир ортиқча ҳарф сўз бошида келган. Шу дostonдан олинган

Бу янглиғ тийра ҳар бирнинг саводи,
Саводи ичра ҳар ён тоғу водий.

...Ҳакимиким нигор айлаб тирозин,
Ёзиб кейнида махфий барча розин

байтларида «саводи» сўзида «водий» сўзига нисбатан «с» ундоши, «тирозин» сўзида «розин» сўзига нисбатан «т» ундоши ортиқча (қисқа «а» ва «и» унлилари араб ёзувида ёзилмайди). Шунга қарамай, булар иккала байтда ҳам тажниси зойид ҳосил қилган.

Тажниси зойид ташкил этган сўзлардан биридаги иккинчисига нисбатан ортиқча ҳарф ўртасида ҳам келиши мумкин. Бу ҳолда ҳам ўша ҳарф туширилса, иккинчи сўз билан тажниси томм ҳосил бўлади. Масалан, Муниснинг

Жилва қилур ҳар қачон ул қаду қомат манга,
Қўзғолур оҳим уни бирла қиёмат манга

байтидаги «қиёмат» сўзи ўртасида «қомат» сўзига нисбатан ортиқча, «й» (қисқа и ёзилмайди) ундоши келган, уни туширилса, икки сўз тўла шаклдош бўлиб қолади. «Фарҳод ва Ширин» достонидан олинган

Тилаб қилмоқ жаҳон онинг фидоси,
Жаҳонни қўйки, жон онинг фидоси,

шунингдек,

Ки чун шаҳзодаға жаври ҳаводис,
Мунунгдек қилди мушкил амре ҳодис

байтларида ҳам биринчи мисралардаги қофиядош «жаҳон» ва «ҳаводис» сўзлари ўртасида «жон» ва «ҳодис» сўзларига нисбатан ортиқча «ҳ» ва «в» ундошлари келган, улар туширилса, қофиядош сўзлар орасида тажниси томм ҳосил бўлур эди.

Тажниси зойидларда сўз боши, ўртаси ё охирида бир эмас, икки ҳарф ортиқча келиши ҳам мумкин. Чунончи, Навоийнинг

Қилғали юз тил киби кўнглумни чок ул қотилим,
Тийғи ишқи лаззатин айлар ҳикоят ҳар тилим

байтидаги «қотилим» сўз бошида «тилим» сўзга нисбатан икки ҳарф ортиқча келган. Бу ҳол ҳар икки сўз асосида тажниси зойид ҳосил қилишга тўсиқ бўлмайди. Навоийнинг

Хуршид тулуъ этса қуёшинг соғинурмен,
Кўргач янги ой милини қошинг соғинурмен

байтидаги қофиядошларнинг бирида – «қуёшинг» сўзида «қошинг» сўзига нисбатан «у» ва «й» ҳарфлари ортиқча келган. Бу икки ҳарфнинг ортиқчалиги тажниси зойидни вужудга келтирган.

Тажниси мужаннаҳ («Қанотли тажнис») бирон байт ёки мисранинг биринчи ва охириги рукнларида шаклдош, лекин маъноси турлича бўлган икки сўзни қўллаш санъати саналади. Жумладан, Бобур қаламига мансуб

Ўлтуруб эрди қўпуб кетмакка чун азм айлади,
Ёна тиргузди мени, алҳамдулиллоҳ, ўлтуруб

байтининг бошланиши ва охиридаги «ўлтуруб» сўзлари тажнисдир. Чунки уларнинг бири «ўлдириб», иккинчиси эса «ўлтириб» маъносини ифодалайди. Яъни байтдан «Севгим туриб кетишга ҳаракат қилиб, мени ўлдирган эди, алҳамдулиллоҳ, яна жойига ўтириб мени қайта тирилтирди» деган фикрни англаймиз. Бобурнинг

Ёз бўлдию бўлди яна жаннат киби ёзи,
Хуш ул кишиким, айш ила ўтгай қишу ёзи.

байтининг биринчи мисраси боши ва охирида шаклдош «ёз» ва «ёзи» сўзлари қўлланган бўлиб, биринчиси ёз фаслини, иккинчиси «дашт» маъносини билдиради.

Бу ўринда шоир тажниси зойид асосида тажниси мужаннаҳни ҳосил қилгани кўришиб турибди, чунки «ёзи» сўзида «ёз»га нисбатан бир ҳарф ортиқчадир.

Унинг

Хоҳ иста кўнгулни, хоҳ қовла,
Чун сенсен бу кўнгулга дилхоҳ

байтидаги «хоҳ» ва «дилхоҳ» сўзлари ҳам шу хил тажнисни вужудга келтиради. Бу мисраларда ҳам шоир тажнисни зойиддан фойдаланган («дилхоҳ» сўзида «хоҳ»га нисбатан икки ҳарф ортиқча, араб имлосида қисқа «и» унлиси ёзилмайди).

Баъзан тажниси мужаннаҳни ташкил этувчи шаклдош сўзлардан бири тушунчани, иккинчиси эса шу сўзнинг ёзувдаги шаклини ифодалайди. Чунончи, Навоий ғазалидаги

«Дудоғ» устида анингдекки кўрунгай нуқта,
Холи устида ҳамул навъ кўрунгуси дудоғи

байтидаги биринчи «дудоғ» сўзи шу сўзнинг ёзувдаги ифодасини, иккинчиси эса дудоғ – лаб тушунчасини англатади.

Навоийнинг

Лаъли жонбахшинг такаллум вақти бир-бир сочти дур,
Оллоҳ-оллоҳ, ким кўрубтур бўйла гавҳарбор лаъл.

байтида эса биринчи «лаъл» сўзи кўчма маънода – ёр лаби маъносида қўлланган. Бу икки шаклдош икки хил маънони англатгани туфайли тажниси мужаннаҳ санъатини рўёбга чиқарган. Навоийнинг

Хўб эди кўнглумни истар бўлса андин ўзга хўб,
Хўброқ будурки йўқ ул дилситондин хўброқ

байтида ҳам шу санъат ифодасини кўрамир.

Тажниси музорий. Тажниснинг бу тури қўлланганда шаклан яқин бўлган икки сўзнинг боши, ўртаси ёки охи-

ридаги бир, баъзан икки ҳарф бир-биридан фарқланиб,
қолган қисми мос бўлади. «Фарҳод ва Ширин» досто-
нидаги

Яна қирқ уй аро ажноси зебо,
Ҳар уйда қирқ тунг иксуну дебо

байтидаги қофиядош сўзларга диққат қилсак, уларнинг шак-
лан яқинлиги, фақат биринчи ҳарфлардагина фарқ қилиши-
ни кўрамиз. Шу дostonдаги

Шоҳ олинда ҳамиша ҳозир ўлсам,
Бу иш кайфиятидин нозир ўлсам.
...Бу ишдин мезбонға ажз ғолиб
Анинг кўнгли тилар ашға толиб.
...Бўлуб тасвирида юз чеҳра пайдо,
Ки ақли кулл бўлуб ҳусниға шайдо.
...Бўлур яшм юз минг булғажаб зарф,
Ки ҳар бирга хирожи мулк ўлуб сарф.

каби байтлардаги қофиядош сўзлар ҳам биринчи ҳарфнинг
ўзгачалиги билангина фарқланадилар. Бу хил сўзларни
қўллаш тажниси музориъ санъати саналади.

Тажниси музориъ санъати сўзлардаги бир ҳарфнинг сўз
ўртасида фарқланишини ҳам назарда тутати.

Масалан, шу дostonдаги:

Бўлуб юз ранг ипак бирла мусаввар,
Биридек кўрмайин чархи мудаввар.
...Бу меҳнат шарҳин улким қилди таҳрир,
Бу янглиғ айлади афсона тақрир.
...Ҳисори марказида бир иморат
Ки ожиз васфидин юз минг иборат.

каби байтлардаги қофиядош сўзлар ўртасидаги бир ҳар-
фнинг бошқачалиги билангина фарқланади. Шаклан яқин
бўлган бу сўзларнинг байтларда қўлланиши ҳам тажниси
музориъни ташкил қилади.

Баъзан сўзлар боши ёки ўртасидаги **иккита** ҳарф биридан фарқланганда ҳам тажниси музориъ юзага келади. Масалан, Атойининг

Эй ой, юзунг бандалари бахту саодат,
Ҳуснинг киби меҳрим сенга ҳар лаҳза зиёдат

байтидаги қофиядош «саодат» ва «зиёдат» сўзлари аввалги икки ҳарфнинг ўзгачалиги билан фарқланади. Шунга қарамай улар ўзаро яқин бўлганлари туфайли ташбиҳи музориъ ҳосил қиладилар.

Навоий қаламига мансуб

Нуқтаи холингки кўздин доимо маъдум эрур,
Нуқтаи хол эрмас улким, нуқтаи мавҳум эрур

байтидаги қофиядош «маъдум» ва «мавҳум» сўзлари ўртасидаги икки ҳарфнинг ўзгачалиги билан фарқланишига қарамай, тажниси музориъни вужудга келтирган. Икки ҳарф ўзгача бўлган сўзлардан ташкил топган шаклдошликни тажниси мутаррад деб ҳам атайдилар.

Тажниси мукаррар. «Такрорланувчи тажнис» маъносини билдирувчи бу хил санъат бир хил шаклга эга бўлган, лекин турли маъноларни ифодаловчи икки сўзнинг мисра охирида ёнма-ён келишини назарда тутди. Бу хил икки сўз ўзаро тўла мос бўлмай, биридан иккинчиси бир ёки бир неча ҳарф ортиқ бўлиши ҳам мумкин. Алишер Навоийнинг

Ҳалқа-ҳалқа бўйнума солмиш таноби зулфини,
Журми ишқимға магар ҳукм айлади дилдор дор

байтидаги «дилдор» ва «дор» сўзлари ёнма-ён келиб, ҳар иккиси икки хил маънони ифодалайди. «Дилдор» сўзи таркибидаги «дор» бўғини билан кейинги «дор» сўзи тажнис ҳосил қилиб, бу сўзлар такрорланаётгани учун мукаррар тажнис деб аталади.

Огаҳий қаламига мансуб

Дайр аро то тутти соқий фараҳ фаржом жом,
Бўлди бетоқат кўнгулга беҳжату ором ром.
Юз карамдиндур ишорат ёрнинг ҳар сўкмаки,
Ғафлат аҳли билмайин қўймиш анга дашном ном.

Жон қушиға йўқтурур бўлмоқ халос имкониким,
Зулфидин мундоқки қурмиш ул кўзи бодом дом

каби байтлардан ташкил топган машҳур ғазалидаги барча қофиядош мисралар муқаррар тажнис ҳосил қилувчи сўзлар билан тугалланади.

Тажниси мураккаб. Томм (тўлиқ) тажнисларнинг бир тури мураккаб (таркибли) тажнис деб аталади. Бу хил тажнисларда шаклдош сўзларнинг бири бир сўздан, бошқаси икки сўздан иборат бўлиши мумкин. Масалан, Хўжандий «Латофатнома»сидаги

Юзунгни Ҳақ жаҳон гулзори қилди,
Юзунгни кўрдиу гул зори қилди

байтидаги «гулзори» ва «гул зори» сўзлари ўз таркибига кўра мураккаб тажниси томмни юзага келтирган. Шу дostonдаги

Лабинг лаъли Бадахшон, тишларинг – дур,
Садаф оғзин қурутғон тишларингдур.

...Жамолингни кўруб гул ғунча бўлғай,
Тор оғзингдек магар гулғунча бўлғай?

...Қошинг нуну, кўзинг айни балодур,
Уған қилсун жамолингдин бало дур

каби байтларда ҳам шу хил тажнисларга дуч келамиз.

Бу хил тажнислардан айниқса тажнисли туюқлар яратишда кенг фойдаланилган. Масалан, Бобур қаламига мансуб

Қаддимни фироқ меҳнати ё қилди,
Кўнглум ғаму андуҳ ўтига ё қилди.
Ҳолимни сабоға айтиб эрдим, эй гул,
Билмон санга шарҳ қилмади ё қилди.

туюғида шу хил тажнисга мурожаат қилинганди.

Тажнисли мураккабнинг яна бир тури борки, уни қўшалоқ тажнис деб ҳам атаса бўлади. Бу хил тажнисларда иккитадан сўз шаклдош бўлиб келиб, иккитадан маънони ифодалайди. Масалан, Атойи қаламига мансуб:

Боқар оҳулайин ҳар ён ўшал икки қаро кўзлар,
Хаданги ғамзасин отмоғ учун гўё қаро кўзлар

байтида мисралар охиридаги «қаро кўзлар» сўзлари тажнис бўлиб, биринчи мисрадаги «қаро» сўзи кўзларнинг сифатини билдирса, иккинчи мисрада «нишон» маъносини, «кўзлар» сўзи эса биринчи мисрада маҳбуба кўзларини, иккинчи мисрада эса «кўзламоқ», «қидирмоқ» маъносини англатади.

Хўжандий «Латофатнома»сидаги

Китобат қилмадим беҳуда сўзлар,
Сўзумни билмаган беҳуда сўзлар.

Сайид Аҳмаднинг «Таашшуқнома» асаридаги

Карашма қилмоқ ичра қил ёрорсен,
Неким жонимға қилсанг қил, ёрорсен.

каби тажнислар ҳам шу жиҳатдан аҳамиятлидир.

Тажниси мутарраф (бир томонлама тажнис). Икки сўзнинг бир қисми тажнис ҳосил қилиб, иккинчи қисми фарқланса, бу хил ўхшашлик тажниси мутарраф саналади. Бундай сўзларнинг бир томони тажнис ҳосил қилгани учун ҳам ана шу атама билан номланади. Жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур қаламига мансуб

Чангда ҳар кун кўк **чолур** ёринг чу йўқтур, Бобуро,
Ерга бош **чолмоқ** била ўзунгни муътод айлагил

байтидаги «чолур» ва «чолмоқ» сўзларининг «чол» қисми
соз чолмоқ ва қўймоқ маъноларини ифодаловчи тажнис ҳосил
қилиб, иккинчи қисми фарқланади. Унинг

Не толеъдур мангаким, **ахтари** бахтим топилмайдур.
Фалак авроқини ҳар нечаким дафтардин **ахтардим**

байтидаги «ахтари» ва «ахтардим» сўзларининг «ахтар»
қисми юлдуз ва қидир, изла маъноларини англатувчи таж-
ниси томм ҳосил қилиб, охирги қисми фарқлидир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг

Ярар бу хаста кўнгул дардиға ўқин **яраси**,
Магарки ҳар **яраси** ёрнинг давойидур

байтидаги «ярар» ва «яраси» сўзларининг «яра» қисми «яра-
гин» ва «яра» (жароҳат) маъноларини ифодалайди, бу
сўзларнинг охири эса ўзгачадир.

Тажниси мушавваш («тарқоқ тажнис» маъносида). Ўлчов
жиҳатдан тенг, оҳангдош ва ўзаро қофиядош бўлиб, олдинги
уч ундоши турлича бўлган сўзлар шу хил тажнисни ташкил
қилади. Масалан, Навоий қаламига мансуб бир ғазалдаги:

Ёр келса, дўстлар, оҳанги **рафтор** айламанг,
Инфиолимдин нафас урмоқни **душвор** айламанг.
Ёлғиз уйда қайда ёро боқмагим рухсориға,
Ҳолатим тағйиридин сирримни **изҳор** айламанг.
Соате чунким ўтуб бу навъ келсам ҳолима,
Сўз аро ошиқлик алфозини **такрор** айламанг

байтлари қофияси бўлиб келган **рафтор**, **душвор**, **изҳор**,
такрор сўзлари ўзаро тенг ва қофиядош, лекин уларнинг
олдинги учтадан ундош ўзгача. Шу туфайли улар тажниси
мушаввашни юзага келтирган. Огаҳий битган ғазалдаги ушбу
байтларда ҳам шу хил сўзлар мазкур тажнисга асос бўлган:

Кўйидин ойру манга йўқ равзаи ризвон писанд,
Лаъли ҳижронида ҳам эрмас гули хандон писанд.
Етмас эрса хаста жонимға лабининг шарбати,
Йўқ анго бўлмоқ зулоли чашмаи ҳайвон писанд.

Тажниси томм. Тажнислар сўзларнинг шаклан бир хиллиги ёхуд яқинлигига кўра икки турлидир. Икки сўз ҳам унли, ҳам ундошлари жиҳатидан (араб ёзувида эса нуқталари ва ҳаракатлари жиҳатидан ҳам) бир-бирига тўла мос бўлиб тушса, бу хил тажнисларни **тажниси томм**, яъни тўлиқ тажнис деб юритилади.

Мисоллар:

Сўзум бикрини кўргуз шаҳга ширин,
Шаҳиким қилди Хисравларни Ширин.
(*Хоразмий*)

Манга сенсиз, бегим, кундўз кечадур,
Дареғо, сенсизин умрум кечадур.
(*Хўжандий*)

Тажниси фил ишора (ишорали тажнис) байтда шаклдош икки сўзнинг бирини келтириб, иккинчисига ишора қилишни назарда тутди. Масалан:

Айдим: «Нигор, нетарсан ошиқларингни қонин?»
Айди кулиб: «Дединг-ку ҳозир ўзинг жавобин?»

байтида маҳбубани назарда тутувчи «нигор» сўзи келтирилган. Иккинчи мисрадаги маҳбуба жавобида қўлдаги нақш маъносини билдирувчи нигор сўзига ишора қилинган. Яъни лирик қаҳрамоннинг: «Эй нигор (гўзал), ошиқларинг қонини нима қиласан?» деган саволига маъшуқа «жавобини ҳозир ўзинг айтдинг-ку!» деб жавоб берар экан, аёллар қўлига солинадиган нигор (нақш)га ишора қилиб «Уларнинг қонидан қўлимга нигор (нақш) солдираман», деган мазмунни ифодалаяпти. Бинобарин, иккала «нигор»

сўзи икки маънони ифодалаётгани учун тажнис санъати-ни рўёбга чиқарган.

Тажниси хат ёки хат тажнис. «Ёзув тажниси» маъно-сини ифодаловчи бу санъат араб ёзувидаги сўзларнинг нуқталардан ташқари тўла мослигига асосланади, яъни икки сўз араб ёзувида ёзилганида, нуқталари жиҳатдангина фарқланади. Масалан, Алишер Навоийнинг

Барча хўбларнинг қаду рухсору хатту холи бор,
Лек улким бизни беҳол айлар ўзга ҳоли бор

байтидаги қофиядош «холи» ва «ҳоли» сўзлари бирида нуқтанинг борлиги, бирида йўқлиги билангина фарқ қилади. Ана шундай сўзларни байтда келтириш санъати хат тажнис деб аталади.

Лутфийнинг

Жон мамлакатин ёқти ёнар ўтқа **фироқинг**
Жон танда қачон қўйди худ ул жоду **қароқинг**

байтидаги қофиядош «фироқинг» ва «қароқинг» сўзлари бир-биридан биринчи ҳарфлар устидаги нуқталар сони жиҳатидангина фарқланади. «Фарҳод ва Ширин» досто-нидаги

Икки-уч ёшдин ўн бир, ўн ики ёш
Ўқумоқ фикрига солди қуйи бош

байтидаги «бош» ва «ёш» сўзлари араб ёзувида биринчи ҳарфлар остидаги нуқталар сонига кўра бир-биридан ажра-либ туради, халос.

Тажнисли қофия. Қофиялар ўрнида тажнис қўллаб, сўзлар шаклдошлигидан фойдаланиш санъати шундай аталади. Таж-нисли қофия барча жанрдаги шеъринг асарларда кенг қўлла-ниб келинган.

Шеърятимизда тажнисли қофия қўллашнинг эътибор-ли усули шаклдош сўзларни матлада келтириш ҳисоблан-ган. Бу хилдаги тажнисли қофиялар шеър латофатини оши-риб, мусиқийлигини кучайтирган. Бинобарин, шоирнинг

юксак санъаткорлигини намойиш қилган. Тажнисли қофиялар ғазалиётда, лирик ва лиро-эпик дostonларда кенг қўлланиб келган. Хусусан, ғазал матласида тажнисли қофияга муурожаат қилишнинг кўплаб нодир намуналарини кузатишимиз мумкин.

Ҳофиз Хоразмийнинг

То кўнгулни гул юзи боғ айлади,
Жон қушиға зулфини боғ айлади.

Атойининг

Аё сиймин баданлик, ол менгизлар,
Агар жоним керак, олинг, менгизлар.

Алишер Навоийнинг

Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакда жоно, жон эрур,
Бу жиҳатдин бир-бириси бирла жоножон эрур.

каби кўплаб байтлари фикримизнинг далилидир.

Матлаъ бошидаги сўзга тажнисдош қофиянинг иккинчи байтда келтирилиши ҳам кўп учрайдиган ҳолатки, Навоийнинг

Етқач ул қотил, эрур бўғзимда икки бормоғим,
Тиғи ўрнин кўргузиб, сургил дебон ёлбормоғим.
Васл жомининг агар муфрит эмас кайфияти,
Сен қачон келгач, менинг недур ўзумдин бормоғим.

Ҳалқаи зулфунг кўнгул чекмасми эрди, эй пари,
Ким гажакдин сончтинг қуллоблар ҳам бир сари.
Тобу печ эрмас гажакдаким, ажаб йўқ печу тоб,
Ким, юзининг ўтиға тушмиш парининг бир пари.

каби қатор байтлар шундан далолат беради.

Қофиянинг тажнис сифатида такрорланиши исталган байтда юз бериши ҳам анъанавий ҳолатлардан ҳисобланади.

Масалан, Огаҳийнинг

Чу ўн саккизга етти ёшинг, ол бурқаъ жамолингдин,
Ки, ўн саккиз минг олам ўн саккиз ёшингдин айлансун.
Ул ой кўнглига қилди, Огаҳий, оҳу ёшинг таъсир,
Бори жону жаҳоним оҳу ила ёшингдин айлансун.

ёки

Дилдори бирла соқийи гулчеҳра илгидин
Ичса тараб шаробини ишрат аёғида.
Бехудлиг ичра кўргузубон бу ниёзу ажз,
Қўйса бошини йиғлабон онинг аёғида

каби кўплаб байтлари шулар жумласидандир.

Юқоридаги мисолларда тажниси томминг такрорлангани кўзга ташланиб турибди. Шуни ҳам унутмаслик керакки, шеърятимизда тажниснинг бошқа барча турлари ҳам қофия ўрнида такрорланиб келаверади. Жумладан, Навоийнинг

Баданга келмади то азми кўюнг айлади руҳ,
Ки, руҳ шахсини ул гамза айлади мажруҳ.

байтидаги қофиялар такрори тажниси зойидни,

Улки юз меҳнатқа жоним ишқидин поол эрур,
Анга раҳму манга тоқат йўқ, ажойиб ҳол эрур.
Зеб эрур ҳусн аҳлига аҳли назар наззораси,
Кўзки, булбул тикти гул рухсори узра хол эрур.

байтларидаги такрор эса тажниси хат санъатини,

Бода хуштур гар ҳарифим бўлса бир ёри зариф,
Май ҳарифи гар зариф эрмас, анга эрмас ҳариф.

байтида қофия такрори тажниси музориъ санъатини рўёбга чиқарган, Огаҳийнинг:

Тонг эмас сар-басар шиканж ўлса,
Ким, белинг қучқали камар муҳтож.
...Барча лутфингдин ўлди комраво,
Мен қолибман бўлуб магар муҳтож.

байтларидаги қофия такрори эса тажниси акс санъатини ҳосил қилган.

Тажнисли қофиялар лирик дostonларда, хусусан, нома жанридаги асарлар: Хоразмий «Муҳаббатнома»си, Хўжандий «Латофатнома»си, Юсуф Амирий «Даҳнома»си, Сайид Аҳмад «Таашшуқнома»си ва бошқаларда кўплаб қўлланган. Хоразмий «Муҳаббатнома»сида:

Бу кун йўқтур сен ойдек кўкда асра,
Қулунг бечора Хоразмийни асра.

Ошар елдин сенинг елганда отинг,
Қуёш янглиғ жаҳонни тутти отинг.

Агар десам сени Рустам ёрарсен,
Қиличинг бирла сафларни ёрарсен.

каби тажниси томм санъатига хос тажнисли қофиялар билан бир қаторда ушбу санъатнинг бошқа турлари иштирокида қўлланган қофияларни кўплаб учратамиз. Бу анъана кейинчалик нома жанрида қалам тебратган бошқа шоирларнинг асарларида давом эттирилиб, бетакрор байтларда ўз аксини топди. Жумладан, Сайид Аҳмад яратган «Таашшуқнома» лирик дostonидаги «Иккинчи нома» бобидан ўрин олган 19 байт шеърнинг барчаси тажниси томм ва тажниси мураккаб санъатлари асосида қофияланган эди.

Лиро-эпик дostonларда тажнисли қофия қўллаш усулини дастлаб Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида учратамиз. Кейинчалик барча шу хил дostonларда тажнисли қофиялардан кенг фойдаланиб келинди. Масалан, Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» дostonида:

Ханжарининг барқидин ўт чақилиб,
Рахшидағи тезлик ўтча қилиб.

Зулм ўзунга фисқдур, эй ҳушёр,
Гум қил ани бўлса санга ҳуш ёр.

Дард юкидин бўлубон ҳам қади,
«Дард»даги «дол» анинг ҳамқади.

каби бир-биридан нафис тажнисли қофияларни кўплаб уч-
ратамиз.

Тажоҳули орифона. «Билиб туриб билмасликка олиш» маъносини ифодаловчи ушбу шеърий санъат шоирнинг байтда акс эттирилаётган бирон образли иборани аниқ айтмасдан, ўзини билиб билмасликка олгандек кўрсатишини назарда тутлади. Тажоҳули орифона қўлланган байтларда кўпинча маҳбуба тимсоли қиёсий ҳолда тасвирланади, бир ёки бир неча нарсага ўхшатилади, лекин узил-кесил фикр билдирилмайди. Шоирнинг ўзини билиб билмасликка солиши шартли бўлиб, асл мақсад таъриф ёки тавсифдан, ёр қиёфасини муболағали тарзда гавдалантиришдан иборат бўлади. Масалан, Лутфийнинг:

Малак ё ҳур, билмон ё парисан?
Бу рафтор ила ё кабки дарисан?

байтида шоир маъшуқани малак, ҳур, пари, кабки дариларга ўхшатади-ю, аниқ қайси бири эканини таъкидламай, ўзини билмасликка солади. Аслида эса у маҳбубани шуларнинг барчасига қиёслаб, унинг бениҳоя гўзаллигига диққатимизни қаратяпти. Атойининг

Менгларинг мушки Хўтан ё нуқтаи жондур, бегим?
Энгларинг варди Эрам ё боғи ризвондур, бегим?

байтида маҳбуба менглари мушки Хўтанга, жон нуқтасига, энглари эса Эрам атиргули, жаннат боғига қиёс қилинади-ю, лекин қайси бирига ўхшаши аниқ айтилмайди. Чунки

мақсад ҳар иккисига ташбиҳ қилишдир. Шоир маҳбуба мен-
гларининг қоралиқ, хушбўйлиқда Хўтан мушкига, гўзалликда
жон нуқтасига, энгларининг эса ҳам Эрам атиргули, ҳам
жаннат боғига ўхшашини таъкидлаяпти, халос.

Тажрид араб тилида «ажратиш», «яккалаш» маънолари-
ни ифодалаб, адабиётшуносликда шоирнинг ўзига бошқа бир
шахс каби мурожаат этиш усулини билдиради. Масалан,

Эй Атоий, гар кўзунг Яъқуб янглиф кўрмаса,
Ёнма ул Юсуф йўлиндин, десалар минг «чоҳ-чоҳ».

...Ул кўзи жаллодни севдунг ҳадингни билмайин,
Эй Гадо, валлаҳким, ўз бўйунгдадур қонинг сенинг.
...Кўп қилма анинг жавридин, эй Лутфи, шикоят,
Ким ҳусн элининг шеваси пайваста жафодур

каби мақтаъ байтларда шоирлар ўзларига бошқа бировга
мурожаат этаётган каби хитоб қиладилар. Шунингдек, Али-
шер Навоийнинг

Эй кўнгул, масте чиқиб шаҳр ичра солмиш рустахез,
Ваҳ, хабар тутким, бизинг бебоки нодон бўлмасун;

Бобурнинг

Эй кўнгул, юз пора қилса ёр тиғи, ғам ема,
Лутф этиб гар боғлар ўлса ёғлиғини ёр анга

каби байтларида ҳам шоирлар ўз-ўзларига «кўнгул» сўзи
билан хитоб қиладилар. Бу хил мурожаатлар «тажриди хи-
тоби» деб аталади.

Кўпинча шоир асар мақтаъсида ўзига бошқа шахсдек
муносабатда бўлади-ю, лекин хитоб қилмайди. Масалан:

Чун Навоий назмининг ҳар ҳарфидир шарҳи ғаминг,
Деса бўлурким, эрур ҳар байти бир байт ул-ҳазан;

ёки

Бобур сени чун ёр деди, ёрлиғ этгил,
Оламда кишига йўқ эса ёр топилмас

каби байтларда Навоий ва Бобур исмлари келтирилади, лекин уларга хитоб қилинмайди. Бу хил усул «тажриди ғайри хитоби» саналади.

Тазкира. Араб тилида «зикр» сўзи «тилга олмоқ», «хотирламоқ» маъноларини ифодалайди. **Тазкира** дейилганда эса асосан муайян замон ва маконда яшаб ижод этган шоирлар ва адиблар ҳақидаги маълумотлардан ташкил топган тўпلام назарда тутилади. Бу хил асарлар ижодкор ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги ҳикоялар ёки мухтасар маълумотлар, ижодидан танланган шеърлар ёхуд бирон шеърдан олинган ёрқин парчалардан ташкил топади. Тазкиралар уларда тилга олинган ижодкорлар яшаган жойи, асарларининг етакчи ғоявий-бадий хусусиятлари тўғрисида ихчам тасаввур беради.

Тазкиралар ижодкорлар ҳақидаги маълумотлар ва уларнинг асарларидан намуналар ҳажми жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқланади. Масалан, Алишер Навоий томонидан тузилган «Мажолис ун-нафоис» тазкираси XIV - XV асрларда яшаб ижод этган, шоир замондошлари бўлган 459 шоир ҳақида жуда ихчам маълумотлардан иборат. Асардаги Ҳусайн Бойқаро ижодига бағишланган қисмгина анча катта. Жумладан, тазкирада Атойи ҳақида қуйидагича маълумот берилади:

«Мавлоно Атойи – Балхда бўлур эди. Исмоил ота фарзандларидиндур. Дарвешваш ва хушхулқ, мунбасит киши эрди. Туркигўй эрди. Ўз замонида шеъри атрок орасида кўп шуҳрат тутти. Бу матлаъ анингдурким:

Ул санамким, сув қироғинда паридек ўлтурур,
Ғояти нозуклугидин сув била ютса бўлур.

Қофиясида айбғинаси бор. Аммо Мавлоно кўп туркона айтур эрди. Қофия эҳтиётига муқайяд эмас эрди».

XIX аср ўрталарида Қўқон хонлигида шоир Фазлий бошчилигида тузилган «Мажмуъаи шоирон» тазкирасида амир

Умархон саройида фаолият кўрсатган 60 дан ортиқ шоир ҳақида ихчам маълумотлар берилиб, уларнинг ҳукмдор ғазалларига битган татаббуъ – назира асарлари келтирилади. XX аср бошида Хива хонлигида Табибий томонидан тартиб берилган «Мажмуат уш-шуаро»тазкирасида Муҳаммад Раҳимхон – Феруз асарларига битилган 3000 дан ортиқ назира – пайров ғазаллари келтирилган. Табибий тузган ва «Муҳаммасоти мажмуат уш-шуарои Ферузшоҳий» деб номланган иккинчи тазкира Хива хони саройида ижод этган шоирларнинг мухаммас ва мусаддасларидан намуналарни ўз ичига олади.

Тазкираларнинг илмий-маърифий қиммати улардан ўрин олган маълумотлар ҳаққонийлигига, тузувчининг шоир ва адиблар ижодини баҳолаш тамойилларига боғлиқдир. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида ўзи зикр этган ҳар қайси соҳиби калом ижодига талабчанлик билан ёндошган ҳолда одилона баҳо беради. Шу туфайли асар XV аср адабий ҳаётининг энг муҳим жиҳатларини ҳаққоний акс эттирувчи ноёб илмий ҳужжат сифатида юксак баҳоланади.

Тазкиралар ўзбек адабиёти тарихини, унинг вакиллари ижодини, адабий тараққиёт қонуниятлари, бадий услублар ривожини хусусиятларини, адабий танқидчилик тамойилларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Тазмин («бир нарсани иккинчи бир нарса орасига қўймоқ») – шеърга ўзга бир шоир асаридан бирон мисра, бир ёки бир неча байт киритиш санъатидир. Шоирлар баъзан бошқа асарлардан танланган байт ёки мисраларни турли мақсад билан ўз шеърларида келтирганлар. Жумладан, Машраб ўзининг

Сенсан севарим, хоҳ инон, хиҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хиҳ инонма.
Ғам шоми фироқингда кабоб этти фалакни,
Оҳи саҳарим, хоҳ инон, хоҳ инонма

тарзида бошланувчи ғазалида Лутфийнинг машҳур

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма

байтини айнан келтиради.

Тазмини муздаваж. Таркиби оҳангдош ва ўзаро қофия-дош бўлган бир хил сўзларни ёнма-ён қўллаш санъатини Аталлоҳ Хусайний «тазмини муздаваж» деб атайди.

Бу санъат шеър мисраларида унли ёки ундош товушларни ёнма-ён ёки ўзаро яқин тарзда келтириш билан байт та-лаффузини кучайтириш, муסיқийликни оширишни назарда тутати. Нодиранинг машҳур ғазалидаги

Қилмағил зинҳор изҳор эҳтиёж,
Ким азиз элни қилур хор эҳтиёж

байтида **зинҳор** ва **изҳор** сўзлари таркибидаги о унлиси, з, ҳ ва р ундошларининг ёнма-ён келиши мисра оҳангдорлигини кучайтирган. Фурқатнинг

Айламай найлай хаёли кипригинг охир асо,
Ким мени ёдида доим нотавон айлар кўзунг

байтидаги «айламай» ва «найлай» сўзлари таркибидаги «а» унлиси, «й» ва «л» ундошларининг ҳамоҳанглиги мисрага алоҳида майинлик, мусиқийлик, жозиба бағишлаганини кўриш қийин эмас.

Ушбу санъатнинг моҳияти Бобурнинг

Кўюнг ичра гар сақар бўлса мақар жаннатча бор,
Жаннат ўлса гар макон сенсиз не имкон бўлғамен.
...Жафоу жавр тавридин эрусен асру кўп воқиф.
Вафоу меҳр расмидин бўлурсен асру кўп ғофил.

...Энги менги ою доғи, юзи, сўзи гулу мул,
Қади равону тану жону эрни маржондур

каби байтларда шоирнинг ушбу санъатдан моҳирона фойдаланиш салоҳияти кўзга ташланиб туради.

Тазод сўзи «зид қўйиш», «қаршилантириш» маъноларини ифодалайди. Шу сўз билан аталувчи шеърини санъат эса байтда маъно жиҳатидан ўзаро зид, қарама-қарши бўлган сўзларни қўллаб, таъсирчан бадиий тимсоллар, лавҳалар яратишни назарда тутди. Масалан, Лутфийнинг

Раҳм қилғил бандаға, эй шоҳ, ул тенгри учун
Ким этар бизни гадо, ул сизни султон айлаган

байтини кўздан кечирсак, ундаги банда – шоҳ, гадо – султон сўзлари ўзаро зид маъноларни ифодалашни, шоир уларни қўллаш билан маҳбуба ва ошиқ муносабатларини ёрқин акс эттирганини кўрамиз. Огаҳийнинг

Заҳри ҳажрини берур ҳар дам мангау, васлининг
Нўшини инъом этар бисёр мандин ўзгага

байтида келтирилган зид маъноли заҳр – нўш, васл – ҳажр, манга – ўзгага сўзлари ҳам маҳбуба бевафолигини таъсирчан ифодалашга имкон берган.

Тазод санъатидан мумтоз шеърятимизда жуда кенг фойдаланилган.

Такрир «такрорлаш» маъносини ифодаловчи лафзий санъат бўлиб, шеърда у ёки бу сўзни такрор қўллашни назарда тутди. Такрорлаш воситасида сўз маъносини, унинг моҳиятини таъкидлаб кўрсатиш ушбу санъатнинг асосий хусусияти саналади. Чунончи, Алишер Навоий ғазалидаги

Дема, ишқим найладиким, рўзгорингдур қаро,
Ўртади, эй қотили номехрибоним, ўртади

байтининг иккинчи мисраси бошидаги «ўртади» сўзини байт охирида яна бир такрорлар экан, шоир шу сўз англатаётган маънони таъкидлаш мақсадини кўзлагани кўриниб турибди. Огаҳий қаламига мансуб ғазалдаги

Жоним олур, эй пари, ҳолимға боқ,
Иштиёқу иштиёқу иштиёқ.

То мани фурқатда қўйдинг, нолишим
Ал фироқу ал фироқу ал фироқ.
Айламишсан қатлима ағёр ила
Иттифоқу иттифоқу иттифоқ.
Бовар этмассен десам юз ёлбориб,
Кўнглум оқу кўнглум оқу кўнглум оқ

каби байтларнинг иккинчи мисраларидаги такрорлар ҳам ушбу сўзларда ифодаланаётган маъноларни, фикрларни таъкидлашга хизмат қилади, уларни кучайтиради, кечинмалар, туйғулар мавжини, эҳтирослар оламининг бениҳоялигини акс эттиради, бинобарин, асар қаҳрамони бўлган ошиқ қиёфасини ёрқинроқ гавдалантириш, унинг дил дардларини таъсирчанроқ мужассамлантириш вазифасини бажаради.

Талмеҳ («назар солмоқ») шеър ёки насрда машхур тарихий воқеалар, афсоналар қаҳрамонлари, халқ мақоллари ва ибораларига ишора қилмоқ санъатидир.

Шоирлар муҳаббат мавзусидаги асарларда кўпинча Шарқда кенг тарқалган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Вомиқ ва Узро», «Тоҳир ва Зуҳро» каби қиссалар, дostonларнинг қаҳрамонлари номларига ишора қиладилар. Ўқувчи у ёки бу номга ишорани кўрар экан, унинг кўз олдида ўша қисса, дoston, афсона мазмуни, унинг қаҳрамонлари ҳаёти, севгиси, кураши, фожиали тақдири жонланиб, шоир демоқчи бўлган гоёни, фикрни, туйғуни ёрқинроқ тасаввур қилади, чуқурроқ англаб етади. Зеро, бу жараёнда ўқувчи ўзи мутолаа қилаётган асар қаҳрамони ҳаёти, туйғулари, маънавий қиёфасини ўша машхур қисса, афсона қаҳрамони билан қиёслайди. Масалан, Лутфийнинг

Ҳусни наслидин сенингдек ой пайдо бўлмади,
Моҳи Канъоний дағи ҳам мунча зебо бўлмади

байтидаги «Моҳи Канъоний»га ишорани кўрар экан, дарҳол кўз олдида машхур «Юсуф ва Зулайхо» дostonи, ундаги Юсуф қиёфасини келтиради. Маълумки, Юсуф – жаҳондаги бор гўзалликнинг ўндан тўққизини ўзида мужассамлаштирган инсон. Ўқувчи энди Лутфий тасвирлаган маҳбубани

Юсуф билан қиёслаб, унинг Юсуфдан ҳам гўзаллиги ҳақида тасаввурга эга бўлади.

Шеърятимизда Шарқда кенг машҳур бўлган муҳаббат қиссалари, уларнинг қаҳрамонлари номларига ишора қилиш ҳам жуда кўп учрайди. Алишер Навоийнинг

Сендин ўрганган киби Лайлоу Ширин зулму кин,
Мендин ўрганмак керак Мажнун била Фарҳод ишқ,

Увайсийнинг

Жафо тегди бошимга Лайлию, Ширину Узродин,
Букун Вомиқ ила Мажнуну Фарҳодимни соғиндим

каби байтларидаги талмеҳлар шу хил ишоралардир.

Талмиъ. «Ранг-баранг қилмоқ» маъносини ифодаловчи бу сўз шеър мисраларини турли тилларда битишни назарда тутувчи санъат номини билдиради. Адабиётимиз саҳифаларини кўздан кечирсак, ижодкорларимиз араб ва ўзбек, форс-тожик ва ўзбек, рус ва ўзбек тилларида шундай асарлар яратганларининг гувоҳи бўламиз. Бу хил шеърлар муламмаъ деб аталган. Баъзан ушбу усулни «ширу шакар» усули деб ҳам ҳисоблаганлар. Жумладан, Бобораҳим Машрабнинг

Дилбари хуш адои ман, мунча сучук бўлурмусан?
Омади дар канори ман бир даме ўлтурурмусан?
Пеши камон обрўят хаста кўнгул нишонадур,
Сийнаи худ кушодаам ғамза ўқин отурмусан?

байти билан бошланувчи муламмаси мисраларининг биринчи қисми форс-тожик тилида бўлса, иккинчи қисми ўзбек тилидадир.

Тамсил «мисол келтириш» маъносини билдириб, шеър байтининг биринчи мисрасида ифодаланган фикрга далил сифатида иккинчи мисрада ҳаётий бир ҳодисани мисол қилиб келтиришга асосланган санъатдир. Биринчи мисрадаги фикр билан келтирилган мисол ўртасидаги муносабат – мантиқий алоқа кўпинча қиёсий йўналишда бўлиб, ижодкор диқ-

қати ҳам бадий тафаккур билан ҳаётий воқелик орасидаги ўхшашликка қаратилган бўлади. Бошқача қилиб айтганда, биринчи мисрада баён қилинган фикр ҳаётий ҳодисага ўхшатилади, шоир ифодалаётган тимсоллар ҳаётий мисолдаги нарса ёки тушунчаларга ғоятда мос бўлиб тушади.

Лутфийнинг

Эй кўнгул, жонни хаёли олида қил пешкаш,
Ҳар нима бўлса азиз, элтур киши меҳмон сори

байтида иккинчи мисрада келтирилган ҳаётий ҳодиса – мезбоннинг ўзи учун энг азиз бўлган нарсани меҳмон олдига қўйиши биринчи мисрадаги фикр қиёси эмас, балки далили, тасдиқига хизмат қилади. Байтдаги «Ҳар нима азиз бўлса, киши меҳмонига тутади, шунинг учун, эй кўнгул, сен ҳам жонингни, яъни энг азиз нарсангни ёр хаёлига пешкаш қил», - деган мазмун ҳам тамсил моҳиятини кўрсатиб турибди.

Алишер Навоийнинг

Сен жафо қилғач, кўнгул жон бирла тарким туттилар,
Бўлса шоҳ золим, эл ичра зулмға эрмиш ривож

байтида маҳбуба жафокорлиги ҳаётий ҳақиқат, яъни шоҳ золим бўлса, юртда зулм авжига чиқиши билан қиёсланади.

Таносуб. Шеър байтларида маъно жиҳатидан бир-бирига яқин тушунчаларни англатувчи сўзларни қўллаб, улар воситасида образли ифодалар, лавҳалар яратиш санъати таносуб деб аталади. Масалан, Лутфий қаламига мансуб

Сен ҳусн ила бойсан, сенга чун фарз дурур ҳаж,
Қил Тенгри учун Каъбаи кўнглумни зиёрат

байтида ҳаж воқеаси билан алоқадор тушунчаларни билдирувчи **ҳаж, фарз, Тенгри, Каъба, зиёрат** сўзларининг бир ўринда келтирилиши шоирга ошиқ ва маҳбуба муносабатларини таъсирчан ифодалашга ёрдам берган. Огаҳийнинг

**Соз базмидин наво ушшоқға махсус ўлуб,
Чангдек фарёдлар маҳзун дилизоримга хос**

байтида эса мусиқа санъатига оид **соз, наво, ушшоқ, чанг, базм** сўзлари жамланган. Улар воситасида шоир ошиқ ички кечинмаларини жозибали бир тарзда акс эттиришга эришган. Мазкур ижодкор томонидан битилган

**Қўйғил пиёда рух раҳи хизматға, эй кўнгул,
Гар шоҳдин йироқ тушубон бўлсанг отсиз.**

**Фарзин мисол юрма вале ҳар тарафга каж,
То фил сургасен бу бисот ичра мотсиз.**

байтларида шахмат ўйинига хос: **пиёда, рух, шоҳ, от, фарзин, фил, мот** сўзларининг қўлланиши муҳим бир ижтимоий фикрни ёрқин ифодалашга имконият яратган.

Тансиқ ас-сифат санъати шеърда тасвирланаётган шахс ёки нарсага хос белгиларни кетма-кет келтириш, уларни бир неча жиҳатдан тасвирлашни назарда тутати. Масалан, Муқимийнинг

**Хуш табассум, хуш калому, хуш равиш рафтор ҳам
Андалиби бўстондек хуш наво дилдорсиз**

байтида маҳбубага хос сифатлар, унинг хуш табассум, хуш калом, хуш рафтор ва хуш наволиги кетма-кет санаб кўрсатилган. Огаҳий қаламига мансуб

**Жамолинг шавқида ёқти фалакни ўтлуғ афғоним,
Бори ер юзини тўфонға берди чашми гирёним,
Эшит додимни энди, дардинг ўлди қосиди жоним,
Нигорим, меҳрибоним, макримат тахтида султоним**

бандининг охирги мисрасида маъшуқа турли жиҳатдан васф қилинган.

Тарду акс «тескари қилиб такрорлаш» маъносини ифода-далаб, шеърнинг биринчи мисрасида келтирилган икки сўз ёки сўз бирикмаларини кейинги мисрада ўрнини алмаштириб қайтаришдан иборат бўлган шеъринг санъатдир. Бу хил қайтариш натижасида мазкур сўз ёки сўз бирикмалари яна бир бор таъкидланибгина қолмай, уларнинг маъноси ҳам янгиланади, мисра мазмуни ҳам такомиллашади. Масалан, Бобур қаламига мансуб

Кўнгулга бўлди ажойиб бало қаро сочинг,
Шикаста кўнгулума эрмиш қаро бало сочинг

байтининг биринчи мисрасидаги «бало» сўзи мустақил ҳолда «офат» маъносини, «қаро» сўзи эса сочининг сифатини ифодалаган бўлса, иккинчи мисрада бу икки сўзнинг ўрни алмаштирилиши натижасида уларнинг мазмуни ҳам ўзгариб, «қаро» сўзи «бало» сўзининг сифатловчисига айланиб бу сўзнинг маъносини янада кучайтирган, ҳар икки сўз қофиядош бўлганлиги сабабли такрор зулқофиятайн санъатини ҳосил қилган. Бобурнинг

Ҳабиб бўлса эди ё рақиб ўлса эди,
Рақиб ўлса эди ё ҳабиб бўлса эди

байтида икки сўз бирикмасининг ўрни алмашилиб такрорланган. Оқибатда шу бирикмалардаги фикр таъкидланиб, уларнинг аҳамияти кучайтирилган. Юқоридаги ҳар икки мисолда сўз ёки бирикмалар айнан, ўзгаришсиз такрорланган.

Таржиъбанд – ҳар бири ғазалга тенг бандлардан ташкил топган ва барча бандлар охирида мустақил қофияланувчи бир байт такрорланиб келувчи лирик шеър шакли («таржиъ» такрорлаш демақдир). Ундаги бандларнинг ҳар қайсиси «таржиъхона» деб аталиб ғазал тарзида (*аа, ба, ва ва ҳ.к*) қофияланади. Бандлар охирида такрорланиб барча таржиъхоналарни ўзаро боғлаб турган байт «восита» дейилади. Шоир тахаллуси одатда энг охирги банддан ўрин олади. Таржиъбандлар кўпинча фалсафий-ахлоқий мавзуларда ёзилади. Улардаги барча бандларни асарда танланган мав-

зу бириктириб туради, яна аниқроғи, ҳар бир банд ушбу мавзунинг бирон муҳим жиҳатини ёритади. Бандлар ўзаро изчил боғланиб, яхлит шеърый асарни юзага келтиради. Бандлар охиридаги «восита» байти асосий ғояни такрорлаб, таъкидлаб туришга хизмат қилади.

Таржиъбанд ҳажми анча катта бўлганлиги туфайли унда лирик кечинмалар, хилма-хил туйғулар, ҳиссиётлар оламини кенг кўламда ифодалаш имконияти мавжуд. Айни чоғда бу хил асарларни яратиш ижодкордан юксак бадий санъаткорликни ҳам талаб этади. Шунинг учун бўлса керак, шеърыйатимизда ушбу шаклдаги лирик асарлар энг иқтидорли шоирлар ижодидангина ўрин олган.

Таржиъбанд шаклидаги лирик асарларни дастлаб Ҳофиз Хоразмий ижодида учратамиз. Шоирнинг девони таркибидан бизгача унинг ҳар бири 9 бандли (ҳар банди 10 байтли) 3 та таржиъбанди етиб келган. Алишер Навоий ушбу шаклда жами 4 та асар битган бўлиб, улар 7, 8, 10 бандли (ҳар бири 8, 10, 11 байтли) шеърлардир. Муҳаммадризо Огаҳий ижодида ҳар қайсиси 5, 7 банддан ташкил топган (ҳар банди эса 9-12 байтли) 4 та таржиъбанд яратилган. Унинг кичик замондоши Аваз Ўтар эса 5 бандли (ҳар бири 8 байтли) битта таржиъбанд ҳамда ҳар бири 7 бандли (ҳар банди эса 7, 8 байтли) бешта шеърдан ташкил топган «Таржиъбанди хомиса» («Беш таржиъбанд») гулдастасини яратган.

Ушбу шакл ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги таржиъбандидан икки бандни келтирамиз.

I

Эй кирлики нешу кўзи хунхор,
Жонимни неча қилурсан афгор,
Лаълинг ғамидин кўнгулда эрди
Ҳар қонки, сиришким этти изҳор.
Ҳайҳотки, ҳажринг илгидиндур
Жонимда алам, танимда озор,
Юзунгни кўруб мени рамида,
Ишқ ўтиға бўлғали гирифтор.

Сен эрдингу мажлисим ҳарифи,
Ким, еди ҳасад сипеҳри ғаддор.
Юз ҳасрат ила мени айирди
Васлингдин, аё хужаста дийдор.
Эмдики фироқ аро тушибмен,
Топқунча яна ҳариф, ё ёр.
Ёдингни қилай ҳарифи мажлис,
Фикрингни этай кўнгулга мунис.

IV

Билмонки, юзунг парийдек, эй жон,
Невчун яна кўздин ўлди пинҳон.
То бўлди юзинг ниҳон кўзумдин,
Ашк ўрнига тинмайин оқар қон.
Лутфунг била бир кун этмадинг ёд,
То тушти манга балойи ҳижрон.
Ваҳ, қони бурунги меҳру пайванд,
Гўё унутилди аҳду паймон.
Бахтим каби душман ўлдинг охир,
Бу дардга юз нафиру афғон.
Сендин манга чун ғараз сен - ўқ сен,
Бас бўлди фироқу васл яксон.
Таҳқиқ чу англадимки, эмди
Васлингга етарга йўқтур имкон.
Ёдингни қилай ҳарифи мажлис,
Фикрингни этай кўнгулга мунис.

Таркиббанд «бандлардан ташкил топган шеър» маъно-сини ифодалайди. Ҳар бири ғазалга тенг бир неча банддан тузилган ва ҳар қайси банд сўнгида мустақил қофияланувчи бир байт келтирилган лирик шеър шакли шундай аталади. Бу хил шеърлардаги ҳар бир банд «таркибхона» деб, бандлар охирида келиб, уларни боғлаб турувчи байт эса «восита» деб юритилади.

Таркиббандлар бошқа лирик шаклларга қараганда ҳажм жиҳатидан катта, шу туфайли ранг-баранг лирик кечинмаларни кенг кўламда, тўлақонли акс эттириш имконияти мавжуд. Асарда танланган мавзу банддан бандга кўчган сари

тобора ёрқинроқ очила боради, ғазал кўринишидаги бандларнинг ҳар қайсиси мавзунинг муайян қиррасини атрофлича ёритишга хизмат қилади. Бандларнинг қофия тузилиши улардан ҳар бирининг таъсирчан ва сержилолигини таъминлайди. Бандлар сўнгидаги мустақил қофияланувчи байтлар эса асардаги муҳим ғояларга ўқувчи эътиборини жалб этишга хизмат қилади.

Шеърятимизда таркиббанд шакли йирик шоирлар ижодидагина учрайди. Унинг дастлабки намунаси, бизгача етиб келган манбаларга қараганда, Ҳофиз Хоразмий қаламига мансубдир. Унинг таркиббанди 8 байтли тўрт банддан ташкил топган бўлиб, ҳар қайси банд охиридаги байтлар ўзаро қофиядошдир.

Алишер Навоий ўзининг Саййид Ҳасан Ардашер вафоти муносабати билан битган шеърида мазкур шаклни танлаган эди. Асар ҳар бири 8 байтли 7 банддан ташкил топган бўлиб, бандлар охиридаги мустақил байтларнинг мисралари ўзаро қофияланади. Шу асарнинг икки бандини келтирамыз:

Даҳр боғики жафо шориидур ҳар чамани,
Жуз жафо аҳлиға сончилмади онинг тикани.
Кимдаким доғи вафо кўрса, шаҳид айламаса,
Лоласининг не учун қонга бўялмиш кафани.
Поймол этмаса андинки келур меҳр иси,
Оёғ остинда недин қолди гиёҳи дамани.
Сафҳан хотири пок ўлмаса барбод андин,
Бас, не соврулмоқ эрурким, кўрар онинг самани.
Ростлар бўлса анинг арсаида бархўрдор,
Жаврдин, бас, нега бебарлик эрур сарви фани.
Гар яқин аҳлини Мансур киби қатл этмас,
Бас, нединдур шажару сунбули – дору расани?
В-ар камол аҳли жалойи ватан эрмас андин
Нега туфроғдур ул акмали даврон ватани?
Баҳри урфон дури Саййид Ҳасан улким афлок
Етти дуржи аро бир кўрмади андоқ дури пок.

Золи гардун кишига майли вафо айламади,
Кимдаким кўрди вафо, ғайри жафо айламади,
Қайси бир васл кунин меҳр ила қилди равшан,
Ким, яна ҳажр туни бирла қаро айламади?
Қайси давлат қуёшин чекти камол авжи уза,
Ким, яна ер тубида маскан анго айламади?
Қайси лабташнаға тутти қадаҳи соф нишот,
Ким, яна қисми анинг дурди ано айламади?
Қайси дилхастаға еткурди фароғат нўше
Ким, насиби яна юз неши бало айламади?
Ҳар дил озурдағаким новаки зулм этти кушод,
Гарчи бор эрди хато, лек хато айламади?
Чекти бу зулмин анинг барча халойиқ, лекин,
Чора бу дардға жуз аҳли фано айламади.
Хосса ул фонии давронки, бўлуб восили Ҳақ,
Қўймади кўнгли аро ғайри хаёлин мутлақ.

Тарона. Тўртала мисраси қофияланувчи рубойлар шундай деб аталади. Форс-тожик шеъриятида майдонга келган рубой шакли туркий адабиётларда дастлаб хасий тарзида, яъни уч мисраси қофияланувчи лирик шеър сифатида қўлланган. Ҳофиз Хоразмий ва Лутфийлар яратган кам сонли рубойлар шу хил кўринишда эди. Саъдий «Гулистон»ининг Сайфи Саройи қаламига мансуб таржимасидан ўрин олган жами 23 рубойнинг 7 таси хасий шаклида бўлиб, 15 таси қитъа-рубой кўринишига эга, яъни уларнинг иккитадан мисраси қофияланган. Мазкур асарда тарона шаклида қофияланган ягона рубой

Ўлтур букун, ўлтура билурсан, эй ёр,
Оз ўт бийиса, ёнар бу шаҳру бозор.

Ё қурмаға қўйма душманингни зинҳор,
Ким, ўқ била йиқмаға яна фурсат бор

шеъри бўлиб, ҳазажи ахраби мақбузи солими азалл вазнидадир. Кўринадики, шеърятимизда тарона шаклидаги рубой битиш анъанаси XIV асрда бошланган.

Алишер Навоий ўзининг рубойнавислик ижодида тароналар битишга алоҳида диққат қилди. Шоир яратган 474 рубойдан 461 тасининг шу тарзда қофияланганлиги фикримиз далилидир. Буюк соҳиби калом ўзининг «Назм ул-жавоҳир» деб аталган рубойлар тўпламидаги 255 шеърнинг барчасини, «Хазойин ул-маоний» 133 рубойнинг 116 тасини, форсий тилдаги 73 рубойсини тарона тарзида яратган эди. Навоий издошлари бўлган ижодкорлар хасий рубойлар яратишга мойиллик кўрсатган бўлсалар ҳам, тарона шаклида анчагина дурдона асарлар ёздилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг жами 208 туркий рубойсидан 20 таси, Муниснинг 38 рубойсидан 6 таси, Огаҳий қаламига мансуб 73 рубойдан 10 таси тарона тарзида битилган эди.

Тарсий. Байт мисраларидаги барча сўзларнинг қофиядош бўлишини шу истилоҳ билан атаганлар. Масалан, Бобур қаламига мансуб:

Сендек менга бир ёри жафокор топилмас,
Мендек сенга бир зори вафодор топилмас

байтини кўздан кечирсак, улардаги барча сўзлар қофияланиб келаётганини кўраемиз.

«Сабъаи сайёр» достонидаги

Ҳам юзи они беқарор этди,
Ҳам сўзи они ашкбор этди.
Ҳам юзни сенинг юзунгга суртай,
Ҳам кўзни сенинг кўзунгга суртай

байтларидаги барча сўзлар ҳам шу хилда оҳангдошдир.

Тасдис. «Олтилаштириш», «олтига етказиш» маъносидаги ушбу атама ғазал тарзидаги лирик шеърнинг ҳар қайси байтига яна тўрттадан мисра қўшиб мусаддасга айланттиришни назарда тутади. Мумтоз шеърятимиз вакиллари худди тахмис усулидаги каби ўз ғазаллари билан бир қаторда бошқа ижодкорларнинг асарларига ҳам мусаддаслар боғлаганлар. Бу соҳадаги дастлабки тажрибалар Алишер На-

вой қаламига хосдир, десак хато бўлмас. Буюк мутафаккир
шоир тасдис усули асосида ўзининг

Кимки васли ичра ёқсанг шамъи улфат, эй рафиқ,
Кўз тут ул шамъ ўтидин-ўқ доғи фурқат, эй рафиқ

матлаъли ғазалини, шунингдек Лутфийнинг

Эй, жамолинг лоязолу бебадал ҳуснунг жамил,
Ой юзунгдур «аҳсани тақвим» учун равшан далил

матлаъли ва «Устина» радифли ғазалларини, Ҳусайн Бойқ-
аронинг

Эй ажал, озод қил ҳижрон балосидин мени,
Бир йўли қутқар улуснинг мижаросидин мени

матлаъли ғазалини ҳамда Абдураҳмон Жомийнинг «Кош-
ки» радифли ғазалини (форсий тилда) мусаддасга айлантир-
ган эди.

XV асрдан кейинги шеърятимизда бошқа шоирларнинг
ғазалларига мусаддас боғлаш ҳодисаси (тасдис)ни жуда кам
учратамиз.

Татаббуъ «эргашмоқ», «изидан бормоқ» маъносини ифо-
даловчи сўз бўлиб, адабиётшуносликда ижодкорнинг бошқа
шоир билан беллашиш, мусобақалашуш мақсадида унинг
бирор асарига жавоб ёзиш усули шу сўз билан аталади.
Мусобақалашаётган шоир бирон асарга жавоб битар экан,
ўша асар муаллифи билан бир хил имкониятга эга бўлиши
зарур. Шунинг учун ҳам жавоб ўша асарда танланган мав-
зу, вазн ва қофия доирасида ёзилиши шарт.

Татаббуълар шеърятнинг исталган жанри ёки шакли
асосида- фарддан дostonгача ёзилиши мумкин. Адабиёти-
миздаги татаббуълар кўпроқ ғазал ва дoston шаклларида
битилган. Масалан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг

Кўрмагай эрдим жамоли оламоро, кошки,
Бўлмагай эрдим бори оламға расво, кошки

матлаъли ғазалини кўздан кечирсак, унинг Алишер Навоий қаламига мансуб бўлмиш

Очмагай эрдинг жамоли оламоро, кошки,
Солмагай эрдинг бори оламда ғавфо, кошки

Ҳаёт байти билан бошланувчи машҳур ғазалига жавоб тарзида ёзилганини осонгина аниқлашимиз мумкин. Ёки Огаҳийнинг

Дўстлар, ул шўхнинг ҳусни камолинму дейин,
Ишқида бечора кўнглум зор ҳолинму дейин

деб бошланувчи ғазали матлаъсини ўқиганимизда, мазкур асар Алишер Навоийнинг

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин

матлаъли машҳур асарига татаббуъ сифатида яратилганлигини билиб олишимиз қийин эмас. Шеърятимизда жуда кўплаб ғазаллар ана шундай мусобақа усули асосида яратилган.

XIV – XV асрларда шоирларимиз бир-бирларининг нома жанридаги асарларига, хусусан, Хоразмий «Муҳаббатнома»сига жавоб ёзиш билан шуғулланганлар. Хўжандийнинг «Латофатнома»си, Амирийнинг «Таашшуқнома»си каби номалар ана шундай ижодий беллашиш маҳсули сифатида юзага келган эди.

XV асрда яратилган буюк асар – Алишер Навоий «Хамса»си ҳам шоирнинг хамсанавислик асосчиси, озарбайжонлик Низомий Ганжавий, унга биринчи бўлиб жавоб ёзган ҳинд-форс шоири Хисрав Деҳлавий, бу анъанани давом эттирган тожик шоири Абдураҳмон Жомийлар билан ижодий мусобақаси оқибатида майдонга келган эди.

Тафаннун фил ибора. Байтда ишлатилган бир сўзни такрорламаслик учун шу маънони ифодаловчи бошқа бир сўзга

мурожаат қилиш ана шу ибора билан аталади. Масалан, Алишер Навоий ўзининг

Юзи олдида гул, наззора қилдим, хўб эмас онча,
Қади қошига боқдим, сарвға марғуб эмас онча

байтининг биринчи мисрасида наззора қилдим қўллаб, иккинчи мисрада бу иборани такрорламаслик мақсадида боқдим сўзини ишлатади.

Тахмис «бешлантириш», «бешликка айлантириш» маъносида бўлиб, адабиётшунослиқда ғазални мухаммасга айлантириш демакдир. Шоир ўзи ёзган ёки бошқа ижодкорлар қаламига мансуб бирон ғазал байтлари устига ўзи ижод қилган учтадан мисрани қўшиб мухаммасга айлантирса, тахмис яратган ҳисобланади. Албатта, бу жараён шоирдан бадий маҳоратни талаб қилади. Зеро, ҳар байтга қўшилган мисралар ўша мавзу, вазн, қофия тузилишига мувофиқ келиши билан бир вақтда ғазал муаллифининг бадий услубига ҳам мос тушиши, ғазал мисралари билан ғоявий-бадий жиҳатдан уйғунлашиб кетиши лозим. Бу эса шоирдан мазкур ғазал мазмунини, унда ифодаланган ғоялар, тимсоллар моҳиятини атрофлича ва чуқур тадқиқ этишни тақозо қилади. Шунинг учун ҳам тахмис – ғазални мухаммасга айлантириш ўзига хос ижодий мусобақа, ёш шоирлар учун эса устоз қалам соҳиблари маҳоратини ўрганиш, баркамол бадий обидалар яратиш малакаларини эгаллаш усули ҳисобланади.

Шоир баъзан ўзи олдин яратган ғазал мазмунини янада чуқурлаштириш, бадииятини янада кучайтириш мақсадида тахмис битади. Масалан, Алишер Навоий ёшлик йилларида

Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти такаллум шаккаристондин жудо

матлаи билан бошланувчи дилбар ғазал яратган эди. Кейинчалик шу ғазал мазмунини янада чуқурлаштириб мухаммасга айлантирди. Унинг биринчи банди қуйидагича:

Оҳким, волиҳмен ул сарви хиромондин жудо,
Кўзларим гирёндур ул гулбарги хандондин жудо.
Бенаводур жон доғи ул ҳури ризвондин жудо,
Не наво соз айлағай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти такаллум шаққаристондин жудо.

Ушбу мухаммас бандларини кўздан кечирсак, ҳар қайси байт янги туйғулар, ҳиссиётлар, янгича шеърий санъатлар билан тўлдирилганига, ошиқ ва маҳбуба қиёфалари ғазалдагига нисбатан тўлақонлироқ, баркамолроқ даражага кўтарилганига, шоирнинг бадий салоҳияти янада ёрқинроқ намоён бўлганига ишонч ҳосил қиламиз.

Шоирларнинг ўз ғазалларини мухаммасга айлантириш ҳодисаси XV асрдан кейин яшаб ижод этган кўпчилик ижодкорларга хосдир.

Ўзга шоирлар ғазалларига мухаммас битиш анъанасини Алишер Навоий бошлаб берган кўринади. Зеро, унгача шеърятимизда бу анъана кузатилмайди. Навоий ўз устози Лутфийнинг

Лайлат ул-меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,
«Қоба қавсайн» иттиҳоди қоши меҳробиндадур

деб бошланувчи ғазалини мухаммасга айлантириб, «Бадоеъ ул-васат» девонига киритган эди. Мухаммас бандларига назар ташласак, ғазал байтларида ифодаланган фикрлар, туйғулар сезиларли даражада чуқурлаштирилганини, бадий янгича нафосат касб этганини, тимсоллар ёрқинроқ гавдалантирилганини кўрамиз. Масалан, асарнинг тўртинчи банди шундай жаранглайди:

Хаттидин бўлди хижил сунбул била мушки тотор,
Қоматиға сарв ила шамшоддин юз қатла ор,
Фаррух эрмас орази наврўзидек ийду баҳор,
Зулфиға қадру барот ўхшар, вале юз фарқи бор,
Сўз анинг ёниндағи хуршиду маҳтобиндадур.

Бандда Лутфий таърифлагаан маҳбуба сифатлари тўла-роқ, таъсирчанроқ очилгани кўриниб турибди.

Ҳар қайси мумтоз ижодкор меросини кўздан кечирсак, бундай асарларни кўплаб учратишимиз мумкин. Улардан энг кўпини Муҳаммадризо Огаҳий ёзган бўлиб, 30 таси Навоий, 7 таси Фузулий, 7 таси Рожий, 5 таси Феруз, 5 таси Мунис, 2 таси Амирий ғазалларига, биттадан мухаммас Рожий, Диловар, Вазирий асарларига битилган.

Шеърятимизда яратилган бундай мухаммасларнинг аксарияти Лутфий, Навоий, Машраб, Мунис, Огаҳий, Муқимий, Фурқат каби устоз ижодкорлар ғазалларига битилгандир.

Тахмис битишнинг юқоридаги анъанавий усулидан бошқача кўриниши ҳам бўлиб, унга кўра қўшиладиган мисралар ғазал байтлари мисралари ўртасига жойлаштирилади, яъни ҳар қайси банддаги биринчи ва бешинчи мисралар ғазал муаллифиники бўлиб, 2, 3, 4 – мисралар мухаммас битувчи қаламига мансуб бўлади. Бу усулни адабиётшунослигимизда «тахмиси мутарраф» битиш усули деб юритилади. Бинобарин, бу усулда яратилган асар «мухаммаси мутарраф» ҳисобланади. Шоир Абдуманнон Эгамбердининг Алишер Навоий ғазалига битган мухаммаси шундай асарлардандир. Унинг биринчи байти қуйидагича:

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Йўлларида кўзларим термулди ҳар сў, келмади,
Тарқатиб ҳар лаҳза ҳар ён атри хушбў келмади,
Ҳар сўзи минг дардга дармон хушсухангў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади.

Устоз шоирларнинг дилбар ғазалларига мухаммас битиш анъанаси ҳозирги шеърятимизда ҳам изчил давом эттирилмоқда.

Ташбиҳ – Шарқ адабиётида кенг тарқалган санъатлардан бири бўлиб, «ўхшатиш» маъносини ифодалайди. Икки нарса ёки тушунчани улар ўртасидаги ҳақиқий ёки мажозий муносабатларга кўра ўхшатиш санъатидир. Ташбиҳ санъати тасвирланаётган шахс, буюм ёки тушунчани ўқувчи кўз

ўнгида аниқроқ, жозибалироқ гавдалантиришга хизмат қилиб, асар тимсоллари маънавий қиёфасини ёрқинроқ очиш, бинобарин, шоир ғоясини ўқувчи онгига тўлароқ етказишга имкон беради.

Шарқ адабиётшунослигида ташбиҳлар ҳақиқий ва мажозий ташбиҳларга бўлинган. Аниқ, ҳаётий нарсалар, ўхшатиш учун танланган бўлса, **ҳақиқий ташбиҳ**, ноаниқ, мавҳумий тушунчалар танланган бўлса **мажозий ташбиҳ** ҳисобланган.

Масалан, Фурқатнинг

Лабинг гунча, юзинг икки қизил гул,
Қадинг сарву, сочинг гўёки сунбул

байтида маъшуқанинг аъзолари аниқ нарсаларга: лаби гунчага, юзи қизил гулга, қади сарвга, сочи эса сунбулга ўхшатилади. Бинобарин, бу ўринда ҳақиқий ташбиҳ юзага келган.

Ташбиҳ санъати қуйидаги тўрт жузв асосида қўлланилади:

1. Мушаббих – нима ўхшатиш билан бўлса, ўша нарса ё тушунча.

2. Мушаббихун биҳ – нимага ўхшатиш билан бўлса, ўша нарса ёки тушунча.

3. Важҳи шабиҳ – мушаббих билан мушаббихун биҳ орасидаги муносабат, ўхшатиш, қиёслаш жиҳати.

4. Воситаи ташбиҳ – ўхшатилиш белгиси.

Масалан: «Севгилим гўзалликда Ширин кабидир» деб тасвирланса, «севгилим» сўзи мушаббих, «Ширин» – мушаббихун биҳ, «гўзалликда» – важҳи шабиҳ, «кабидир» – воситаи ташбиҳдир.

Ҳамма жузви мавжуд бўлган ўхшатиш «ташбиҳи муфассал» деб аталади.

Шеърятда важҳи ташбиҳ жузви қўлланмаслиги ҳам мумкин. Масалан, Муқимийнинг

Кўзларинг чўлпона ўхшар, қоралиғда сочларинг,
Оразинг ойдин мунаввар, осмондир қошларинг

байтидаги «кўзларинг чўлпона ўхшар» деган тасвирда «кўзларинг»- мушаббих, «чўлпона» – мушаббихун биҳ, «ўхшар» сўзи эса воситаи ташбиҳ бўлиб, важҳи ташбиҳ тушириб қолдирилган. Бу хил ўхшатиш «ташбиҳи мужмал» саналади.

Шеърятда кўпинча важҳи шабиҳ ва воситаи ташбиҳнинг ҳар иккиси тушириб қолдирилади. Бу ҳолда фақат мушаббих ва мушаббихун биҳдан ташкил топган ўхшатиш «ташбиҳи муяққад» деб аталади.

Ташбиҳи муяққад ташбиҳи муфассалга қараганда ўхшатиш белгисининг кучлилиги билан ажралиб туради. Масалан,

Гул юзинг ҳажрингда ўздин кетгай эрдим дам-бадам,
Гар бу сориг юз уза кўз урмаса ҳар дам гулоб

мисраларида Лутфий «гўзалликда гулга ўхшаш юзинг» жумласи ўрнига «гул юзинг» тарзидаги қисқа, аниқ ташбиҳни қўллар экан, у муфассал ҳолдаги ўхшатишга қараганда маъшуқа латофатини ёрқинроқ гавдалантиради.

Атойининг

Эй менглари мушку, энги лола, кўзи оҳу,
Зулфинг ғамида тутти кўнгулни қора қайғу,

Алишер Навоийнинг

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимға айт,

Фурқатнинг

Орази гул, зулфи сунбул, кўйлаги барги суман,
Хилъати раъно, бўйи зебо гулистоним менинг.

Муқимийнинг

Муддате бу боғ аро бир-бир юриб солдим назар,
Бир юзи гул, зулфи сунбул, хатти райҳонсан ўзинг

каби мисраларида ҳам ана шу хилдаги ташбиҳ қўлланган. Мазкур санъат қўлланилар экан, мушаббиҳ ва мушаббиҳун биҳ жузвлари бирдан ортиқ келиши мумкин, албатта.

Муқимийнинг

Лаъли лабинг қанду асал, қилди таманноси касал,
Ком олмаганда филмасал, мен мубтало қайга борай

мисраларида маъшуқа лаби (мушаббиҳ) бир вақтнинг ўзида лаълга, қандга ва асал (мушаббиҳун биҳлар)га ўхшатишган. Бу каби ҳолларда, яъни мушаббиҳун биҳ бирдан ортиқ бўлса, бу хил ўхшатиш «ташбиҳи жамъ» деб аталади.

Баъзан мушаббиҳун биҳ битта бўлган ҳолда мушаббиҳ бирдан зиёд келтирилиши мумкин. Масалан, Фурқатнинг

Лаб – гул, ораз – гул, бадан – гул, жабҳа – гул, бир нахлдин
Эй вужудинг гулшанида бор бу миқдор гул

байтида ана шу ҳолни кўрамиз. Яъни маъшуқанинг лаби ҳам, юзи ҳам, бадани ҳам, жабҳаси ҳам (мушаббиҳлар) битта нарсага – гул (мушаббиҳун биҳ)га ўхшатишган. Бу хил ўхшатиш «ташбиҳи тавсия» номи билан юритилади.

Шарқ шеърлятида мушаббиҳ ва мушаббиҳун биҳнинг ҳар иккиси бирдан ортиқ қўлланган ҳоллар ҳам кўп учрайди.

Баъзан мушаббиҳ ва мушаббиҳун биҳлар жуфт-жуфт бўлиб келиши ҳам мумкин. Жумладан, Бобурнинг

Энги менги ою, доғи, юзи, сўзи – гулу мул,
Қади равону тани жону эрни маржондур

байтининг биринчи мисрасида мушаббиҳлар – «энги, менги» ва «юзи, сўзи» сўзлари ҳамда уларнинг мушаббиҳун биҳлари – «ою доғи», «гулу мул» сўзлари жуфт-жуфт бўлиб келган.

Бу хил ташбиҳлар ҳам икки турлидир. Баъзан шеър мисраларида мушаббиҳ ва мушаббиҳун биҳлар кетма-кет, яъни бир мушаббиҳ ва мушаббиҳун биҳдан сўнг иккинчи, кейин

учинчиси саналади. Бу хил ўхшатишлар «ташбиҳи мафруқ» («ажратилган ташбиҳ») дейилади. Масалан:

Пари рухсораларнинг кўрка бойи.
Юзунг наврўзу, қошинг байрам ойи
...Буюнг сарву санубартек, белинг қил,
Вафо қилгон кишиларга вафо қил.
...Фалак ишқинг йўлида бесару пой,
Исирганг донаси Зуҳра, юзунг ой.
(Хоразмий)

Хати бинафша, хади лола, зулфи райҳондур,
Баҳори ҳуснида юзи ажаб гулистондур.
(Бобур)

Юзи гулу, қади шамшод, кўзлари наргис,
Баҳори ёсуманимни тушимда кўрсам эди.
(Нодира)

Биринчи мисрада мушаббиҳлар, иккинчисида мушаббиҳун биҳлар саналса, бу хил ўхшатиш «ташбиҳи малфуф» дейилади. Увайсийнинг

Юзи зулфу қади раъносини кўрганда дермишман
Ҳам ул гулдур, ҳам ул сунбул, ҳам ул бир нахли шамшоди.

байтининг биринчи мисрасидаги «юз», «зулф», «қад» сўзлари мушаббиҳ бўлиб, кейинги мисрада ана шу аъзолар ўхшатишган нарсалар «гул», «сунбул», «нахли шамшод» тилга олинапти.

Огаҳийнинг

Олида ҳам сарву гул, ҳам ғунча бўлмишдур хижил,
Ул паридин ўзгага бўҳтон қаду рухсору лаб

байтидаги биринчи мисрада мушаббиҳун биҳлар (сарв, гул, ғунча), иккинчисида эса мушаббиҳлар (қад, рухсор, лаб) саналган.

Саккокий қаламига мансуб бўлган

Бўю юзу лаъл эрну хату хаддина туш йўқ,
Сарву гулу мул настарану ёсуман ичра

байтидаги биринчи мисрада мушаббихлар, иккинчисида мушаббихун биҳлар келтирилган.

Алишер Навоийнинг

Андоқ кўринди сабза орасинда лолалар
Ким сабз хатлар илгида олтин пиёлалар

байтида ҳам шу хил ташбиҳ қўлланган. Диққат қилинса, биринчи мисрадаги «сабза», «лолалар» сўзлари мушаббих бўлиб, «сабз хатлар илги», «олтин пиёлалар» сўзлари мушаббихун биҳ эканлигини аниқлаш қийин эмас.

Мазкур байтда шоир мушаббихун биҳлар тарзида танланган нарсаларни ўзаро муносабатга киритган ҳолда иккита айрим-айрим ўхшатиш ўрнига яхлит ва такрорланмас бадий манзара яратган.

Мумтоз адабиётимизда шоирларнинг бу хил ташбиҳга жуда кўп мурожаат этганини кўрамиз. Хусусан, Хоразмий, Лутфий, Алишер Навоий, Огаҳий, Фурқат, Комил Хоразмий каби йирик сўз усталарининг лирик ва эпик ижодида бу санъатга мурожаат қилиниб, кўплаб такрорланмас манзаралар яратилган. Масалан:

Қўнубдур хол ул рухсор узра,
Ки занги бачаси гулзор узра

(Хоразмий)

Лаъли серобингиз узра бу зумуррад сабзалар
Тўтти гўё қўнубдур қанду шаккар устина

(Аноий)

Вусма узра зарварақлик икки қошинг юз уза,
Жилвагар бўлгон ики товус эрур гулзор аро.

(Навоий)

Ўтлуғ узоринг узра ул турфа холи жоду
Ўтка тушуб куюбдур оташпараст ҳинду.
(Навоий)

Қошлари остида гўё икки фаттон кўзлари
Икки ҳинду баччадурким ёндошиб ё тортадур.
(Фурқат)

Ташбиҳ санъатининг бир неча тури мавжуд бўлиб, улар ташбиҳи мутлақ, ташбиҳи киноя, ташбиҳи маршрут, ташбиҳи тавсия, ташбиҳи акс, ташбиҳи измор ва ташбиҳи тафсил номлари билан аталади.

Ташбиҳи акс (тескари ўхшатиш). Бу хил ташбиҳ қўлланганда шоир бир нарсани иккинчи бир нарсага ўхшатиш билан чекланмай, иккинчи нарсани яна биринчисига қиёслайди, яъни аввал мушаббихни мушаббихун биҳга, сўнг аксинча, мушаббихун биҳни мушаббихга ўхшатади. Масалан, Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидан олинган мана бу байтни кўздан кечирайлик:

Дўзах ўлуб гулшани жаннат сиришт,
Дўзах онинг қошида боғи беҳишт.

Шоир биринчи мисрада дўзахни жаннат гулшанига ўхшатган бўлса, иккинчи мисрада аксинча жаннат боғини дўзахга қиёслайди.

Бобурнинг

Сочинг белингдау белинг доғи сочинг киби ёринг
Латофат ичра йўқ фарқи бу иккиннинг сари мўйи

байтида ҳам аввалига гўзал маҳбуба сочи унинг белига қиёсланса, кейин бели сочига ўхшатиш. Яъни аввал мушаббих ва мушаббихун биҳ келтирилган бўлса, кейин уларнинг ўрни алмаштирилган.

Ташбиҳи измор (яширин ўхшатиш). Бу хил ташбиҳда шоирнинг диққати бошқа нарсага қаратилгандек туйилади, ammo унинг асл мақсади ўхшатиш бўлади. Масалан:

Юзинда хаймудур ё манглайидин қатра, ваҳ, кўргил,
Ки гулдинми оқар шабнам, қуёшдинму оқар ахтар?
(Навоий)

Ташбиҳи киноя. Шеърӣ ижодда ташбиҳ қўлланилар экан, кўпинча ўхшатилаётган нарса (мушаббих) номи тушириб қолдирилади-да, ўхшатилган нарса (мушаббихун биҳ) номигина сақланади. Аммо мушаббихни, яъни нима ўхшатилаётганини осонгина аниқлаш мумкин. Масалан, Лутфий ўзининг

Ул лаъли лабинг бирла тишинг турфа тушибдур,
Ким кўргали бор шакли Сурайё шафақ ичра

мисраларида ёр лабини лаълга ўхшатади ва бу хил хил ташбиҳ «лаъли лабинг» бирикмасида яққол кўриниб туради: унда мушаббих ҳам, мушаббихун биҳ ҳам мавжуд. Энди Лутфийнинг мана бу байтига диққат қилайлик:

Лаълиға боқсам билурким, кўнглум ул ён тортадур,
Ноз ила ўлтурғали айтур: «Сени қон тортадур»

Биринчи мисрадаги «лаълиға» сўзи аслида «ёқутиға» деб тушунилади. Аммо ўқувчи бу сўзда «лаъл лабиға» маъноси-ни англайди. «Лаб» сўзининг тушириб қолдирилиши байт маъносига халал бермаган, аксинча, уни янада кучайтирган.

Бу санъат мумтоз шеърятимизда ҳам, замонавий адабиётимизда ҳам кенг қўлланилади.

Ташбиҳи маршрут (шартли ўхшатиш). Бу хил ташбиҳда бир нарсанинг иккинчи бир нарсага ўхшаши маълум шартга боғлиқ қилиб қўйилади. Алишер Навоийнинг қуйидаги байтлари шу санъатга асосланиб ёзилган:

Қадингга сарви раъно ўхшагай, лек ул замонким сарв
Хиромон бўлғаю, гул бергай, ул гулдин самар бўлғай.
Юзунг давриға ой даврини ташбиҳ этгамен, вақте
Ки анда хол ила хат фитнаи даври қамар бўлғай.

Кўзингга ўхшагай наргис, агар қиймоч ўлуб оқи,
Мудаввар асфари ичра қаролиғдин асар бўлғай.
Хатингга қадр шоми ўхшагай бу шарт бирланким,
Тажалли нуридин ул шом аросинда саҳар бўлғай.
Чу минсанг, ашҳабинг ул дам қуёш бўлғай санга монанд,
Ки берса кўк юзин жавлон жаҳон зеру забар бўлғай,
Манга ишқингда Мажнун бирла Фарҳод ўхшагай ул чоғ,
Ки бу бўлғай жаҳон расвоси, ул мундин батар бўлғай.

Огаҳий қаламига мансуб бўлган:

Кўнгил бир баҳри заххор, ондадур покиза гавҳар сўз,
Вале шарт улки, маъни шоҳидига бўлса зевар сўз,

шунингдек,

Эмас чарх офтоби, ул қуёшга ўхшамоқ мумкин,
Магар бўлса онго сарви сиҳи – қад, обиҳайвон – лаб

байтларида ҳам ташбиҳи маршрут қўлланган. Зеро, биринчи байтда сўз гавҳарга ўхшаши учун унинг «маъни шоҳидига зевар бўлиши», яъни чуқур мазмунга эга бўлиши шарт қилиб қўйиляпти, ана шундай талабга жавоб берсагина, сўз гавҳарга ўхшайди. Иккинчи байтда эса офтобнинг тўғри ўсган сарвдек қадди, ҳаёт сувидек лаби бўлса қуёшимга, яъни севгили ёримга ўхшаши мумкин, деган фикр ифодаланган.

Ташбиҳи мутлақ. «Аниқ ўхшатиш» маъносини ифодаловчи бу хил санъат **гўё, сингари, - дай, - дек** каби қўшимчалар (воситаи ташбиҳ) қўлланган, шунингдек, шарт, киноя, тасвия, измор ва тафзилдан холи бўлган ташбиҳни англатади. Масалан, Хоразмий «Муҳаббатнома»сидаги

Бўюнг сарву санубартек, белинг – қил,
Вафо қилгон кишиларга вафо қил

байтида маҳбуба бўйи сарв билан санобарга ўхшатирилганлиги – тек қўшимчасидан аниқ кўриниб турибди. Айни вақ-

тда унинг бели қилга ташбиҳ қилингани ҳам очиқ-ойдин кўзга ташланади. Лутфийнинг

Зиҳи сарв устида юзунг қамардек,
Қани бир шохи гул сен сиймбардек

байтида маъшуқа юзи қамарга –дек қўшимчаси билан аниқ ўхшатишган. Фурқат қаламига мансуб

Оразинг эрур жаннат, чашм ҳуру филмонинг,
Қоматинг эрур тўби, хатт – сабз райҳонинг

байтидаги ўхшатишлар ҳам шу тарздаги мутлақ ташбиҳди. **Ташбиҳи тасвия** (тенглаштирилган ўхшатиш). Бу хил ташбиҳда шоир ўзидаги бирон нарсани тасвирлаётган шахсдаги бирон нарсага ўхшатади-да, сўнг ундаги бирон нарса билан ўзидаги нарсани қиёслайди. Масалан, Навоийнинг

Менинг фироқиму онинг висоли тун била тонг,
Бу навъ даҳрда йўқ эҳтимоле тун била тонг.
...Тонгим ёруғу тунум тийрадурки, чирмашадур,
Кўнгул аро юзу зулфунг хаёли тун била тонг.
...Тунунг хужаста, тонгинг қутлуғ ўлсун, эй маҳваш,
Ки икки банда санга бўлди ҳоли тун била тонг

байтларининг биринчи мисрасида ташбиҳнинг ана шу тури ишлатилган. Шоир ушбу мисрада ўз фироқини ҳам, ёр висолини ҳам тун билан тонгга ўхшатади.

Бобурнинг

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласен, ул шуълага мен қулдурмен

мисраларини ҳам ана шу ташбиҳга нисбат бериши мумкин.

Ташбиҳи тафсил. Бу хил ташбиҳни қўллар экан, шоир аввал бир нарсани иккинчи бир нарсага ўхшатадию, кейин ўз ўхшатишидан воз кечгандек, ундан қайтгандек бўлади.

Бу воз кечиш жиддий бўлмай, аксинча тасвирланаётган бел-
гини янада кучайтириш мақсадини кўзлайди. Масалан:

Саросар гўйе ул най гуҳардир,
Ғалат қилдим, лаболаб найшакардир.
(Навоий)

Зийнат аро равзаи ризвондур ул,
Равзани қўй, мулки Хуросондир ул.
(Навоий)

Тешуклар бурнида ваҳшат танури,
Танури йўқки, нафт ўтиға мўри.
(Навоий)

Муз айлаб ер юзин ойна оин
Ғалат қилдим, дегил оинаи Чин.
(Навоий)

Жамолингга қуёш ўхшар ва лекин онча ҳам кўп йўқ,
Анга бўлгонча ой монанд ул бўлғай санга монанд.
(Навоий)

Ташхис («жонлантириш») ҳайвонлар, қушлар, жонсиз
нарсаларга инсон хусусиятларини кўчириш санъатидир.
Масалан, Лутфийнинг

Кун пардага кириб юзунг оийи ҳаёсидин
Йиғлар ўзию, ораға тортар саҳобни

байтига диққат қилсак, қуёшга инсонни уялиш, йиғлаш каби
хусусиятлари кўчирилганини кўрамиз. Навоийнинг

Қатра қонларким томар кўксумға урган тошдин,
Захмдиндур демаким, қон йиғлар аҳволимға тош

байтида тош инсонга хос йиғлаш хусусиятини касб этган.
Оғаҳий битган

Гули рухсорини ногоҳ тамошо айласа булбул,
Фигонлар тортибон ўтлуғ гули аҳмарни ёд этмас

байтида эса булбул қиёфасида инсонга хос томоша қилиш хусусияти ифодаланган. Фурқат қаламига мансуб

Кўрганда қоматингиз бўлғай хижил сановбар,
Товус жилвасидин рафторингиз чиройлик

байтида сановбар хижил бўлади, товус жилва қилади. Булар инсоний хусусиятлар, албатта.

Бадиий ижодда инсонга хос хусусиятлар фақат ҳайвонлар, қушлар, аниқ нарсаларгагина эмас, мавҳумий тушунчаларга ҳам кўчирилади. Чунончи, Алишер Навоийнинг

Муғрайиб андоқ синуқ кўнглум бузулурким, сипеҳр
Булъажаб ҳолимға юз минг кўз била ҳайрон бўлур

байтида мавҳумий тушунча бўлган сипеҳрга инсон ҳарака-ти кўчирилган бўлса, Фурқатнинг

Агар келса, кетар ҳолим кўрубон
Ажал жонимни олмасдан уёлиб

байтида мавҳумий тушунчани ифодаловчи ажал инсонга ўхшаб ҳаракат қилади.

Ҳайвонлар, қушлар, жонсиз ва мавҳумий нарсаларни шу хилда тасвирлаш воситасида шеърый асар муаллифи илгари сураётган муайян гоёлар аниқроқ ифодаланади, тасвирланаётган лирик ёки эпик тимсоллар ёрқинлик, жонлилик, жозибаторлик касб этади.

Таъдил. «Тўғриламоқ» маъносидаги бу сўз шеърда содда отларни тартиб билан келтириш санъатини ифодалайди. Чунончи, Лутфийнинг

Жину малаку ҳур чаман ичра кўрунмас,
Юзунг ойдидин барчаси шарманда дагулму?

ёки

Қилгали ойдек юзининг мусҳафина бир назар
Кўрмадим дарсу вазойиф нусхау дафтарни ҳеч

байтларида жин, малак, ҳур; дарс, вазойиф, нусха, дафтар сўзлари – содда отлар маълум тартиб билан келтирилган бўлиб, иккинчи мисрада уларга оида фикрлар ифодаланган.

Таъриз. «Киноя билан сўзлаш» маъносини билдирувчи ушбу бадиий тасвир усули эътирозли, танқидий фикрларни истеҳзоли киноя билан ифодалашни назарда тутаети. Масалан, Муҳаммадризо Огаҳий ўзининг ижтимоий ҳаётдаги адолатсизликка доир танқидий қарашларини

Эй кўнгул, ҳайвон каби гўлу ҳамоқатпеша бўл,
Одам ўлмоқ истасанг гар аҳли даврондин тамаъ.

...Ривож истар эсанг мақбул ўлуб аҳли замон ичра,
Дегил сўз борҳо фисқу фасоду айшу ишратдин.

...Баҳойим янглиғ эт қорнинг четан, бўйнингни гупчакдек,
Тилар эрсанг агар инъоми вофир аҳли неъматдин.

каби байтларда акс эттирган эди.

Оташнафас шоир Завқийнинг:

Аҳли дил бўлма, замоннинг бойи бўл, баззози бўл,
Ақчадин лангар чўп ушлаб, растанинг дорбози бўл.
Шеър эшитмайди биров, даврон қулоғи анга кар,
Бир ҳовуч олтин, кумушнинг хушжаранг овози бўл

каби истеҳзоли мисралари ҳам таъриз усулида битилган эди. Кўриниб турибдики, бу хил санъат асосида билдирилган фикрлар ўз маъносида эмас, аксинча тушунилиши керак. Бинобарин, таъриз ҳажвий тасвир усулларида биридик.

Туюқ – «туймоқ» («ҳис этмоқ») феълидан олинган атама бўлиб, тўрт мисра (икки байт)дангина иборат бўлган ва ҳиссий кечинмаларни ихчам ва жозибали тарзда ифодалашга мўлжалланган шеърини шакл номини ифодалайди. Туюқлар рамал баҳрига мансуб икки вазн: рамали мусаддаси маҳзуф (рукнлари: фоилотун фоилотун фоилун (чизмаси: – v –

– – v – – – v –) ҳамда рамали мусаддаси мақсур (рукнла-
ри: фоилотун фоилотун фоилон (чизмаси: – v – – – v – –
– v ~) асосида ёзилади.

Тууюқлар кўпинча *ааба*, баъзан эса *бава* тарзида қофия-
ланади. Масалан, Навойнинг

Ё раб, ул шаҳду шакар, ё лабдурур,
Ё магар шаҳду шакар ёлабдурур.
Жонима пайваста новак отқали
Ғамза ўқин қошига ёлабдурур

тууюғидаги биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралар (*ааба*
тарзида) қофияланган бўлса, Мавлоно Лутфий қаламига
мансуб:

Бермагил дерлар вафосига кўнгул,
Ким анинг нўшиндин ортиқ неши бор.
Узмагаймен лаълидин ўлсам умид,
Жон менинг жоним, кишининг неши бор.

тууюғидаги иккинчи ва тўртинчи мисралар *бава* тарзида
қофияланган. Тууюқларнинг муҳим хусусияти уларда кўпин-
ча тажнисли қофияларнинг қўлланишидир. Янада аниқро-
ғи, XV аср ўрталарига қадар, ҳали рубоий шакли адабиёти-
миздан кенг ўрин эгалламаган даврда тууюқлар тажниссиз
ёки тажнисли қофияланган. Масалан, Мавлоно Лутфийнинг

Дилбаро, Юсуф жамоли сендадур,
Дилраболиқнингки ҳоли сендадур.
Умр кечти-ю, мени бир сўрмадинг,
Бевафолиқнинг камоли сендадур.

Эй кўнгул, бу йўлда не ғамдур санга,
Ким, хаёли ёр байрамдур санга.
Севдунг ўз ҳаддиндин ортиқ ёрни
Ғар сени куйдурсалар камдур санга

каби кўпгина (42) та туюқлари тажниссиз қофияланган бўлса:

Чархи кажрафтор элидин ёзамен,
Чиқмадим ҳижрон қишиндин ёза мен.
Бир мени ёрлиқ била ёд этмас ул,
Ҳар неча ул шаҳға қуллуқ ёзамен

каби 28 туюғи тажнисли қофияланган эди. XV аср ўрталаридан бошлаб рубоий шакли шеърятимиздан мустақкам ўрин эгаллагач, туюқлар фақат тажнисли қофиялана бошлади. Навоий, Бобур ва бошқа шоирлар яратган барча туюқлар тажнисли қофияланган.

Туюқ шаклидаги асарлар ҳозирги шеърятимизда ҳам ёзилмоқда. Масалан, Ҳабибий ўз қаламини ушбу шаклда синаб, таъсирчан туюқлар битган эди. Унинг

Тол ёғочдан овчилар ё қилмагай,
Ҳўл ўтин тургай тутаб, ёқилмагай.
Иш буюрма кимки ишёқмас экан,
Муддаодек ё қилур, ё қилмагай.

Ош берур ким иш билан туйдирса ер,
Ишламас ким, қайга борса дакки ер.

Ишлаган яйраб фаровонлик билан,
Яхши кийгай, яхши юргаёй, яхши ер

каби туюқлар шулар жумласидан.

Ф

Фард («якка», «якка байт» маъносида) бир байт – икки мисрадангина ташкил топган энг кичик лирик шеърый шаклдир. Унинг таркибидаги мисралар қофиядош бўлиши, шунингдек, қофияланмаслиги ҳам мумкин. Масалан, Лутфий қаламига мансуб 32 фарддан 30 тасида мисралар қофияланмаган. Шоирнинг

Лаълингга ақиқ ўхшамас, ўз бағрин этиб қон,
Яхши бўла олмас, бале чун асли Ямандур.

...Шамъи мажлисга берур нур ул сафолиқ оразинг,
Бу масал равшандурур, ореки, ёғ – ёғқа томар.

...Обиҳаёт бирла наботи оғзинг оллинда
Бири ҳаёти бўлга-ю бири наботидур

каби байтлари шулар жумласидандир. Бундай лирик парчаларни илҳом келган пайтда яратилган байтлар деб тушуниш тўғрироқ бўлар. Шоир кейинчалик уларни ўз ғазаллари таркибига киритган ҳоллар ҳам кўп бўлган. Алишер Навоий яратган 86 туркий фарддан 82 тасида мисралар қофияланган бўлса, 4 тасидагина қофиясиздир. Кўринишича, XV аср ўргаларигача кўпроқ қофиясиз фардлар яратилган. Навоий эса уларнинг қофияланишини мақбул кўрган ва кўпроқ шундай фардларни яратган. XVI асрдан кейин эса шеърятимизда асосан қофияланувчи фардлар битилган.

Фардлар мустақил шеърӣ асарлар сифатида ҳам ёзилган, улар кўпинча насрий асарлар таркибида қўлланган. Масалан, Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асаридан кўплаб ана шундай фардлар ўрин олган. Бу асарнинг Навоий 15 жилдлик асарлар тўпламининг 13 жилдидаги матнида 68 фард «байт» номи билан келтирилган бўлиб, уларнинг барчаси қофиялидир.

Фард шеърӣ шакл саналиб, улар асосида исталган мазмундаги лирик шеър битилиши мумкин. Йирик насрий асарлар таркибига киритилган фардлар шу асарлар мазмунига мос ҳолда кўпроқ фалсафӣ-ахлоқӣ мавзуларга бағишланган. Жумладан, Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб»идан ўрин олган фардларнинг аксарияти шундай шеърлар бўлиб, уларда муҳим ижтимоӣ-ахлоқӣ ғоялар ифодаланган. Масалан:

Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.

Кимки бир шиддат аро сабру тааммул айлади,
Бахт онинг нишини нўшу хорини гул айлади.

Ҳусну жамолсиз киши ширин калом эса,
Сайд айлар элни нукта фасоҳат била деса.

Ҳар кимсаки айламас ошиқмоқни хаёл,
Яфроғни ипак қилур, чечак баргини бол.

Эл айбини айтурға бировким узотур тил,
Ўз айбини фош айлагали тил узотур, бил.

каби кўплаб фардлар ҳикматли сўзлар қаторидан ўрин олган, анчагинаси эса халқ мақолларига айланиб кетган.

Фард шакли муаммо деб аталган шеъринг жанр учун ҳам асос бўлиб хизмат қилган (қаранг: «Муаммо»).

Фахрия (фахрланиш). Шоирнинг ўз ижоди, асарлари ҳақида фахрланиб айтган байт ёки байтлари шундай деб аталади. Фахрия одатда лирик ёки лиро-эпик асарларнинг хотима қисмларидан ўрин олиб, шоирнинг ўз ижодига бўлган муносабати, баҳосини, баъзан ижодий-эстетик қарашлари, гоёвий-бадий тамойилларини акс эттиради. Фахрия тарзида битилган байтлар ижодкорнинг маънавий қиёфаси, асарларининг етакчи хусусиятларини англаб етишимизга ёрдам беради. Масалан, Мавлоно Лутфийнинг

Улуғбекхон билур Лутфий камолин,
Ки рангин шеъри Салмондин қолишмас

байтларида шоирнинг ўз асарлари Шарқ шеърятининг машҳур соҳиби каломлари ижоди даражасига етишгани, шу туфайли Улуғбек каби нозиктабъ ҳукмдор олимга ҳам манзур бўлгани билан ғурурланиши акс этган бўлса, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг фахрия тарзидаги

Ироқу Форс гар етса сенинг бу шеъринг, эй Бобур,
Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам тутқуси Салмон

байтида шоирнинг ўз асарлари Ҳофиз Шеъротий ва Салмон Соважийдек буюк ижодкорлар шеъроти билан тенглаша олишига ишончи ифодаланеди. Муҳаммадризо Огаҳийнинг

Тонг эрмас, Огаҳий, аҳли жаҳон шеърингга майл этса,
Нединким, ҳар сўзинг назм ичра бир гавҳарга ўхшайдур

байтида ўз ижодидан қониқиш ҳисси мужассамланганини кўриш мумкин.

Фахрияларда шоирнинг ўз ижодига берган баҳоси қанчалик асосли, ҳаққоний эканлиги ижодкорнинг маънавий қиёфасига боғлиқ, албатта. Шоирга ҳаққоний баҳони халқ оммаси беради, шоир фахриясининг ҳақиқий қимматини шеърхонлар белгилайди.

Тонг эмасдур бўлса оз муддатда устоди суҳан,
Нодира ашъорига таҳсин этар Салмон кўруб.

Мусанниф шаҳлари тож этса тонг йўқ гавҳари назминг.
Дединг Вайсий дилу жон бирла алқобингга салламно

каби байтлардаги баҳолар ҳам асосли экани халқимизга яхши маълум.

Х

«Хамса». «Хамса» араб тилида «беш» сонини ифодалайди. Шеъротда эса беш мустақил достондан ташкил топган йирик лиро-эпик асар шу ном билан аталади. Форс-тожик адабиётида икки буюк даҳо шоир «Хамса» китобларини яратган бўлиб, улардан бири XII – XIII асрларда яшаб ижод этган озарбайжонлик Низомий Ганжавий бўлса, иккинчиси XIII – XIV асрда қалам тебратган Хусрав Деҳлавийдир. XV асрларда яшаб ижод этган тожик шоири Абдураҳмон Жомий эса 7 достондан ташкил топган асар яратиб, уни «Ҳафт авранг», яъни «Етти тахт» деб атагани.

Туркий тилда «Хамса» яратган ягона шоир эса Алишер Навоий бўлиб, унинг асари «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonларидан ташкил топган.

«Хамса»навислик. Шарқ адабиёти, хусусан, форсий ва туркий шеърятларда Низомий «Хамса»сига жавоб тарзидаги дostonлар тўпламини яратиш анъанаси шундай аталади. Маълумки, Озарбайжоннинг буюк форсигўй шоири Низомий Ганжавий 1174 – 1177 йиллар орасида ўзининг «Махзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») номли фалсафий –дидактик дostonини, 1181 йили «Хусрав ва Ширин» дostonини, 1188 йили «Лайли ва Мажнун», 1197 йили «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал»), 1199-1201 йилларда «Искандарнома» дostonларини ёзиб тугаллаган эди. Кейинчалик шоир вафотидан анча йил ўтгач, ушбу бешта йирик дoston битта китобга жамланиб «Панж ганж», яъни «Беш хазина», шунингдек, «Хамса» («Бешлик») номлари билан шуҳрат тутди.

Барча форсигўй халқларнинг сеvimли асарларига айланган мазкур китобдаги дostonларга кўплаб Шарқ шоирлари татаббуъ тарзидаги жавоб дostonлар битдилар. Машҳур низомийшунос Е. Э. Бертельс маълумотларига қараганда, шоирнинг «Махзан ул-асрор» дostonига жами 46 шоир, «Лайли ва Мажнун» дostonига 39 шоир татаббуъ дoston яратган. Айрим даҳо ижодкорлар эса Низомийнинг айрим дostonларигагина эмас, балки бешта дostonининг барчасига жавоб ёзишга интиланлар, лекин бундай шарафли иш фақат 3 шоиргагина насиб этди. Улар ҳинд-форс шоири Хусрав Деҳлавий (1253-1325), форс-тожик шоири Абдурахмон Жомий (1414-1492) ва улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий (1441-1501)лар эдилар.

Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий Низомийнинг беш дostonига жавобан ўз «Хамса»ларини яратган бўлсалар, Абдурахмон Жомий етти дostonдан иборат «Ҳафт авранг» («Етти тахт») деб аталган китоб битган эди.

Шарқ адабиётидаги анъаналарга мувофиқ татаббуъ тарзида бирон ижодкор асарига жавоб ёзаётган шоир ўша асарнинг мавзуси, вазн ва қофия хусусиятларини сақлаб қолиши

керак эди. Низомий «Хамса»сига татаббуъ битган Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоийлар ҳам шу анъанага содиқ ҳолда ижод қилдилар. Хусрав Деҳлавий Низомий «Панж ганж»идаги биринчи дoston «Махзан ул-асрор»га жавобан «Матлаъул анвор» фалсафий-дидактик дostonини, «Хусрав ва Ширин» дostonига жавобан «Ширин ва Хусрав» дostonини, «Лайли ва Мажнун»га жавобан «Мажнун ва Лайли», «Ҳафт пайкар»га «Ҳашт беҳишт» («Саккиз жаннат»), «Искандарнома»га жавобан «Оинаи Искандарий» дostonини яратди. Эътибор қилинса, Хусрав Деҳлавийнинг барча асарларида Низомий дostonидаги мавзуларгина эмас, воқеалар, ҳатто қаҳрамонлари ҳам сақлаб қолинганини кўрамиз. Айти вақтда Хусрав Деҳлавий «Хамса»сида ушбу мавзулар янгича талқин қилинади, асосий қаҳрамонлар ўз фазилатлари билан Низомий қаҳрамонларидан фарқланиб ҳам турадилар.

Алишер Навоий ўз «Хамса»сини яратишда Хусрав Деҳлавий йўлидан борди. Лекин Навоий олдида Хусрав Деҳлавийга қараганда мураккаброқ вазифа турар, яъни шоир ҳар иккала ижодкор «Хамса»сига туркий тилда жавоб битиши лозим эди. Шу туфайли унинг ҳар қайси дostonи Низомий ва Деҳлавий дostonларига жавоб тарзида ёзилди, асосий мавзулар сақланиб қолди. Шоирнинг 3990 байтли «Ҳайрат ул-аброр» (1483) асари «Махзан ул-асрор» ва «Матлаъ ул-анвор» дostonларига, «Фарҳод ва Ширин» (1484) «Хусрав ва Ширин» ҳамда «Ширин ва Хусрав» дostonларига, 3631 байтли «Лайли ва Мажнун» (1484), «Лайли ва Мажнун» ва «Мажнун ва Лайли» дostonларига, «Сабъаи сайёр» (1484), «Ҳафт пайкар» ва «Ҳашт беҳишт», 7110 байтли «Садди Искандарий» (1485) эса «Искандарнома» ва «Оинаи Искандарий» дostonларига татаббуъ тарзида ёзилган эди.

Буюк тожик мутафаккир шоири Абдураҳмон Жомий ҳам Низомий «Хамса»сига тўлиқ татаббуъ яратишни ўз олдида мақсад қилиб қўйди ва 1481-1482 йилларда «Махзан ул-асрор» асарига жавоб тарзидаги «Тухфат ул-аҳрор» («Яхшилар тухфаси») фалсафий-дидактик дostonини яратди. 20 мақолатдан ташкил топган ушбу асарда шоирнинг фалсафий,

ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий- таълимий масалалар борасидаги қарашлари ўз ифодасини топган эди. Жомий «Хамса»сининг иккинчи достонини «Субҳат ул-аброр» («Тақводорлар тоати») асари ташкил қилади. 1482-1483 йилларда ёзилган бу достон асосан тасаввуф фалсафасига бағишланган эди. Айни вақтда бу достонда адолат, инсонпарварлик, маърифатпарварлик, ахлоқий камолот мавзуларига ҳам алоҳида диққат қилинганди.

«Юсуф ва Зулайхо» (1483) достони Жомий «Хамса»сидан учинчи асар сифатида ўрин олди. Тўртинчи достон «Лайли ва Мажнун» (1484), бешинчиси эса «Хирадномаи Искандари» («Искандар пандномаси») (1485) деб аталган эди.

Кейинчалик Жомийнинг издошлари ушбу беш достон қаторига яна икки йирик асар: 1472 йилдан аввал битилган «Силсилат уз-заҳаб» («Олтин занжир») ва 1481 йилдан муқаддам ёзилган «Саломон ва Абсол» достонларини «Хамса»нинг бош қисмига киритиб, етти йирик достондан ташкил топган китоб туздилар ҳамда уни «Ҳафт авранг», яъни «Етти тахт» деб атадилар.

Юқоридаги учала «Хамса»лар ҳамда «Ҳафт авранг» аса-рида ижодкорлар ўзлари яшаган даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий, фалсафий ва ахлоқий-таълимий муаммоларини қаламга олиб, ҳар қайси масала хусусида ўз қарашларини илгари сурганлар, ўз даврларининг даҳо мураббийлари сифатида энг юксак ижтимоий-ахлоқий ғояларни тарғиб қилиб, инсониятнинг маънавий камолоти учун зарур бўлган таълимотларни бадий жиҳатдан гўзал бир тарзда ифодалаганлар. Инсонпарварлик ва халқпарварлик, маърифатпарварлик ва халқлар дўстлигини улуғлаш, илоҳий ва инсоний муҳаббатни, олижаноб инсоний фазилатларни мадҳ этиш, башарият заволига сабаб бўлувчи ҳар қандай разиллик ва ахлоқий тубанликни фош этиш бу асарларнинг ғоявий мазмунини ташкил этади.

Мазкур ғоялар кейинги асрларда ҳам барча авлодлар манфаатига хизмат қилиб, инсоният камолига кучли таъсир кўрсатиб келди. Бу асарларнинг ҳар бири ҳозирги даврда ҳам ўз қимматини йўқотмай маънавиятимиз ривожига ҳисса

қўшиб келмоқда. Бинобарин, уларнинг гоёвий-бадий қим-матини чуқур тадқиқ этиб, буюк мутафаккирларнинг ўлмас гоёларидан халқимизни баҳраманд этиш адабиётшуносли-гимизнинг долзарб вазифаларидан саналади.

Хафиф баҳри шеърятимизда кенг қўлланган ўлчов тур-ларидан бўлиб, унинг асосини **фоилотун** ва **мустафьилун** аслларининг кетма-кет такрори ташкил қилади. Шеърятимизда мазкур баҳрнинг олти рукнли вазнларидангина фой-даланилган. Хафифи мусаддаси солим ўлчовининг рук-нлари ва чизмаси бир мисрада

фоилотун	мустафьилун	фоилотун
- v - -	- - v -	- v - -

тарзидадир.

Хафиф баҳри вазнлари

Хафиф баҳри кўп вазнликка асосланган ўлчов тури бўлиб, ушбу баҳр асосида ёзилган шеъринг асарларда саккиз вазн бир-бири билан алмашилиб келаверади.

Хафифи мусаддаси солими махбуни маҳзуф вазни шеърятимизда анча кенг қўлланган ўлчовлардан бўлиб, рукнла-ри ва чизмаси бир мисрада

фоилотун	мафоилун	фаилун
- v - -	v - v -	v v -

тарзидадир.

Хафифи мусаддаси солими махбуни маҳсур вазни юқори-даги ўлчовдан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билан фарқ-ланади. Унинг рукнлари ва чизмаси эса ҳар мисрада

фоилотун	мафоилун	фоилон
- v - -	v - v -	v v ~

тарзидадир.

Хафифи мусаддаси солими махбуни маҳтуъ вазни мазкур баҳрнинг энг фаол ўлчовларидан бўлиб, рукнлари ва чизма-си бир мисрада

фоилотун	мафоилун	фаълун
- v - -	v - v -	- -

тарзидадир.

Бу вазндан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланувчи **хафифи мусаддаси солими махбуни мақтуъи мусаббағ** вазнининг рукнлари ва чизмаси эса ҳар мисрада

фоилотун	мафоилун	фаълон
- v - -	v - v -	- ~

кўринишидадир.

Диққат қилинса, ушбу тўрт ўлчовнинг аввалги икки рукни бир хил: **фоилотун мафоилун** тарзида бўлиб, охирги рукнигина турлича, яъни **фаилун, файлон, фаълун** ва **фаълон** тарзида эканини кўриш қийин эмас. Хафиф баҳрига мансуб яна тўрт вазнда биринчи рукнлар **фоилотун** аслининг махбун тармоғи **фаилотунга**, иккинчи рукнлар **мафоилунга**, учинчи рукнлар эса юқоридаги тўрт хил кўринишга эга бўлади.

Хафифи мусаддаси махбуни маҳзүф вазнининг рукнлари ва чизмаси

фаилотун	мафоилун	фаилун
v v - -	v - v -	v v -

Хафифи мусаддаси махбуни мақсур вазнининг рукнлари ва чизмаси

фаилотун	мафоилун	файлон
v v - -	v - v -	v v ~

Хафифи мусаддаси махбуни мақтуъ вазнининг рукнлари ва чизмаси

фаилотун	мафоилун	фаълун
v v - -	v - v -	- -

Хафифи мусаддаси махбуни мақтуъи мусаббағ вазнининг рукнлари ва чизмаси

фаилотун	мафоилун	фаълон
v v - -	v - v -	- ~

тарзидадир.

Юқоридаги 8 ўлчов ўзаро яқин бўлгани туфайли бир шеърий асарнинг ўзида биргаликда қўлланаверади. Масалан, «Сабъаи сайёр» дostonидан олинган ва шоҳ Баҳромнинг ҳолатини ифодаловчи парчада юқоридаги 8 вазннинг барчасидан фойдаланилган:

Деди: «Ушбу замон ўзум борайин,
Ул биёбонни бир-бир ахторайин.
Қайда бўлса топай нигоримни,
Қилайин садқа жони зоримни.
Тирик ўлса бўлай фидоси анинг,
Берибон жон топай ризосин онинг».
... Тамаъ ўз мулкин айлади обод,
Кўнгли мулкин ҳам айлади барбод.
... «Меҳрдин сенда бўлса эрди нишон,
Кўзум ўлмас эди ситорафишон».

Хафиф баҳридан XV асрдан бошлаб лирик ва лиро-эпик шеъриятда кенг фойдаланиб келинган. Ҳофиз Хоразмий ва Атоий, Лутфий ва Саккокий каби ижодкорларнинг қатор ғазаллари ушбу ўлчовда битилган. Алишер Навоий бу вазнлар асосида ўзининг 19 шеърий асарини, шунингдек, «Хамса»дан ўрин олган «Сабъаи сайёр» дostonини яратган. Ушбу баҳр вазнлари XIV-XIX асрларда ҳам шеъриятимизда кенг қўлланиб келди.

Бобур қаламига мансуб «Эй аларким бу ҳинд кишваридин» қитъаси, «Бир кеча хотирим мушавваш эди», «Мубаййин» маснавийлари. Фитратнинг «Гўзалим, бевафо гулистоним» ғазали каби асарлар ушбу вазнлари асосида яратилган.

Ч

Чистон форс-тожик тилида «чист он?» – «у нимадир» деган маънони англатиб, адабиётшуносликда топишмоқ тарзидаги асарлар шу ном билан аталади. Арабча «луғз» сўз ҳам шу хил асарлар номини билдиради. Чистонларда хилма-хил буюмлар, тушунчаларнинг белгиларига ишора қилинган ҳолда, уларнинг номини топиш талаб қилинади.

Шеърятимизда чистон жанри XV асрдан қўллана бошлаган кўринади. Форс-тожик адабиётида кенг тарқалган ушбу жанрни шеърятимизга олиб кириб, дастлабки туркий чистонларни битган шоир Алишер Навоий бўлган, десак хато қилмасмиз. Унинг «Бадоеъ ул-васат» девонидан 10 та туркий чистон ўрин олган. Улар қалай, танга, игна, миқроз, ўқ, анор, бел, юмurtқа (тухум), поки ва парвона ҳақида бўлиб, ранг-баранг вазнларда ёзилган эди. Навоий қаламига мансуб ушбу чистонларнинг 2 таси 2 байтли, 1 таси уч байтли, 3 таси 4 байтли, 3 таси беш байтли ва биттаси 6 байтли шеър сифатида битилганди. Бу асарларнинг 8 таси қитъа, иккитаси эса рубоий усулида яратилган. Масалан, шоирнинг ўқ ҳақидаги чистони шундай мисралардан ташкил топган:

Не қушдурурки, учар уч қанот била, лекин,
Агар қўнар ҳам, очиқдур қанотлари бори.
Қаноти соридур оғзи, валеқ доим очуқ,
Бу турфароқки, бўлур қуйруғида минқори.
Эрур анинг киби туз кўнгли ошёнида ўқ,
Сипехри жаъбасидин истасанг намудори.
Парвона ҳақидаги рубоий эса қуйидагича:

Ул қушки, таашшукдурур андиша анга,
Бир нахлғаким, шомдадур беша анга.
Шохи учидин аён бўлуб реша анга,
Гул очмоқ ўшул решасидин пеша анга.

Навоийнинг бу соҳадаги анъаналари кейинги ижодкорлар томонидан ҳам давом эттирилди. Чунончи, Шермуҳаммад Мунис чилим тўғрисида 8 байтли қитъа битган бўлса, шоира Увайсий бу анъанани янада ривожлантириб 9 та чистон яратди. Уларнинг 4 таси тўртлик, 5 таси фард тарзида ёзилган.

Ул на гумбаздур эшиги, туйнугидин йўқ нишон,
Неча гулгунпўш қизлар манзил айлабдур макон.

Синдируб гумбазни қизлар ҳолидин олсам хабар,
Юзларига парда тортиғлиқ турарлар бағри қон

тўртлигида анор белгилари ижтимоий ҳаёт манзаралари
асосида ифодаланган бўлса,

Икки маҳбубини кўрдум, бир-бирисин кўрмаган,
Иккисининг ўртасига, дўстлар, қил сиғмаган

фардида кун билан тун белгилари моҳирона акс эттирилган эди.

Чистон жанри ҳозирги аср ўзбек шеърлятида ҳам кенг
қўлланиб келинмоқда.

Чўзиқ ҳижо чўзиқ унли билан тугалланган очиқ ҳижо ёхуд таркибида қисқа унли бўлган ёпиқ ҳижодир. Бундай ҳижолар шеър чизмасида – белгиси билан ифодаланади. **Доно, зебо, гулшан, дилбар** каби сўзлардаги ҳижолар чўзиқ ҳижога мисол бўла олади.

Гарчи бу икки хил чўзиқ ҳижо ўлчов жиҳатидан тенг саналиб, шеър чизмасида бир хил ифодаланса ҳам, мисраларда оҳанг яратиш жиҳатидан улар бир-биридан фарқланади. Чўзиқ унли билан битган очиқ ҳижо тарзидаги чўзиқ ҳижолар мисра оҳангдорлигини, шеър жозибаторлигини кучайтиришда ёпиқ чўзиқ ҳижога қараганда муҳимроқ аҳамият касб этади.

Айни вақтда ёпиқ чўзиқ ҳижолар ҳам мисраларда ўзининг муайян ўрни ва қимматига эгадир.

Ш

Шеърый санъатлар. Минг йиллик тарихга эга бўлган мумтоз адабиётимизда бадиият масаласи ҳаминша шеър аҳлининг диққат марказида бўлиб келган. У ёки бу ижодкор салоҳияти ҳақида сўз борганда, унинг нималарни тасвирлагани эмас, асосан, қандай тасвирлаганига эътибор қаратилган. Жумладан, адабий асарларда шеърый санъатлардан фойдаланиш маҳорати ҳамма асрларда бадиий санъаткорликнинг асосий қирраларидан бири сифатида баҳоланган.

Маълумки, шеърий санъатлар бадий асарда ифодаланган гоёларнинг ҳаётийроқ, таъсирчанроқ ифодаланишига, лирик ва эпик тимсолларнинг ёрқинроқ гавдалантирилишига, мисралар, байтлар, бандларнинг лафзий назокати, муסיқийлиги, жозибадорлигини таъминлашга хизмат қилган.

У ёки бу шоир ижодига, у ёки бу бадий асарга баҳо берилар экан, ижодкор ифодалаётган гоё ўз аксини топган ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий, маърифий-тарбиявий муаммолар моҳияти ва кўлами, бадий тимсоллар жилоси билан бир вақтда қўлланган шеърий санъатларнинг ранг-баранглиги, мантиқий асосланиши, асар мазмунини очишдаги ўрни ва аҳамияти каби масалаларга ҳам алоҳида диққат қилинган.

Адабиётимиз тарихи яна шундан далолат берадики, шеърий санъатлар шоир бадий салоҳиятини кўз-кўз қилиш, унинг хилма-хил санъатлардан моҳирона фойдаланиш усуллари намойиш этиш эмас, балки ижодкор бадий тафаккур даҳосининг кўлами, юксак ижтимоий-ахлоқий гоёларни жилолантириш санъаткорлиги ифодаси бўлиб келган.

Шеър санъатлари маънавий ва лафзий санъатларга бўлинади.

Маънавий санъатлар шеърий асарда лирик ва лиро-эпик тимсоллар яратиш, уларнинг ҳолати, ички кечинмалари, туйғулар оламини ёрқин акс эттириш, бадий манзаралар, лавҳалар яратиш учун кенг қўлланиладиган ташбиҳ, муболаға, истиора, таъриз, тажохул ул-ориф, талмиҳ, ҳусни таълил, тазмин, ийҳом, ружуъ, лаффу нашр каби санъатларни ўз ичига олади (ушбу атамаларга қаранг).

Лафзий санъатлар асарни бадий тил жиҳатидан баркамол, таъсирчан қилиб яратиш учун муҳим бўлган тажнис, саъж, тарду акс, қалб, такрир, муламмаъ, тазмини муздавиж, таъдил, тансиқ ус-сифат каби санъатлардан ташкил топади (ушбу атамаларга қаранг).

Шитоия. «Шито» араб тилида «қиш» демакдир. Шеърятда қиш мавзусида битилган лирик манзумаларга шитоия, яъни «қиш ҳақидаги шеър» дейилади. Бу жанрга мансуб асарларда қиш манзаралари, одамларнинг ушбу фаслга, хусусан, қиш совуқларига муносабати, кўпинча муҳтож ки-

шиларнинг қаттиқ совуқдан чеккан изтироблари лирик кечинмалар тарзида ифодаланади. Етук ижодкорлар ўз шитоияларида ушбу фасл манзараларини гоят рангин ва таъсирчан бадиий лавҳаларда жилолантирганлар. Масалан, Муҳаммадризо Огаҳий қиш кўринишларини бир ғазалида шундай тасвирлаган эди:

Келди совуқ шиддатидин ўйла қаттиғ ушбу қиш,
Ким оғиз очғоч тўнгиб тил бўлғуси андоқки тиш.
Гарчи ер жисми уза қор қоқимин ёпти, вале,
Панжаи сарсарға бўлди кўксини чок этмак иш.
Ҳам бўлуб эл қадди совуқ шиддатидин ё киби,
Ашки мадди тўнглабон тоқти анго сиймин кериш.
Муз киби қилмиш бурудат олиб ўт таъсирини,
Танда тадбир айлабон жон асрамоқ мушкил эмиш.
Бош чиқормай кулбасидин тўнглаб ўлмак ваҳмидин,
Мунқатиъ билкулл бўлубдур эл аро бориш-келиш.
Сарв қоматлар кийиб эгнига хафтон тў-батў,
Тузмай онинг бирла ҳам титрарлар ондоқким қамиш.
Ақлу ҳушим қочти совуқ шиддатидин нечаким,
Тан уйида жон лиҳофи ичра қилдим парвариш.
Ул киши билмас бу совуқ шиддатинким, базм аро,
Оташин май ичса, эгнига кийиб синжобу киш.
Огаҳий, қиш келди деб урэнлиғингдин ғам ема,
Шоҳ лутфи ёз этар неча мушаддад бўлса қиш.

Қиш манзараларини лирик шеърларда жозибадор қилиб тасвирланган асарларни замонавий адабиётимизда ҳам кўп учратамиз.

Ў

Ўта чўзиқ ҳижо таркибида чўзиқ унли келган ёки қўш ундош билан тугалланувчи ёпиқ ҳижодир. Бундай ҳижолар шеър чизмасида – *v* (мисра ичида) ёки \sim (мисра охирида) белгилари билан ифодаланади.

Қўш ундош билан тугалланувчи ўта чўзиқ ҳижолар шеър мисраларида яққол кўзга ташланиб турса, таркибида чўзиқ

унли бўлган ўта чўзиқ ҳижолар мисраларни вазнга мувофиқ
ифодали ўқиш жараёнидагина аниқланади.

Шеърятимизда ёпиқ ҳижолар таркибидаги «о» унлиси-
нинг чўзиқ ўқилиши натижасида ҳосил бўладиган ўта чўзиқ
ҳижолар жуда кўп учрайди. Айни вақтда «у», «ў», «и»
унлиларининг чўзиб ўқилишига асосланган ўта чўзиқ ҳижолардан ҳам шеърятимизда анчагина фойдаланиб келинган.
Чунончи:

Эй хижил гул оразингдин бўстону боғлар
Лола рухсоринг фироқи қўйди жонга доғлар.
(Атоӣи)

Ўшал пари на малойик сифатли ҳур бўлур,
Ки гар башар деса они киши қусур бўлур.
(Гадоӣи)

Эй жамолинг лоязолу бебадал ҳуснинг жамил,
Ой юзунгдур аҳсани тақвим учун равшан далил.
(Лутфӣи)

Чу нома чирмадим ёзиб юзунг васфида шавқангез,
Дамимдин ўт тушуб бир бошиға қилди они гулрез.
(Навоӣи)

Қўш ундош билан тугалланувчи илм, ишқ, дўст, меҳр, жисм
каби ҳижолар ҳам ўта чўзиқ ҳижо саналади. Масалан:

Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон базе қилдим фидо, ороми жоне топмадим.
(Навоӣи)

Ёз фасли, ёр фасли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.
(Бобур)

Ифодали ўқиш чоғида ўта чўзиқ ҳижолар таркибида-
ги унлилар анча чўзиб талаффуз этилади. Қўш ундош би-

лан тугалланган илм, жисм, меҳр каби сўзлардаги унли чўзиб ўқилмай, охирги ундош қисқа ҳижо қилиб талаффуз қилинади.

Қ

Қалб. «Тескари қилиш, ағдариш» маъноларини ифодаловчи ушбу атама шеърятда айрим сўзларни тўла ёки қисман тескари қилиб, уларнинг асосий шакллари билан ёнма-ён қўллаш санъатининг номини билдиради. Масалан:

Роз айтиб зор қилсам, айламас ёр эътибор,
Илтижо қилсам висол истаб, этар ул интизор

байтидаги «роз» ва «зор» сўзлари бир-бирининг тескари қилинган шаклидан иборат.

Алишер Навоийнинг

Ҳаётбахш эса ул ҳур аксидин бода,
Маҳалли ҳайрат эмас, ҳур аксидиндур руҳ

байтидаги «ҳур» ва «руҳ» сўзлари ўзаро тескарилиги шоир таъкидидан ҳам кўзга ташланиб турибди.

Мунис ғазали мақтаёсидаги

Кўрмамиш даврон кўзи бир золим андоқ меҳрсиз,
Найлайн гар раҳм қилмас Мунис аҳволин кўруб

байтидаги «меҳр» ва «раҳм» сўзлари араб ёзувида бир-бирининг тескари шаклидир. Огаҳийнинг

Ракикун нутқ бўлғил, эй кўнгул, қўй хуш адолиқни,
Ки булбул қадри йўқдур аҳли даҳр оллида қузғунча

байтидаги «қўй» ва «йўқ» сўзлари ҳам шу тарздадир.

Сўз тўлалигича тескари қилинган бундай ҳолатлар «қалби мунтазам» деб аталади. Баъзан сўз тўлалигича тескари қилинмай, унинг таркибидаги икки-уч ҳарф тар-

тиби ўзгартирилади. Масалан: Муҳаммадризо Огаҳий қаламига мансуб бир ғазалдаги

Не тонг, назм ичра нозик табъ эсамким, Огаҳий янглиф
Белингнинг фикри бирла шоири диққат шиорингман

байтида «шоир» ва «шиор» сўзлари бир-бирига нисбатан қисман тескаридир.

Хусайн Бойқаронинг бир ғазалидаги

Оҳ ила азм айладим, розимға маҳрам, яхши қол,
Дард ила айрилдим, эй дардимға марҳам, яхши қол

байтидаги «маҳрам» ва «марҳам» тескаридир. Аниқроғи, уларда ушбу сўзлар таркибидаги «ҳ» ва «р» ундошлари ўрни алмаштирилган. Бу хил тескари қилиш «қалби баъз» деб юритилади.

Қасида. Бирон шахс, воқеа, бинони мадҳ этиш, улуғлашга бағишланган лирик шеърлар шундай аталади. Улар ғазалга ўхшаш тарзда, яъни *аа, ба, ва...* тарзида қофияланади, лекин ҳажм жиҳатидан чекланмайди.

Мумтоз шеърятимизда яратилган қасидаларнинг аксар қисми ҳукмдорлар мадҳига бағишланган. Саккокийнинг Улуғбекка, Алишер Навоийнинг Хусайн Бойқаронинг тахтага чиқишига бағишлаб ёзилган қасидалари ушбу жанрнинг энг яхши намуналаридан саналади. Саккокий ўзининг 34 байтли қасидасида Улуғбекнинг адолатли, маърифатпарвар, жасур ва мард подшоҳ сифатидаги фазилатларини

Жаҳондин кетти ташвишу мабодийи амон келди,
Халойиқ, айш этинг бу кун, сурури жовидон келди.
Тан эрди бу улус барча анингдек жони бор ё йўқ,
Биҳамдиллоҳ, Ўғон фазли била ул танга жон келди.
...Суюнсун хусрави олий гуҳар султон Улуғбекким,
Шаҳаншоҳ Шохрухбектек шаҳи Хусравнишон келди.
...Салотин дунёда кўп келдию кечти, сенингтек бир,
Фалакнинг гар тили бўлса, айитсунким, қачон келди?

...Шаҳо, лутфунгни топқум деб дуочи банда Саккокий
Белин жони била боғлаб бу хизматга равон келди

каби байтларда акс эттирса, Алишер Навоий

Чун ниҳон қилди турунжи меҳр рахшон талъатин,
Ошқор этти фалак бир тавқи ғабғаб ҳайъатин

байти билан бошланувчи 91 байтли «Ҳилолия» қасидасида
Ҳусайн Бойқаро сифатларини

Шоҳ Абулғозий саодат ахтари Султон Ҳусайн,
Ким, қуёшни зарра дер кўрган сипеҳри ҳашматин.
Шоҳлар шоҳи демай, ул шоҳларнинг шоҳиким,
Ҳар бири юз шоҳлар шоҳича тутқай мукнатин.
Шоҳлиғда ғояти дарвешлиғдин кўрмайин
Бўрёйи фақрча заркаш сарири рифъатин.
Шоҳлар дарвешию дарвешлар шоҳики, Ҳақ
Шоҳ қилди сувратин, дарвеш қилди сийратин.
...Хусраво, зотингни васф этмак Навоий ҳадди йўқ,
Авло улким, зоҳир эткай бенаволар одатин

каби мунаққаш мисраларда жилолантиради.

Қасида айниқса, сарой шоирлари ижодидан кенг ўрин
эгаллаган эди, сарой адабиётида ҳукмдорлар, йирик ман-
сабдорлар томонидан барпо қилинган масжиду мадрасалар,
саройларни мадҳ этувчи қасидалар ҳам анчагина яратилган.

Қасида жанри замонавий шеърятимиздан ҳам ўрин ол-
ган. Эркин Воҳидов қаламига мансуб «Ўзбегим» қасидаси
бу жанрнинг яхши намуналаридан ҳисобланади.

Қисқа ҳижо қисқа унли билан тугалланувчи очиқ ҳижо-
дир. У шеър чизмасида в белгиси билан ифодаланади. Ба-
ҳор, бозор, билим, бешик, буюк, бўлак каби сўзларнинг
биринчи бўғинлари қисқа ҳижога мисол бўла олади. Маса-
лан, Навоийнинг

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади,

байтининг биринчи мисрасидаги -ча, -де, -ви, -ма ҳижола-ри, иккинчи мисрадаги -ла, -ча, -ча, -ма ҳижола-ри қисқадир.

Баъзи ёпиқ ҳижола-ри охиридаги ўзидан кейин турган ва унли билан бошланган ҳижо билан қўшилиб ўқилиши (васл ҳодисаси) туфайли чўзиқ ҳижола-ри қисқа ҳижога айланиши мумкин. Масалан, Навоийнинг

Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилгил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилгил

байтидаги «мардумлиғ» сўзининг «лиғ» ҳижоси таркибидаги «ғ» ундоши ўзидан кейинги ҳижога қўшилиб ўқилгани учун шу ҳижонинг – ли қисми қисқа ҳижога айланади. Муқимийнинг:

Навбаҳор, очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Суҳбат айлайлик, келинлар, жўраю, ўртоғлар

байтининг иккинчи мисрасидаги «суҳбат» сўзи таркибидаги «т» ундошининг кейинги ҳижога қўшилиб ўқилиши туфайли «-ба» ҳижоси қисқа ҳижога айланади.

Қитъа («бўлак, «қисм») фақат жуфт мисраларигина қофияланувчи байтли шеър шакли, ҳажми икки байтдан бир неча ўн байтгача бўлиши мумкин. Ушбу шаклдан кўпроқ ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-тарбиявий мавзулардаги лирик асарлар яратишда кенг фойдаланилган. Шеърятимиздаги энг кўп қитъалар икки байтли бўлиб, *абаб* шаклида қофияланган. Масалан, Алишер Навоийнинг «Арбаъин» асаридан ўрин олган

Оналарнинг оёғи остидадур
Равзаи жаннату жинон боғи.
Равза боғин висолин истар эсанг
Бўл онанинг оёғи туфроғи

каби қирқ қитъа шу тарздадир.

Қитъа шаклининг дастлабки намуналарини XIV аср шеърятимизда, хусусан, Носириддин Рабғузий, Сайфи Саройи, Ҳофиз Хоразмий ижодида учратамиз. Мавлоно Лутфий лирикасидан туюқ вазнида ёзилган анчагина қитъа ўрин олган. Мазкур жанр ривожига Алишер Навоий кучли таъсир кўрсатди. У ўз даврининг муҳим ижтимоий-ахлоқий муаммоларини «Ҳазойин ул-маоний» асаридан ўрин олган 210 қитъасида моҳирона акс эттирди. Улардан 168 таси икки байтли, 26 таси 3 байтли, 7 таси 4 байтли, 4 таси беш байтли, 1 таси 6 байтли, 1 таси 7 байтли, 2 таси 9 байтли ва яна биттаси 11 байтли қитъалардир.

Бундан ташқари, унинг насрий асарларидан ҳам фортожик ва туркий тилларидаги анчагина қитъалар ўрин олган. Ушбу шакл асосида битилган лирик шеърларни Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳий, Аваз Ўтар каби шоирлар ижодида ҳам кузатиш мумкин.

Ғ

Ғазал сўзи араб тилида «аёлларга ишқибозлик қилмоқ», «аёлларни васф этмоқ» маъноларини ифодалайди. Шеърятда эса бу атама нозик туйғу, кечинмалар ифодасига бағишланган лирик шеър шакли номини билдиради. Ғазал шаклининг асосий хусусиятлари қуйидагилар:

1. Ҳажми, асосан 3-4 байтдан 19 байтгача бўлади.

2. Биринчи байтдаги иккала мисра қофияланиб, кейинги байтларнинг иккинчи мисралари биринчи байт билан қофиядош бўлиб келади, бинобарин, бу хил қофия тузилишини *аа, ба, ва, га...* тарзида кўрсатиш мумкин.

Ғазалнинг биринчи байти **матлаъ**, иккинчи байт **ҳусни матлаъ**, охирги байт **мақтаъ**, ундан олдинги байт эса **ҳусни мақтаъ** деб юритилади.

Мақтаъ ёки ҳусни мақтаъ байтидан шоир тахаллуси ўрин олади. Шунинг учун уни **махлас байти** деб аталади.

Ғазал дастлаб X – XIV асрларда фақат аёлларга бўлган муҳаббат кечинмаларигина ифодаланган бўлса, кейинчалик,

XV асрдан бошлаб бу шеър шаклидан исталган мавзудаги лирик туйғуларни бадий акс эттиришга ўтилган.

Ғазалларда ифодаланган мавзулар, ғояларга кўра улар ошиқона, орифона, баҳория, наврўзия, шитоия, марсия, ҳажвия каби жанрларга бўлинади. Кичик ҳажми, нафис қофия тузилиши асарнинг ғоят жозибали ва енгил вазнларда битилиши туфайли ғазаллар куйлаш учун қулай. Ана шунинг учун ҳам бу шаклдаги асарлар ҳамма асрларда кўплаб яратилган.

Буюк мутафаккир шоир Муҳаммад Фузулий

Ғазал билдирур шоиринг қудратин,
Ғазал орттирур нозим шуҳратин.
Кўнгул, гарчи ашъора чўқ расм вор,
Ғазал тавзин эт жумладин ихтиёр.
Ки ҳар маҳфилин зийнатидаур ғазал,
Хирадмандлар санъатидур ғазал

мисралари ушбу шеър шаклининг шеърятдаги ўрнига берилган юксак баҳо саналади.

Ўз тузилишига кўра ғазаллар якпора, воқебанд, мусалсал каби турларга бўлинади. Ғазал мумтоз адабиётимизда жуда кенг қўлланган шеър шакли саналиб, унинг илк намуналарини Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» китобида учратамиз. Атоий, Лутфий, Саккокийлар ўзларининг баркамол асарлари билан ушбу шакл ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. Алишер Навоий ижоди туфайли ғазалиёт ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилиб, лирик кечинмалар қомусига айланди. XVI асрда Заҳириддин Муҳаммад Бобур, XVII асрда Бобораҳим Машраб, XVIII асрда Хўжаназар Ҳувайдо ва Сўфи Оллоёр, XIX асрда Нодира ва Увайсий, Мунис ва Огаҳий, Фурқат ва Муқимий каби ижодкорлар ғазал шакли имкониятларини янада кенгайтirdилар. XX аср бошларида эса Завқий ва Аваз Ўтар, Ҳамза ва Авлонийлар ижодида ғазал муҳим ижтимоий-сиёсий ғоялар ифодасига хизмат қилди. Ғазал замонавий шоирлар ижодидан ҳам муносиб ўрин эгаллади. Ҳабибий ва Чустий, Собир

Абдулла ва Восит Саъдулла, кейинчалик Эркин Воҳидов ва Жамол Камол бу шакл асосида юзлаб гўзал асарлар битдилар.

Ғазаллардаги байтлар сони ҳар қайси шоирнинг бадиий салоҳияти ва ижодий услубиёти билан боғлиқдир. Масалан, Алишер Навоий ўз ғазалларини асосан кўп байтли асарлар сифатида яратган. Унинг

Навоий шеъри тўққиз байту, ўн бир байту ўн уч байт,
Ки, лавҳ узра қалам зийнат берур ул дурри макнундин.
Буким албатта етти байтдан ўксук эмас, яъни
Таназул айлай олмас рутба ичра етти гардундин

мисралари шоир ғазалларининг таркиби ҳақидадур.

Чиндан ҳам, «Ҳазойин ул-маоний»даги 2600 ғазал таркибини кўздан кечирсак, уларнинг аксарияти 7 ва 9 байтли эканини кўрамиз. Яна аниқроғи, шоир қаламига мансуб туркий ғазалларнинг 1744 таси 7 байтли, 698 таси 9 байтли, 56 таси 8 байтли, 20 таси 10 байтли, 68 таси 11 байтли, 6 таси 6 байтли, 5 таси 13 байтли, 2 таси 5 байтли ва биттаси 12 байтлидир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ғазалиётига назар ташласак, улар таркиб жиҳатидан Навоий асарларидан анча фарқланишини кузатамиз. Бобур девонидаги 119 ғазалнинг 5 таси 4 байтли, 76 таси 5 байтли, 25 таси 6 байтли, 10 таси 7 байтли, 2 таси 8 байтли ва биттаси 10 байтлидир.

Оғаҳий эса ўз ғазалларини кўпроқ 9 байтли қилиб яратган. Шоир икки жилдлик асарлар тўпламидаги жами 382 ғазалнинг 218 таси 9 байтли, 62 таси 11 байтли, 12 таси 13 байтли, 6 таси 8 байтли, 5 таси 10 байтлидир. Шоир 15, 17, 23 байтли ғазаллар битишни ҳам машқ қилиб кўрган эди.

Ҳ

Ҳажнома. Ҳаж зиёратига бағишланган бадиий асарлар шундай аталади. Маълумки, баъзи шоирлар мусулмонлик бурчини адо этиб, муқаддас Макка ва Мадина шаҳарларига сафар қилиб ҳаж ибодатини бажарар эканлар, ушбу мубо-

рак воқеа туфайли дилларида жўшган ҳаяжонли туйғулар мавжини ифодаловчи лирик асарлар – ҳажномалар яратганлар. Бу жанрдаги лирик шеърлар хилма-хил шаклларда: ғазал, мухаммас, таркиббанд ва бошқалар тарзида битилган. Улардан баъзилари бизгача етиб келган. Шулардан бири 1911 йили нашр қилинган «Армуғони Хислат» баёзидаги Фурқат ҳажномасидир.

Таркиббанд шаклидаги ушбу асар 12 банддан ташкил топган бўлиб, жами 106 байт шеърни ўз ичига олади. 10 та 9 байтли ва иккита 8 байтли банддан тузилган мазкур ҳажномада ҳаж таассуротлари: Мадинадаги Масжид ул-Набий тавсифи, Муҳаммад мустафо саллоллоҳу алайҳи васаллам сифатлари, Бақиъ қабристонини таърифи, Уҳуд тоғи манзаралари, Мадина ва унинг атрофидаги табаррук қадамжолар мадҳи, шоир қалбида жўш урган буюк орзулар мавжи гоят таъсирчан ифодаланади. Енгил ҳазажи мусаддаси маҳзүф вазни, ёқимли мужаррад ва мурдаф қофиялар асарга жозибали оҳанг бағишлаган. Ҳажноманинг биринчи банди қуйидагича:

Забонимға олиб ҳамди Худони,
Демак вожиб манга шукру санони.
Иноят айлабон осий қулиға,
Мушарраф этти шоҳи анбиёни.
Етурди жаннатосо равзасиға,
Менингдек осийи юзи қарони.
Зиёрат айладим қабри шарифин
Ҳабиби Ҳақ Муҳаммад мустафони.
Яна Бубакр ёри содиқ аввал,
Ўшал вофию Сиддиқ босафони
Умар равнақфизои дини ислом,
Расулulloҳга эрди ёри соний.
Нисори молу жон бўлсун фидоси,
Ҳам ул бинт ун-набий хайр ун-нисони.
Юзумни сурғали, алҳамдилуллоҳ,
Насиб ўлди Ҳарамни остони.
На ерда ўлсам ўлсун туҳфа мендин
Дуруди бениҳоят ҳар замони.

Ҳазаж баҳри шеърятимизда қўлланиш кўлами жиҳатидан рамал баҳридан сўнг иккинчи ўринда турувчи ўлчов туридир. Унинг асосини мафойилун аслининг айнан такрори ташкил қилиб, мусаммани солим вазнининг рукнлари ва чизмаси

мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
 v - - - v - - - v - - - v - - -

тарзидадир.

Ҳазаж баҳри вазнлари. Ҳазаж баҳри XIV асрдан бошлаб шеърятимизда кенг қўллана бошлаган. Атойи ва Саккокий, Лутфий ва Гадоийлар ўз шеърларининг каттагина қисмини ушбу баҳр вазнларида яратдилар. Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» тўпламидаги 669 шеър, шунингдек, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» достонлари мана шу баҳрдандир.

Ҳазаж баҳри XVI – XX асрлар ўзбек шеърятисида ҳам кенг ўрин эгаллади. Бобур, Машраб, Огаҳий, Нодира, Фурқат, Муқимий, Ҳамза каби шоирлар яратган лирик ва лиро-эпик асарларнинг катта қисми шу ўлчовга асосланади. Бобурнинг 39 ғазали ва 196 рубойиси, бошқа жанрлардаги 43 шеъри, жами 310 асари шу баҳрда битилган эди. Нодиранинг 53 та ўзбекча ва 52 тожикча ғазали шу баҳр вазнларида яратилган. Мазкур ўлчовлардан замонавий шеърятимиз, Ҳабибий, Собир Абдулла, Эркин Воҳидовлар лирикасида ҳам анча кенг фойдаланилган.

Шеърятимизда ҳазаж баҳрининг асосан саккиз ва олти рукнли вазнлари қўлланган.

Ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазни шеъ

риятимизда анча кенг қўлланган ўлчовлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафойилун мафойилун фаулун
 v - - - v - - - v - -

тарзидадир.

Мисоллар:

Жамолинг васфини қилдим чаманда,
Қизорди гул уёттин анжуманда.

(*Атоӣи*)

Қўнгул олдинг, бегим, ёшурмоғинг не?
Жафони ҳаддидин ошурмоғинг не?

(*Атоӣи*)

Аёқингға тушар ҳар лаҳза гесу,
Масалдурким: «Чароғ туби қоронғу».

(*Лутфӣи*)

Илоҳо, ҳар кунинг наврӯз бўлсун,
Ҳамиша толеъинг феруз бўлсун.

(*Огаҳӣи*)

Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Сайфи Саройининг «Суҳайл ва Гулдурсун», Навойининг «Фарҳод ва Ширин», Фурқатнинг «Сабоға хитоб» шеъри, маърифатпарварлик руҳидаги маснавийлари ушбу вазн асосида яратилган.

Ҳазажи мусаддаси мақсур ҳам шеъриятимиздаги севимли ўлчовлардан бўлиб, ҳазажи мусаддаси маҳзүф вазнидан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билан фарқланади. Ушбу ўлчовнинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафоййлун мафоййлун мафоййл
v - - - v - - - v - ~

тарзидадир. Яъни унинг таркиби **мафоййлун** аслининг солими ҳамда шу аслнинг **мақсур** тармоғи **мафоййлдан** ташкил топади.

Мисоллар:

Агар кўнглунг тилар жонимни олмоқ,
Қароқчи кўзларингдин бир қиё боқ.

(*Атоӣи*)

Баланд айлаб қуёшға поя наврўз,
Кўтарди ер юзидин соя наврўз.
(Огаҳий)

Кишиким бўлмаса бахти ҳумоюн,
Ҳамиша бўлғуси нокому маҳзун.
(Аваз)

Ўзаро яқин бўлган ҳазажи мусаддаси маҳзуф ва ҳазажи мусаддаси мақсур вазнлари бир шеърий асарнинг ўзида қўлланаверади. Масалан, Хоразмий «Муҳаббатнома»сида ҳам, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам икки ўлчов биргаликда иштирок этган.

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф вазни шоирларимиз ижодида кенг қўлланган ўлчовлардан саналади. Унинг руқнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулу	мафоилун	фаулун
- - v	v - v -	v - -

Шунинг учун ҳам ушбу ўлчов XIV асрдан бошлаб XX аср бошларига қадар шоирларимиз ижодида кенг қўлланиб келган. Унинг асосида фақат лирик шеърларгина эмас, балки Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони каби йирик бадий обидалар ҳам яратилган. Ушбу ўлчов «Шашмақом»нинг «Соқийномаи мўғулчаи дугоҳ», «Уфори мўғулчаи сегоҳ», «Ироқ» мақомининг IV таронаси куйларига мосдир.

Мисоллар:

Кўзунг не бало қаро бўлуптур,
Ким жонға қаро бало бўлуптур.
(Навоий)

Кўнглумни чу ул пари олибтур,
Девона бўлурга не қолиптур?
(Бобур)

Ўлкамда етишди хил йигитлар,
Файратли, етук, дадил йигитлар.

(Ҳабибий)

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи мақсур вазни адабиётимизда анча кенг қўлланган ўлчовлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулу	мафоилун	мафонйл
- - v	v - v -	v - ~

тарзидадир. Ушбу вазн ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф ўлчовидан фақат охириги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланади, яъни мисралар охири мафонйл рукни билан тугалланади. Шу хусусиятига кўра ушбу иккала вазн бир шеърий асарда бир вақтда қўлланаверади. Чунончи, Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида мазкур иккала ўлчов ҳам кенг қўлланган. Шунинг учун ҳам ушбу достон ҳазажи мусаддаси маҳзуф ҳамда ҳазажи мусаддаси мақсур ўлчовларида ёзилган икки вазнли асар саналади.

Ҳазажи мусаддаси мақсур вазни XIV – XX асрлар мобайнида шеъриятимизда фаол қўлланиб келди.

Мисоллар:

Жонга тегадур жафойи ҳижрон,
Кимдин тилайин давойи ҳижрон.
(Амоӣи)

Бординг назаримдин, эй паризод,
Мен қулни дубора қилмадинг ёд.
(Нодира)

Сендин нафасе мурод топмон,
Ишқингда кўнгулни шод топмон.
(Бобур)

Ҳазажи мусаммани солим вазни шеърятимиздаги энг ёқимли ўлчовлардан бири саналади. Унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
v - - - v - - - v - - - v - - -

тарзидадир. Тўртта қисқа ҳамда 12 та чўзиқ ҳижонинг бу хилдаги мутаносиб такрори жозибали ва мусиқий оҳангни вужудга келтиради.

Мисоллар:

Менинг кўнглумки гулнинг гунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса, очилмоғи не имкондур.

(Бобур)

Агарчи сенсизин сабр айламак, эй ёр, мушкилдур,
Сенинг бирла чиқишмоғлиқ доғи бисёр мушкилдур.

(Бобур)

Ажаб мажнундуман, ҳар дашту, ҳар саҳроға сигмамдур,
Дилим дарёи нурдур, мавж уруб дунёға сигмамдур.

(Маишраб)

Агар ошиқлигим айтсам, куюб жону жаҳон ўртар,
Бу ишқ сиррин баён этсам, тақи ул хонумон ўртар.

(Маишраб)

Букун, эй дўстлар, фарзанди жононимни соғиндим,
Гадо бўлсам не айб, ул шоҳи давронимни соғиндим.

(Увайсий)

Махмурнинг «Ҳақим Туробий ҳажви», Огаҳийнинг «Қиш», «Юзунг очким...» ғазаллари, Фурқатнинг «Чаман саҳнида дерлар...», «Фигонким...», «Ғариби бу вилоят» ғазаллари, «Киши ҳолимни билмас», «Манам шўрида булбул...» мухаммаслари, «Ёрканд шаҳридан Тошболтуға» мактуби ҳам мана шу вазн асосида ёзилган.

Ҳазажи мусаммани аштар вазни шеърятимизда анча кенг қўлланган ўлчовлардан биридир. Унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада:

фоилун мафойилун фоилун мафойилун
- v - v - - - - v - v - - -

тарзидадир. Чўзиқ ва қисқа ҳижолярнинг шу хилдаги такрори ёқимли оҳангни ҳосил қилади.

Мисоллар:

Келди очилур чоғи, ўзлигинг намоён қил.
Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил.
(Ҳамза)

Фасли навбаҳор ўлди кетибон зимистонлар,
Дўстлар, фаниматдур, сайр этинг гулистонлар.
(Фурқат)

Ҳазажи мусаммани ахраб вазни адабиётимиздаги ёқимли ўлчовлардан бири бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулу мафойилун мафъулу мафойилун
- - v v - - - - - v v - - -

тарзидадир.

Мисоллар:

Ишқинг ўтиға дилбар, ҳар дам чу куяй дерман,
Қоним била, эй жонон, оламини бўйай дерман.
(Машираб)

Сайдинг қўя бер, сайёд, сайёра экан мендек,
Ол домини бўйнидин, бечора экан мендек.
Ўз ёрини топмасдин овора экан мендек,
Иқболи нигун, бахти ҳам қора экан мендек.

Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.
(Фурқат)

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзүф вазни шеър-
иятимиздаги ёқимли, мусиқий ўлчовлардан биридир. Рукн-
лари ва чизмаси бир мисрада

мафъулу	мафоййлу	мафоййлу	фаулун
- - v	v - - v	v - - v	v - -

тарзида.

Мисоллар:

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.
(Лутфий)

Сендек манга бир ёри жафокор топилмас,
Мендек санга бир зори вафодор топилмас.
(Бобур)

Ишқ водисидин бир кеча мен ҳай-ҳалаб ўтгум,
Зухҳод элини мамлакатини талаб ўтгум.
(Маирав)

Гул фасли санам сайр ила гулшанда бўлубдур,
Гунча кўз очиб гул юзида ханда бўлубдур.
(Э. Воҳидов)

Ҳамд – «мақтов» маъносидаги бу истилоҳ Оллоҳни мадҳ этиб ёзилган асарларга нисбатан қўлланади. Маълумки, ислом дини қарор топган мамлакатларда яратилган ҳар бир йирик адабий асар Оллоҳ мадҳига бағишланган қисм билан бошланган. Девонларда бу хил шеърлар ғазаллар тарзида, дostonларда алоҳида боблар сифатида битилган. Масалан, Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» асаридаги ҳар

бир девон тўрттадан ҳамд-ғазал билан бошланади, девонлар ичидан яна 10 та ҳамд-ғазал ўрин олган, бинобарин, асардаги жами 26 ғазал Оллоҳ мадҳига бағишланган.

Бу хил ғазалларда Оллоҳнинг борлиги-ю бирлиги, буюк қудратию чексиз саховати, раҳматининг беададлигию лутфининг беқийёслиги, Унинг улуғ сифатлари мадҳ этилади. Шундай асарлардан бирини кўздан кечирайлик:

Не сунъингдин ажаб юз минг жаҳон бўлмоқ яно пайдо,
Не мулкингга халал юз минг жаҳондек бўлса нопаддо.
Не поёни жалолу кибриёдуким, тафовут йўқ,
Агар юз минг жаҳондек бўлса нопаддо ва ё пайдо.
Азал ҳам сен, абад ҳам сен, не аввал бирла охирким,
Анга йўқ ибтидо пайдо, мунга йўқ интиҳо пайдо.
Ироданг бирла тақдирингдин ўлғай икки кавн ичра,
Агар бўлса фано зоҳир ва гар бўлса бақо пайдо.
Фалак ҳам ожиз, ахтар ҳам забун, сайру сукун ичра,
Ки сендиндур, не бўлса анжуму афлок аро пайдо.
Баҳона уммоҳот ўлди-ю обо йўқса сунъингдин,
Ато бирла аноға не атову не ано пайдо.
Нечаким баҳр ила кон бўлса, сендин тарбият топмай,
Эмастур мумкин ўлмоқ дурри лаъли бебаҳо пайдо
Чу баҳри раҳматинг мавж урса, пайдо бўлмағай хасча,
Неча журм аҳлидинким бўлса юз кўҳи хато пайдо.

Алишер Навоий ўзининг «Хамса» китобидан ўрин олган барча дostonларини ҳам, «Лисон ут-тайр» асарини ҳам ҳамд боблари билан бошлайди. Ушбу бобларда Оллоҳнинг буюк яратувчилик қудрати, улуғвор сифатлари мадҳ этилади, инсон зотига бахш этилмиш улкан неъматлари таъкидланади. Жумладан, «Лисон ут-тайр»нинг ҳамд бобида шоир ёзади:

Офаринишдин қилиб инсон ғараз,
Они айлаб, халқ ичинда беаваз.
Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб.
Рози махфий ганж ўлуб бу турфа жисм,

Сунъидин ул ганж ҳифзиға тилисм.
Ҳам тилисм ул махзан ичра, ҳам амин,
Офарин сунъунгға, эй жон офарин.

Ҳожиб. «Дарвозабон», «пардадор» маъноларини ифодаловчи ушбу атама шеър байтларида қофиядан олдин такрорланиб келувчи сўз ёки сўзлар бирикмасини билдиради. Ҳожиб асосан лиро-эпик шеърятда қўлланади. Масалан:

Мана эл-кун тилар бўлсанг, ўзинг бил,
Ёмон-яхши неким қилсанг, ўзинг қил.
(«Гул ва Наврўз»)

Кўнглумда ҳануз ўшал вафодур,
Бошимда дағи ўшал ҳаводур.
(Бобур)

Баъзан ҳожиб бўлиб келган сўзлар икки хил маънони англатиб, тажнис санъатини ҳосил қилади. Масалан,

Чунки ёмон кўпрак эрур, яхши оз,
Жазмки, оз ўлғусидур яхши роз
(Навоий, «Ҳайратул-аброр»)

байтида ҳожиб тарзидаги «яхши» сўзи биринчи мисрада «яхши одам» маъносини, иккинчисида эса «яхши сўз» бирикмасидаги сифатни ифодалайди. Шаклан бир хил бўлган икки сўзни бу хил қўллаш тажнис санъатини рўёбга чиқаради.

Ҳожиблар бир неча сўзли бирикма тарзида келиши ҳам мумкин. Жумладан, Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидан олинган

Кўк боғида гуллар ўлди нобуд,
Ер боғида гуллар ўлди мавжуд

байтидаги, шунингдек, Муҳаммад Солиҳнинг

Бузғудек ҳар бири бир лашкарни,
Олғудек ҳар бири бир кишварни

каби байтларидаги ҳожиблар шу тарздадур.

Ҳусни таълил арабча «чиройли далиллаш» маъносини билдиради. Адабий асарларда тасвирланаётган бирор ҳаётий ҳодиса ёки ҳолатга ғайри табиий сабаб кўрсатиш санъати шу ном билан аталади. Масалан, Атойи қаламига мансуб:

Жамолинг васфини қилдим чаманда,
Қизорди гул уёттин анжуманда

байтига диққат қилсак, чамандаги гулнинг қизоришига маҳбуба мақтовии сабаб қилиб кўрсатилганини англаймиз. Гўёки ошиқ ўз севгилисининг жамолини таърифлар экан, буни эшитиб турган гул ўз ҳуснининг ёр чеҳрасига тенглашолмаслигини билиб, уялганидан қизориб кетган эмиш. Демак, байтда ҳақиқий, ҳаётий ҳодисага ғайри табиий сабаб кўрсатилган.

Лутфийнинг

Юзидан лола ранг элтиб уёлиб шаҳрға кирмас,
Анинг бўйнини киши боғлаб кетурмоғунча саҳродин

байтида: «Лола маҳбубам юзидан уялгани учун одамлар уни бўйнидан боғлаб олиб келишмагунча шаҳарга кира олмайди», - деган мазмун ифодаланган. Маълумки, лола дала-даштарда ўсади. Шоир бу ҳолатга унинг маҳбуба юзидан уялишини сабаб қилиб келтирган. Ваҳоланки, лоланинг даштда ўсиши билан маҳбубанинг гўзаллиги ўртасида ҳеч қандай алоқа йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Лутфий эса ҳаётга мос келмайдиган ушбу фикр билан ўз ёрининг лоладан ҳам гўзаллигини тасдиқламоқчи.

Ушбу шеърий санъат Лутфий, Навоий, Огаҳий каби буюк шоирлар ижодида кенг қўлланган.

Мисоллар:

Бир тўя кўргаймумен деб талъатингни тўлин ой
Тунглюкунгда ўлтурур то субҳ мендек термулуб,
(Атоий)

Ростларға чарх агар ҳар лаҳза қилмас сарзаниш,
Шамъ бас ҳар тун недин йиғлаб куюб афғон қилур,
(Навоий)

Хиромон қоматиға гулшан ичра кўргузур таъзим,
Дема ел бирла мойил ҳар тараф сарву санубардур,
(Огаҳий)

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
А	
Абжад ҳисоби	6
Аруз (I)	8
Аруз(II)	9
Асллар	9
Афойилу тафойил	10
Б	
Бадиҳа	10
Баёз	11
Байт	12
Банд	14
Баҳория	14
Баҳри тавил	16
Баҳрлар	17
В	
Васл	20
Васли «ҳо»	21
Д	
Дебоча	21
Девон	22
Достон	22
З	
Зиҳоф	23
Зуллisonайн	25
Зулқавофийъ	25
Зулқофиятайн	25
И	
«Ийҳом»	26
Интоқ	27
Ирсоли масал	28
Истиора	29
Иштиқоқ	30
Иқтибос	31
Иғроқ	31

К

Киноя	32
Китобот (ҳарфий санъат)	32
Комил баҳри	33

Л

Лафф ва нашр	33
--------------------	----

М

Марсия	35
Маснавий	35
Матлаъ	36
Меърожнома	38
Муаммо	39
Муассас (таъсисли) қофия	40
Муашшар	40
Муболаға	41
Мувашшаҳ	42
Мувозана	43
Мувозана қофия	44
Мужаррад қофия	45
Мужтасс баҳри	46
Мужтасс баҳри вазилари	47
Мужтасси мусаммани махбун	47
Мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф	47
Мужтасси мусаммани махбуни мақсур	48
Мужтасси мусаммани махбуни мақтуъ	48
Мужтасси мусаммани махбуни мақтуи мусаббағ	49
Музориъ баҳри	50
Музореъ баҳри вазилари	50
Музориъи мусаммани ахраб	50
Музориъи мусаммани ахраби мусаббағ	51
Музориъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф	52
Музориъи мусаммани ахраби макфуфи мақсур	52
Мукаррар	53
Мумтоз қофия	54
Муножот	55
Мунозара	56
Мунсариҳ баҳри	57
Мунсариҳ баҳри вазилари	58
Мунсариҳи мусаммани матвийи макшуф	58
Мунсариҳи мусаммани матвийи мавқуф	58
Муншаот	59

Мураббаъ	59
Мурдаф (ридфли) қофия	60
Мусаббаъ	61
Мусаддас	62
Мусажаъ	63
Мусалсал	64
Мусамман	64
Мусаммат	65
Мусовият тарафайн	66
Мустанод	67
Мутақориб баҳри	68
Мутақориб баҳри вазнлари	69
Мутақориби мусаммани солим	69
Мутақориби мусаммани маҳзуф	70
Мутақориби мусаммани мақсур	70
Мутақориби мусаммани аслам	71
Мушокил баҳри	72
Муқтазаб баҳри	72
Мутлақ қофия	73
Мухаммас	74
Мушоира	76
Муқайяд қофия	76

Н

Наврӯзнама	77
Наът	77
Нома	78

Р

Равий	79
Радди матлаъ	80
Радди қофия	81
Радиф	84
Ражаз баҳри	85
Ражаз баҳри вазнлари	86
Ражазии мураббаи солим	86
Ражазии мусаммани солим	86
Ражазии мусаммани музол	87
Ражазии мусаммани матвийи махбун	88
Ражазии мусаммани матвийи махбуни музол	88
Рамал баҳри	89
Рамал баҳри вазнлари	89
Рамали мусаммани маҳзуф	89

Рамали мусаммани мақсур	90
Рамали мусаддаси маҳзуф	91
Рамали мусаммани махбуни маҳзуф	91
Рамали мусаддаси	92
Рубой	93
Рубой вазнлар	94
Ружуъ	97

С

Саволу жавоб	98
Сажъ	98
Сакти малиҳ	99
Сариъ баҳри	100
Сариъ баҳри вазнлари	100
Сариъи мусаддаси матвий макшуф	100
Сариъи мусаддаси матвий мавқуф	101
Соқийнома	101

Т

Таажжуб	102
Таблиғ	103
Таворуд	104
Тажнис	104
Тажниси акс	105
Тажниси зойид	106
Тажниси мужаннаҳ	108
Тажниси музорӣ	109
Тажниси мукаррар	111
Тажниси мураккаб	112
Тажниси мутарраф	113
Тажниси мушавваш	114
Тажниси томм	115
Тажниси фил ишора	115
Тажниси хатти	116
Тажниси қофия	116
Тажоҳули орифона	120
Тажрид	121
Тазкира	122
Тазмин	123
Тазмини муздаваж	124
Тазод	125
Такрир	125
Талмеҳ	126

Талмиъ	127
Тамсил	127
Таносуб	128
Тансиқ ас-сифат	129
Тарду акс	130
Таржиъбанд	130
Таркиббанд	132
Тарона	134
Тарсиъ	135
Тасдис	135
Татаббуъ	136
Тафаннун фил ибора	137
Тахмис	138
Ташбиҳ	140
Ташбиҳи акс	146
Ташбиҳи измор	146
Ташбиҳи киноя	147
Ташбиҳи машрут	147
Ташбиҳи мутлақ	148
Ташбиҳи тасвия	149
Ташбиҳи тафсил	149
Ташхис	150
Таъдил	151
Таъриз	152
Туюқ	152

Ф

Фард	154
Фахрия	156

Х

«Хамса»	157
«Хамса»навислик	158
Хафиф баҳри	161
Хафиф баҳри вазнлари	161
Хафифи мусаддаси солими махбуни маҳзуф	161
Хафифи мусаддаси солими махбуни мақтуъ	161

Ч

Чистон	163
Чўзиқ ҳижо	165

Ш

Шеърӣ санъатлар	165
Шитоия	166

Ў

Ўта чўзиқ ҳижо	167
----------------------	-----

Қ

Қалб	169
Қасида	170
Қисқа ҳижо	171
Қитъа	172

Ғ

Ғазал	173
-------------	-----

Ҳ

Ҳажнома	175
Ҳазаж баҳри	177
Ҳазаж баҳри вазлари	177
Ҳазаж мусаддаси маҳзуф	177
Ҳазаж мусаддаси мақсур	178
Ҳазаж мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф	179
Ҳазаж мусаддаси ахраби мақбузи мақсур	180
Ҳазаж мусаммани солим	181
Ҳазаж мусаммани аштар	182
Ҳазаж мусаммани ахраб	182
Ҳазаж мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф	183
Ҳамд	183
Ҳожиб	185
Ҳусни таълил	186

Адабий-бадиий нашр

АНВАР ҲОЖИАҲМЕДОВ

МУМТОЗ БАДИИЯТ ЛУҒАТИ
Адабий жанрлар, шеър санъатлари,
аруз ва қофия

Муҳаррир
Гавҳар МИРЗАЕВА

Бадиий муҳаррир
Баҳриддин БОЗОРОВ

Тех. муҳаррир
Елена ДЕМЧЕНКО

Мусаҳҳиҳ
Маъмура ҚУТЛИЕВА

Компьютерда саҳифаловчи
Дилдора ЖЎРАБЕКОВА

Босишга 3.07.06.2008 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32.
Босма тобоғи 6,125. Шартли босма тобоғи 10,29.
Адади 500 нусха. Буюртма № 164.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Ёшлар матбуоти» босмаҳонасида босилди.
100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:
Нашр бўлими – 278-36-89;
Маркетинг бўлими – 128-78-43
факс — 273-00-14; e-mail: yangiasravlod@mail.ru

«ЯНГИ АСР АВЛОДИ» ТАҚДИМ ЭТАДИ:

Цицерон.

“Нотиқлик санъати ҳақида икки рисола”.

Бичими 84x108 1/32. 12 б.т.

Адади 2000 нусха.

Қалин муқовада.

Ушбу китоб машҳур нотиқ, давлат арбоби, файласуф, ёзувчи ва шоир Марк Туллий Цицероннинг нотиқлик санъатига бағишланган “Нотиқ ҳақида” ва “Нотиқ” асарларининг таржимасидир. Цицерон ушбу асарларида нотиқлик санъатининг назарий ва амалий жиҳатларини батафсил баён қилган, таҳлил этиб чиққан. Китоб нотиқлик санъати билан қизиқувчи ўқувчиларга ва мутахассисларга мўлжалланган.

Таржимон: Урфон Отажсон

Ги де Мопассан. “Азизим”.

Бичими 84x108 1/32. 24 б.т.

Адади 2000 нусха.

Юмшоқ муқовада.

“Шафқатсиз суратда ҳақиқатни сўйловчи қудратли асар” деб аталган ушбу роман ўз даврида катта шуҳрат қозонган. Роман ўн тўққизинчи аср француз сиёсатдонларининг ва улар қўлида қўғирчоқ бўлган журналистларнинг ҳаёти, сиёсий найрангбозликларини, фақш ва разолат билан тўлган маънавиятларини аёвсиз суратда очиб ташлайди.

Таржимон: Иброҳим Ғафуров

Пауло Коэло. «Алкимёгар».
Бичими 84x108 1/32. 5,5 б.т.
Адади 5000 нусха. Юмшоқ муқовада.

Барча одамлар ёшлик пайтларида ўз тақдирларини биладилар. Аммо фурсат ўтиши билан сирли бир куч уларни ЎЗ ТАҚДИРларини рўёбга чиқариш имконсиз эканлигига ишонтира боради. Асарни ўқиб, ана шу сирли кучнинг нималигини билиб оласиз. Ва дунё сирли ва оддий, ўзингиз ноёб бир мўъжиза эканлигингизни англайсиз.

Таржимон: Азиз Саид

Сергей Есенин. “Форс тароналари”.
Бичими 70x84 1/32. 64 бет.
Адади 2000 нусха. Юмшоқ муқовада.

Сергей Есенин рус адабиётида ўзига хос ўрин тутадиган, ҳассос шоир. Ўз вақтида баъзи адабиётшунослар уни Пушкин билан ҳам тенглаштирганлар.

Ўзбек китобхонларига шоирнинг кўркам манзарали ёруғ мажозлари яхши танишдир.

Мазкур китобни қайта нашр этишдан мақсад оловқалб рус шоирининг муҳаббат ҳақидаги гўзал тароналарини яна бир бор эсга олишдир.

Таржимон: Эркин Воҳидов